कलिकालसर्वज्ञ हेमचंद्राचार्य विरचित

छन्दोऽनुशासनम्

प्रकाशक
श्री चंद्रोदय चैरीटेबल एन्ड रीलीजीयस ट्रस्ट
अमदावाद

श्री चंद्रोदय ग्रंथमाला पुष्प २

कलिकालसर्वज्ञ हेमचंद्राचार्य

विरचित

छन्दोऽनुशासनम्

[स्वोपज्ञवृत्ति सहित]

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી

संपादक :

मुनिश्री . अनंतचंद्रविजयजी

卐

प्रकाशक :–

श्री चंद्रोदय चेरीटेबल एन्ड रीलीजीयस ट्रस्ट

अमदाबाद

आशीर्वाददाता :-

जैन शासनशणगार परमपूज्य आचार्यदेवश्री

विजयचंद्रोदयसूरीश्वरजी म. सा.

प्रेरणादाता :-

सूरिमंत्र समाराधक परम पूज्य आचार्यदेवश्री

विजयजयचंद्रसूरीश्वरजी म. सा.

प्रकाशक :-

श्री चंद्रोदय चेरीटेबल एन्ड रीलीजीयस ट्रस्ट

C/o श्री अनिलभाई एस. गांधी

१, महाकांत शोपींग सेन्टर,

वी. एस. होस्पिटल के सामने, एलीसब्रीज, **अमदावाद-६**

द्रव्य सहायक :-

शेठश्री जमनाभाई भगुभाई रीलीजीयस ट्रस्ट

कालुपुर, अमदावाद-३८० ००२

वि. सं. २०४५ * आवृत्ति : प्रथम वीर संवत : २५१५

इ. स. १९८८

मूल्य : रु. ४०=००

प्राप्तिस्थान :

पार्श्व प्रकाशन :

निशापोल झवेरीवाड,

अमदावाद-३८० ००१

मुद्रक :

कांतिलाल डी. शाह

"भरत प्रिन्टरी"

न्यु मार्केट, पांजरापोल

रीलीफरोड अमदावाद-१

Phone : 387964

શ્રી સરસ્વતીદેવી અને હેમચંદ્રાચાર્ય

* નટવર સ્મૃતિ પ્રિન્ટર્સ

સ્વ. શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ

સ્વ. શેઠાણી માણેકબેન જમનાભાઈ

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત "છન્દોઽનુશાસનમ્ "

સ્વ. શેઠશ્રી જમનાભાઈ ભગુભાઈ તથા સ્વ. શેઠાણી માણેકબેન જમનાભાઈ બંનેને ધર્મજ્ઞાન ઇત્યાદિ પુસ્તકોનાં ઉદ્ધાર તથા જ્ઞાન પ્રચાર તરફ ખાસ અનુરાગ હતો. જૈન ધર્મ, તત્વજ્ઞાન તથા જૈન તીર્થ ક્ષેત્રો સંબંધી ગ્રંથો કથાઓ, સંગ્રહો, ઇત્યાદિ લખાવવા તેવા તેમના ઉદ્દેશોને અનુસરીને **'શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ રિલિજીયસ ટ્રસ્ટ'** તરફથી પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રકાશનમાં સહાય કરતાં ટ્રસ્ટ મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

લી.

શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ રિલિજીયસ ટ્રસ્ટ વતી

યોગેશભાઈ ગાંધી **રાજીવ વસ્તુપાળ**

પીનાકીન કલ્યાણભાઈ **શ્રેયાંગ સુતરીયા**

卐

सादर समर्पण

कलिकालसर्वज्ञ सर्वविद्याविशारद् आचार्य हेमचंद्रसूरीश्वरजीने

•

"क्लुप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छंदो नवं-द्व्याश्रया-
लंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितं श्री योगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं,
बद्धं येन न केन केन विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥"

—सोमप्रभाचार्य
'शतार्थकाव्यम्'

અ....નુ....ક્ર...મ...ણિ...કા

૧. આશીર્વચન	૧
૨. પુરોવચનમ્	૪
૩. જીવન પરિમલ સુવાસ	૯
૪. સંપાદકીય	૧૪
૫. પ્રસ્તાવના	૧૬
૬. મૂળગ્રંથ અને ટીકા	૧ થી ૧૬૩
૭. પરિશિષ્ટ-૧	૧૬૫
૮. પરિશિષ્ટ-૨	૧૭૭
૯. પરિશિષ્ટ-૩	૧૮૭

આશીર્વચન

ગુજરાતની ધરતી પર ઈસ્વીસનની ૧૨મી સદી એક મહત્ત્વનો સમય મનાય છે. બે તેજસ્વી રાજાઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલના રાજકાળ દરમ્યાન ગુજરાત પશ્ચિમ ભારતના રાજકીય ક્ષેત્રે ઉજ્જવળ–પ્રતાપી સ્થાન બની ગયું હતું. તે સુભગ સમયે સુવર્ણમાં સુગંધ સમાન એક દેદીપ્યમાન જ્ઞાનસૂર્યનો પ્રાદુર્ભાવ ગુજરાતમાં થયો. આ સંસ્કારસ્વામી સિદ્ધપુરુષમાં અપૂર્વ મેધાશક્તિ, જ્ઞાન અને સંસ્કારવારસાનો સુભગ સમન્વય થયો હતો. તેને પરિણામે સાહિત્યજગતમાં કલિકાસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ સાહિત્ય અને દર્શનક્ષેત્રે ઉલ્લેખનીય રહ્યા છે.

આ વિશિષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન મહામાનવે કાવ્ય, અલંકાર, છંદશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર તેમ જ કોશસાહિત્યમાં અનુપમ રચનાઓ કરી હતી. તેમનો 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ' જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાં ૬૪ પ્રભાવક મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રનાં ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ અને આદરને પાત્ર બન્યો છે. તેમનાં સ્તોત્રો અત્યંત ભાવવાહી, રસપ્રદ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય ધરાવનારા છે. તેમની મૌલિક રચનાઓ અલૌકિક સર્જનશક્તિ અને પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. જ્યારે તેમના અનુશાસન ગ્રંથોમાં નિષ્પક્ષ, પ્રામાણિક અને ઉદાર મનોવૃત્તિની અનુભૂતિ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યનું કેટલુંક સાહિત્ય આજે પણ અનુપલબ્ધ છે. તેને કારણે તેમની રચના અંતર્ગત શ્લોકસંખ્યાનું માપ ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ નથી, તેમ છતાં લાખોની સંખ્યાનો અંદાજ મુકાય છે. તેમની રચનાઓમાં ગંભીર અધ્યયન, તલસ્પર્શી જ્ઞાનચર્ચા અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને શોભતાં લક્ષણો સહજ રીતે પામી શકાય છે.

આ વર્ષ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય વિજયહેમચંદ્રસૂરિજી મ.ની નવમી જન્મશતાબ્દીના વર્ષ તરીકે ઉજવાઈ રહ્યું છે. જૈન અને

જૈનેતર સમાજ આ વર્ષે પરમ પૂજ્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કવનના અનેકવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી રહ્યા છે. સ્મરણિકા, હેમચંદ્રાચાર્યની રચનાઓની હસ્તપ્રતોનું પ્રદર્શન તેમ જ તેમના ગ્રંથોનું પુનઃ પ્રકાશન વિવિધ સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ કરી રહી છે. હેમચંદ્રાચાર્યને માનાંજલિ આપતા હોય તેવા સ્મૃતિગ્રંથો પણ પ્રકાશિત કરવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન શ્રમણ સમાજ પણ આચાર્ય ભગવંત કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાનસાગરના અનેક અમૂલ્ય વિચારરત્નોનો લાભ વિવિધ સંઘોને આપી રહ્યા છે.

આજનો યુગ વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ સિદ્ધિનો જમાનો છે. અવકાશનાં રહસ્યોના ઉકેલને માટે અઢળક ખર્ચ કરીને કાંઈક મેળવવાની મથામણ માનવ કરી રહ્યો છે. માનવજાતનો સંપૂર્ણ વિનાશ કરી શકે તેવાં અસંખ્ય જીવલેણ શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન થઈ રહ્યું છે. પોતાના શરીરની સુખાકારી માટે પ્રયોગશાળાઓમાં અનેક અબોલ અને મૂંગા નિર્દોષ પ્રાણીઓ પર પ્રયોગ કરીને તેઓની નિરર્થક હત્યા કરવામાં આવી રહી છે. ભોગપ્રધાન વૈભવી અને વિલાસી સાધનોનું ઉત્પાદન માનવજીવનના સત્ત્વને પ્રત્યેક ક્ષણે વિનાશની ગર્તામાં ધકેલી રહ્યું છે. માનવજીવનમાંથી શાંતિ અને સંયમ ક્રમશઃ ઓછાં થતાં જાય છે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં હેમચંદ્રાચાર્યના નવમી જન્મશતાબ્દી વર્ષે કોઈક એવા સંજોગોનું નિર્માણ કરીએ કે જેનાથી જગતને પરમ શાંતિની અનુભૂતિ થાય.

આ દેશમાં એક સમય એવો હતો કે સંસ્કારસ્વામીઓ અને વિદ્યાનુરાગીઓ પોતાના જીવનકાળને એક સાધનામય જીવન બનાવીને શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિઓ કરતા. હતા તેમની ઐહિક અપેક્ષાઓ અને લઘુતમ જવાબદારીઓમાંથી સમાજનો સંપન્નવર્ગ તેમને મુક્ત કરીને નૈતિક ઋણમુક્ત બનતો હતો. એટલે કે ભારતીય સમાજમાં સંતોને

જંગમ વિશ્વવિદ્યાલય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ એક પ્રદીપ્ત જ્ઞાનશિખા અનેક નાના ઘરદીવડા પ્રગટાવે તેમ આ પ્રકારના ઉત્તમ મેધાવી સંતો માનવસમાજમાં પોતાના શુદ્ધ પવિત્ર આચરણ, અખંડ જ્ઞાનસાધના અને સરળ વ્યવહારથી સમાજમાં પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે. તેમની જીવનચર્યા અને તેમની સાહિત્યિક રચનાઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મધુર ફળો સમાજને ઉપલબ્ધ થાય છે.

જૈનધર્મના પરમ જ્યોતિર્ધર આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની એક મહત્ત્વની રચનાનું પુનર્મુદ્રણ અને પ્રકાશન આજે થઈ રહ્યું છે તે આનંદનો પ્રસંગ છે. છંદોનુશાસનનો અભ્યાસ પરિશ્રમ માંગી લે તેવો છે. અને આ ગહન વિષયના અભ્યાસીઓ પણ સંખ્યાબળે ઓછા હોઈ શકે, તેમ છતાં જિજ્ઞાસુ માટે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરવું એ સમાજની પવિત્ર ફરજ છે. આ પ્રકારના રસપ્રદ અને કઠિન ગ્રંથોનો અભ્યાસ જીવનને મધુરતાથી ભરી દે છે. માનવજીવનમાં પરમ શાંતિની અનુપમ અનુભૂતિ એ કોઈ પ્રયોગશાળાનો પ્રયોગ નથી. પરંતુ ઉત્તમ ગ્રંથોના પરિશીલનનો ગહન આસ્વાદ આનંદ આપતો હોય છે. સાહિત્યરસિક વ્યક્તિઓ 'છંદોનુશાસન'માં અભિવ્યક્તિ થયેલી આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની અભૂતપૂર્વ મેધા અને સરસ અલંકૃત ઉદાહરણોનો આસ્વાદ માણશે. એ જ પ્રસન્નતા.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ, આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ કૃત 'છંદોનુશાસન' તથા તેમની પોતાની ટીકા સહિત પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તથા તેની સમાલોચનાની ચર્ચા પણ જિજ્ઞાસુઓને માટે પૂરક બની શકે તેવું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રયાસને સફળતા મળે તથા આ પ્રકારે સમાજની અનેકવિધ ઉન્નતિકારક પ્રવૃત્તિઓ વિકાસ પામે તેવી શુભાશિષ—

તા. ૧–૧–૮૯ વિજયચંદ્રોદયસૂરિ

ભાવનગર

पुरोवचनम्

गुरुवरपूज्याचार्यश्रीविजयदेवसूरीश्वर-
चरणाब्जचञ्चरीको-
विजयहेमचन्द्रसूरिः ।

विदितचरमेवैतदनवद्यविद्याविद्योतितान्तः करणानामनवरतनाना-शास्त्राध्ययनाध्यापनलेखनादिपरिकर्मित शेमुषीनां विपश्चितां यत्—अनादिरयं संसारमहीरुहः अस्य च मूलं क्रोधादयश्चत्वारः कषायाः, स्कन्धो हि नारक–तिर्यग्—नरामरगतिचतुष्कम्, शाखासमूहो गर्भवासजन्मजरामर-णानि, पत्रविस्तारः दारिद्र्याद्यनेकव्यसनोपनिपातः, पुष्पाणि प्रियविप्रयोगा-प्रियसम्प्रयोगधननाशाद्यनेकव्याधिशतानि, तथा च फलं शारीरमानसो-पचिततीव्रतरदुःखम् । अस्य च समूलमुन्मूलनम् नहि भवति ऐका-न्तिकात्यन्तिकानाबाधानुपमेयानिर्वचनीयपरमानन्दभाजनमुक्त्यपरपर्यायपरमपद प्राप्तिं विना, परमपदप्राप्तिश्च नहि भवति विना कृत्स्नकर्मक्षयात्मिकां कर्मनिर्जराम्, कर्मनिर्जरा च नहि भवति विशुद्धधर्माराधनमन्तरेण, विशुद्धधर्माराधना च नहि भवति अधिगतसर्वातिशयकलापाऽर्हद्भासिता-गमादिशास्त्रावबोधं विना, अतः शास्त्रावबोधः विशुद्धधर्माराधने, विशुद्ध-धर्माराधनं च कर्मनिर्जरायाम्, कर्मनिर्जरा च परमपदप्राप्तौ, तत्प्राप्तिश्च संसारमहाद्रुमस्योन्मूलने हेतुभिर्भवतीति फलितं भवति ।

ततश्च गवेषणीयं मतिमता सर्वप्रयत्नेन सर्वार्थसिद्धिबीजभूतस्य शास्त्रावबोधस्य निमित्तम् तच्च शब्दानुशासनज्ञानमेव ।

अतएवाप्रतिमप्रतिभाप्रागल्भ्यपराकृतसुरगुरुभिर्भूतभाविभवद्भावावभा-सनक्षमानुपमज्ञानबलालब्धकलिकालसर्वज्ञेत्यन्वर्थबिरुदधारकैः श्री हेमचन्द्राचार्य-

भगवद्भिर्विरचितं पाणिनीयप्रभृत्यनेकलघुमहाव्याकरणातिशायि सर्वाङ्ग-सम्पूर्ण श्री सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनाभिधं व्याकरणम्, अध्ययने-नास्याध्येतारः सन्धि—शब्दरूपसिद्धि—कारकसमासतद्धितकृदाख्यातादि-ज्ञानेन शुद्धशब्दव्युत्पादनेऽवगमे च समर्था भवन्ति, व्याकरणज्ञानेन व्युत्पन्नापि न हि शक्नुवन्ति केचिदपि लिङ्गज्ञानमृते यथाललिङ्ग-निर्देशपूर्वकं पदानि प्रयोक्तुमतस्तैर्व्यरचि शब्दानुशासनादनुलिङ्गानु-शासनम् । सत्यपि एतद् द्वयार्थबोधे वक्तुर्यथावदभिप्रेतार्थबोधाय काव्यप्राणभूतरसास्वादाय च विभावानुभावसञ्चारिभावकाव्यगुणदोषनाना-विधालङ्कार—रसादीनां ज्ञानं परमावश्यकम्, तदर्थं विनिर्ममे काव्यानुशासनं श्रीमद्भिः । एवं शब्दानुशासनं लिङ्गानुशासनं काव्यानुशासनं च निर्माय्यापि निजचेतसि प्रतिभासमानां न्यूनतां दूरीकरणाय रचितं छन्दोऽनुशासनम् । एतद् विना न शक्नोति कोऽपि यथावत्पद्योच्चारं कर्तुम्, एतदध्ययनेनैव छन्दोभङ्गयत्यादिज्ञानं प्रस्फुरितं भवति । सुमधुरस्वरेण यथावद् गीयमानानां पद्यानामाकर्णनेन गात्रेण च जायमानस्याऽनिर्वचनी-यानन्दस्य तुलना न खलु केनापि सह कर्तुं शक्या । दृश्यते च व्याकरण-काव्यादिज्ञानकलितोऽपि विफलः छन्दोज्ञानेन तत्तच्छन्दोबद्धपद्याना-मुच्चारे रचने गाने वा त्रुटितवचनः यथावल्लघुगुरुवर्णोच्चारे च विपर्यस्तो विद्वत्परिषदि भृशं हास्यास्पदो भवति ।

अष्टाध्यायात्मकं स्वोपज्ञवृत्तिविभूषितं चेदं छन्दोऽनुशासनं विद्वज्जन-मनःसुपरमतोषमुत्पादयत्साहित्यवियति चकास्ति शुक्रतारकमिव ।

यद्यपि भरत—जयदेव—पिङ्गलप्रभृतिभिरपि विरचितानि सन्ति तत्तच्छन्दः सञ्चयरूपाणि प्रभूतानि शास्त्राणि, परं तानि सर्वाण्यपीदमति-शेते छन्दोऽनुशासनं सुबोधतया महार्थतया लघुस्वरूपतया च ।

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्यवृत्तान्तम्—

विक्रमार्क भूपतेः द्वादशशताब्द्यां गूर्जरदेशस्य धन्धुकानाम्नि नगरे वि. सं. ११४५ तमे वर्षे कार्तिक शुक्ल पूर्णिमायां मोढजातीय-वणिग्वंशे जनकचाचिग–जननीपाहिणी–तनयरूपेण लब्धजन्मा धृत–चांगदेवनामाऽयं पञ्चवर्षीय (मतान्तरे नववर्षीय) एक गुरुवराचार्य श्री विजयदेवचन्द्रसूरीश्वराणां पावनकरकमलाभ्यां महतोत्साहेनाङ्गीकृत्य पारमेश्वरीं प्रव्रज्यामलङ्कृत्य श्री सोमचन्द्रविजयेतिपुण्याभिधानं परम-विनीतभावेनाऽऽसाद्य गुरुप्रसादम्, मरुधरदेशवर्ति–पिण्डवाडानिकट-वर्तिनि 'अजारि' नाम्नि ग्रामे समाराध्य वागधिष्ठात्रीं श्री सरस्वती–देवीमधिगतवान् चतुरचेतश्चमत्कारकृदनुपमं वैदुष्यम् ।

एकविंशतिवर्षीय एव महामहपुरस्सरं निजपरमोपकारि गुरुवर करकमल-यमलावाप्ताचार्यपदवीको जगतिविख्यातोऽभूत् श्रीहेमचन्द्राचार्य इति नाम्ना ।

श्री देवेन्द्रसूरि–श्री मलयगिरिसूरिभ्यां सह गुर्वनुग्रह–प्राप्त–श्री सिद्धचक्रमन्त्रं पद्मिनीनारीसान्निध्येऽवहितचेतसा संसाध्य प्रकटी-भूततदधिष्ठायक श्री विमलेश्वरादधिगत्य भूपालप्रतिबोधकारकं वरं, श्री सिद्धराज जयसिंह नृपं परमार्हत–कुमारपाल–भूपालं च प्रतिबोध्य कृतवान् जैनधर्मोद्योतं समन्ततः । विद्वद्वृन्दवृन्दारकेणानेन सूरिणा स्वीयातुल–प्रभावेण प्रवर्तितो हैमयुगः ।

साहित्यस्थानेकासु शाखासु व्याकरण–कोश–छन्दोऽलङ्कार–काव्य-न्याय–तत्त्वज्ञान-योग–प्रभृति विषयानधिकृत्य मौलिकग्रन्थान् विरच्य कृता परमविरला साहित्योपासना ।

प्रवरसूरिभिस्तैः निजैक–जन्मनि या विविधसाहित्यरचना कृता तामवलोक्य न कोऽपि भुवने विद्यते यः स्वकीयं शिरो भूयोभूयो न धूनयेत् ।

एतत्सूरीश्वर–विरचित कृतितति-विलोकनेन तेषां सर्वतो व्यापिन्याः प्रतिभायाः प्रकाण्डं पाण्डित्यस्य च परिचयो भवति ।

तै विरचितानां ग्रन्थानां नामानिसश्लोकसङ्ख्यानिर्देशमित्थं मिलति ।

	ग्रन्थनाम	श्लोकसंख्या
१	सिद्धहेमव्याकरणम्	१,२५,०००
	तत्र ८४००० श्लो. सिद्धहेमबृहन्न्यासः	
	१८००० ,, सिद्धहेमबृहद्वृत्तिः	
	६००० ,, सिद्धहेमलघुवृत्तिः	
	४५०० ,, सिद्धहेमरहस्यवृत्तिः	
	३६८४ ,, लिङ्गानुशासनवृत्तिः	
	३२५० ,, सविवरणः उणादिगणपाठः	
	५६०० ,, सविवरणः धातुपारायणः	
२	अभिधानचिन्तामणिनाममाला स्वोपज्ञवृत्तियुता	१०,०००
३	अनेकार्थकोशः	१,५२९
४	अन्ययोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका	३२
५	अयोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका	३३
६	अष्टमाध्याय लघुवृत्तिः	
७	काव्याऽनुशासनम् स्वोपज्ञवृत्तिसहितम्	
८	छन्दोऽनुशासनम् स्वोपज्ञवृत्तिसहितम्	३,०००
९	त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रमहाकाव्यम् (दशपर्वाणि)	३२,०००
१०	देशीनाममाला स्वोपज्ञवृत्तिसहिता	३,५००
११	द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका	
१२	निघण्टु कोषः	६,०००
१३	प्राकृतद्व्याश्रय महाकाव्यम्	१,५०९
१४	प्रमाणमीमांसा स्वोपज्ञवृत्तिसहिता (अपूर्ण)	२,५००
१५	परिशिष्टपर्व	३,१००
१६	प्रमाणशास्त्रम्	
१७	महादेवस्तोत्रम्	

	ग्रन्थनाम	श्लोक संख्या
१८	योगशास्त्रम् स्वोपज्ञवृत्तियुतम्	१२,७००
१९	वीतरागस्तोत्रम्	१९८
२०	वादानुशासनम्	
२१	शेषसंग्रहनाममाला	
२२	शेषसंग्रहनाममाला सारोद्धार	
२३	सप्तसन्धानमहाकाव्यम्	
२४	संस्कृत द्व्याश्रय महाकाव्यम्	२८२९

तेषां नवमजन्मशताब्द्या निमित्तमासाद्य छन्दोऽनुशाससननामकस्यास्य ग्रन्थस्य आचार्य श्रीविजयजयचन्दसूरीश्वराणामुपदेशेन पुनर्मुद्रणं विधीयते तद्धि भृशं प्रशंसार्हम् । समधीतशब्दादिशास्त्रोऽयं सूरिवरः एवमेव विभिन्नग्रन्थसंशोधनमुद्राणादौ स्वशक्तिं विस्फोरयेदित्याशासे ।

एतद्ग्रन्थ पुरोवचनलिखननिमित्तेन यत्सूरीश्वरगुणस्तुतिकरणावसरः सम्प्राप्तस्तेन भृशं प्रसीदन् स्वं च धन्यं मन्यमानो विरमामि ।

शेठ जीवण अबजी जैन ज्ञानमन्दिर
कींगसर्कल, माटुंगा-
मुम्बई-४०००१९
वि.सं.२०४४भाद्र कृष्णा-अष्टमी

—विजयहेमचन्द्रसूरिः

જીવન પરિમલ સુવાસ

પૃથ્વી પરના અનેક કોટી જીવોમાં માનવદેહ અમૂલ્ય માનવામાં આવે છે. લાખો યોનિના જન્મ અને મરણના અનુભવો પછી દુર્લભ માનવશરીર પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજન્મના શુભ સંસ્કારોના સમુચિત ઉદય થવાને કારણે, જેમ ઘેરા અંધકારના અનુભવ પછી તેજસ્વી સૂર્યનો ઉદય થાય અને તિમિર દૂર થાય તેમ, સદ્ભાગી જીવને ધર્માવલંબી કુટુંબમાં જન્મ મળે છે. ગયા જન્મોની લેણ-દેણને કારણે જ આ પવિત્ર સંસ્કારી જીવ સંસારમાં રહીને પોતાની સાંસારિક જવાબદારીઓનું પાલન કરીને પણ પોતાના ચિત્તને અને હૃદયને ધર્મની સાથે સતત જોડી રાખે છે. આવા મોક્ષગામી જીવ સંસારના વમળમાં ફસાતા નથી. જેવી રીતે કોઈ યોદ્ધો પોતાનાં શસ્ત્રો-અસ્ત્રોને હમેશાં ચમકતાં અને તૈયાર રાખે છે તેવી સાધુચરિત માનવી જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણને આત્માના વિકાસમાં પ્રયોજે છે.

ઘર-બાર, પત્ની-પુત્ર, વ્યવસાય-ધંધામાં કાર્યરત રહેવા છતાં એકધ્યેય માનવી ધર્મ તરફની પોતાની દૃષ્ટિને ચૂકતો નથી. અને ગતજન્મોના ધાર્મિક સંસ્કારોના ઉદયને કારણે સતત સમાજઉપયોગી અને માનવસેવાની પ્રવૃત્તિઓ આ પ્રકારના સજ્જનો કરતા હોય છે. તેમને સંપત્તિનો લેશ માત્ર ઘમંડ હોતો નથી. લક્ષ્મીની અનરાધાર વર્ષા થવા છતાં તેનું અભિમાન નહીં, વાડી-વજીફા અને ભવ્ય પ્રાસાદ હોવા છતાં આવા મહામાનવો ધર્મના સંસ્કારોને કારણે, નીતિમય વ્યવહારને કારણે, આગમ ગ્રંથોના સતત શ્રવણને કારણે, સંતોની કૃપાને કારણે પુણ્યનું ભાથું બાંધીને જીવતા હોય છે. અમદાવાદ જેવા રાજનગરની પવિત્ર ભૂમિમાં આવા અનેક નરરત્નો સાદગી અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી ગયા હતા – અમદાવાદ નગરના ઉત્તમ સંસ્કારી નાગરિકોની ભવ્ય પરંપરા અને શહેરના આબરૂદાર

શાણા મહાજનના શ્રેષ્ઠીઓના નવલખા હારમાં એક અત્યંત પાણીદાર તથા મૂલ્યવાન કિંમતી હીરલો હતા,સ્વ. **શેઠશ્રી જમનાભાઇ ભગુભાઇ** ગર્ભશ્રીમંત અને ધર્મપરાયણ જીવન વ્યતીત કરનારા આ મહાનુભાવમાં અભિમાન અથવા દ્વેષભાવનો અણસારો પણ ન હતો. સમસ્ત કુટુંબ જૈનધર્મના પવિત્ર આચારો અને વ્રતોનું ગૌરવપૂર્વક અને શ્રદ્ધા સહિત પાલન કરતું હતું. તમામ નિત્ય અને નૈમિત્તિક પર્વો અને ઉત્સવો, પૂજા અને ધર્મકથા શ્રવણ તેમને માટે જીવનના આધાર સમાન હતા. સંપત્તિ એ દાન અને ધર્મકાર્ય માટે છે તેનું તેમને સતત જાગૃત ધ્યાન રહેતું હતું.

પ્રતિદિન સવારે પ્રતિક્રમણ કરતા હતા. પચ્ચક્ખાણવિધિ પૂજા પછી કરવામાં આવતી હતી. સંસારના અનેક મહત્વનાં કાર્યો અને ફરજો તેમ જ ધંધાની જવાબદારીઓ હોવા છતાં પ્રભુસેવા–પૂજામાં તેમણે કદી પણ ઉતાવળ કરી નથી. નિત્ય નિયમ મુજબ દેવસેવામાં બે કલાકનો સમય મુકરર કર્યો હતો. તેનું પાલન કેવળ વિધિવત્ નહીં પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સહિત કરતા હતા. એમણે આજીવન સ્વયં પૂજા કરવાનો આગ્રહ સેવ્યો હતો. સ્નાત્રપૂજા પ્રતિદિન ભણાવતા હતા અને રોજ ૧૧ રૂપિયો તેમાં મૂકવાનો નિયમ પાળતા હતા. લગભગ અઢી દાયકા સુધી પોતાના નિવાસમાં થતી ભોજન સામગ્રીને સર્વ પ્રથમ નૈવેદ્ય સ્વરૂપે દેરાસરમાં મોકલતા રહ્યા હતા. તેમના ગૃહ દેરાસર હરિપુરામાં નિત્ય દર્શનનો અખંડ નિયમ તેમણે સાચવ્યો હતો. અણધાર્યા સંજોગોમાં આ પ્રતિક્રમણ શક્ય ન બને તેવી પરિસ્થિતિમાં સામાયિક કરતા હતા. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં દેરાસર જઈને દ્રવ્યદાન કરીને પણ નિત્ય ધાર્મિક વિધિ–વિધાનનું પાલન કરતા હતા. પર્યુષણના મહાપર્વમાં ઉપવાસની પ્રક્રિયા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતા હતા. જ્ઞાન પંચમી, મૌન એકાદશી, કાર્તકી, ચૈત્રી અને અષાડી૧૪ ના દિવસે ઉપવાસ કરતા હતા. રાત્રિ ભોજનનો તો તેમણે કેટલાય વર્ષોથી ત્યાગ કર્યો હતો, તથા ઉકાળેલા પાણી વાપરવાનો તેમનો આગ્રહ સ્તુત્ય હતો.

સ્વ. જમનાભાઇ ને સુપાત્રને દાન આપવાનો આનંદ હંમેશ માટે તેમના અંતરમાં હતો. ચાતુર્માસ શરૂ થાય તે પહેલાં પરમ પૂજ્ય મહારાજ સાહેબો અને સતી સાધ્વીજીઓ માટેની જરૂરીઆતની ચીજ વસ્તુઓ અગાઉથી ઉપાશ્રયમાં પહોંચાડી વૈયાવચ્ચ કરતા. અમદાવાદ શહેર સિવાય અન્ય ગામોમાં પણ તેમની દાનસરિતા હંમેશાં વહેતી હતી. ગુરુભક્તિની ભાવના તેમના હૃદયમાં સતત વસેલી હતી. પરમ પૂજ્ય શાંત, ઉદાત્ત, દાન્ત અને ઉપકારી વયોવૃદ્ધ પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી જ્ઞાનવિમલજી તથા પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી સૌભાગ્યવિમલજી તથા મુનિ મહારાજ શ્રી મુક્તિવિમલજી ઇત્યાદિની સાચા દિલથી તેમણે આરાધના કરી હતી તેમ જ ઉમંગ સહિત સેવા કરેલી હતી. પુણ્ય આત્માઓના કાળધર્મ નિમિત્તે પૂજાઓ અને ઓચ્છવ પ્રસંગે પુષ્કળ દ્રવ્ય તેમણે વાપર્યું હતું.

જીર્ણ દેરાસરનો ઉદ્ધાર કરાવવો તેમ જ જ્ઞાનપૂજા એ જ પ્રભુ પૂજા એમ આદર્શ રાખીને ભદ્રેશ્વર, કુલપાકજી, ભાંડુક, સમેતશિખરજી રાણકપુર, માતર, લોંયણી અને પાનસર જેવા તીર્થસ્થળે જઈને તેઓ દિવાળીના દિવસો ઉજવતા હતા. આ પ્રસંગે આ તીર્થોમાં જે કોઈ તકલીફ અથવા ખામી હોય ત્યાં તેમણે અંગત રસ લઇને દાન આપીને તે તમામને દૂર કરવા માટે ઘણો જ સફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. શ્રી લોંયણીજીના તીર્થના અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી તેમણે પોતાના જન્મ નિમિત્તે સ્વામીવાત્સલ્યનો જમણવાર શ્રી સંઘને આપતા હતા. દિવાળી જેવા તહેવારોની પાર્થિવ ઉજવણીને બદલે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણદિને ધર્મારાધન કરતા હતા. તે માટે પ્રતિવર્ષ દિવાળીના દિવસોમાં બહારગામના અનેક પવિત્ર તીર્થમાં દેવના સાન્નિધ્યમાં પસાર કરતા હતા.

શ્રી લોંયણીજીના તીર્થ પહેલાં માતરના તીર્થમાં પુનરર્ચના માટે ઘણું જ દ્રવ્ય દાનમાં આપીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ગુજરાતના ઉત્તરમાં આવેલા અંબાજીના ધામમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના

ભવ્ય જિનાલયની રચના કરી હતી. જૈન યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળા બંધાવીને યાત્રાની અગવડ દૂર કરવામાં તેમનો ફાળો સૌથી મોટો હતો. કલોલનગરમાં સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી ખાસ્સી વધારે હતી પણ જિન દેવાલયની સગવડ ન હતી. તેમના મોટાભાઈ સ્વ. મનસુખલાલની ધર્મજિજ્ઞાસા ને ઇચ્છાની પરિપૂર્તિ માટે રૂા. બે લાખના ખર્ચે દેરાસર, ધર્મશાળા ઇત્યાદિની ભવ્ય સગવડ ઊભી કરી આપી હતી. તેના સ્થાપના પ્રસંગના ઉત્સવમાં જૈન ધર્માવલંબી ઉપરાંત અનેક જૈનેતર મહાનુભાવોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. શ્રી મેવાડમાં જિર્ણોદ્ધાર માટેના ફાળામાં રૂા. ૫૦ હજાર આપવાની જાહેરાત કરીને પ્રતિવર્ષ રૂા. દસ હજાર આપતા રહ્યા હતા.

જીવદયા એ પ્રભુસેવા, અહિંસાનો પરમ મંત્ર અને સૂક્ષ્મતમ હિંસાનું નિવારણ કરવું એ તો જૈન ધર્મ અને દર્શનનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે. સ્વ. જમનાભાઈ એ અનેક પાંજરાપોળની આર્થિક અવ્યવસ્થાઓ દૂર કરીને આ સેવાકાર્યમાં સહાય કરી હતી. તે વખતે અમદાવાદનગરમાં ભદ્રકાળીના મંદિરમાં દર દુર્ગાષ્ટમીના દિવસે એક બકરાનું બલિદાન આપવામાં આવતું હતું. આ પાપકર્મને દૂર કરવામાં આગળ પડતો તેમણે ભાગ ભજવ્યો હતો. તે માટે રૂા. દસ હજારના ફાળામાં પોતાના તરફથી રૂા. ૪૦૦૦ની રકમ આપી હતી. આ રકમમાંથી પ્રતિવર્ષ પૂજા અને બ્રહ્મભોજન કરવામાં આવે છે. તેમ જ કાયમની જીવહિંસા નિવારણ કરી તેમણે પવિત્ર પુણ્યનું ઉપાર્જન કર્યું હતું. ખોડા ઢોર માટે પાંજરાપોળો બનાવીને મરવાને વાંકે જીવતા ઢોરોનું આજીવન પાલન કર્યું હતું. શહેરની ગરીબ અને જરૂરીઆત ધરાવતી જનતા માટે એક સાર્વજનિક દવાખાનું શરૂ કર્યું. તેમ જ તેમાં બાહોશ દાક્તરો રોજ ૪૦૦ થી ૫૦૦ દર્દીઓને તપાસે અને નિદાન કરે છે, દવા આપે છે. તે દ્વારા માનવસેવાનું કાર્ય તેઓ કરે છે.

જ્ઞાનોપકારમાં શેઠ શ્રી જમનાભાઇને ઊંડો રસ હતો. તેમણે અનેક જ્ઞાનશાળાઓ અને ભંડારોમાં સહાય કરી હતી. હસ્તપ્રતોના

પુનઃલખાણ માટે લહિયાઓને આર્થિક સહાય પણ કરી હતી. શેઠ માણેકભાઈના લગ્ન પ્રસંગે સાચા મોતી અને કિંમતી નંગનું બનાવેલું પિસ્તાલીશ છોડનું ઉદ્યાપન ઘણા ખર્ચે કરવામાં આવ્યું હતું.

અમદાવાદ રાજનગરની ધર્મપ્રેમી જૈન જનતામાં સ્વ. મનસુખલાલ શેઠ, સ્વ. મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ શેઠ, સ્વ. શેઠ ચીમનભાઈ નગીનદાસ ઇત્યાદિ ધર્માનુરાગી મહાનુભાવોની શાસનસેવા તેમ જ જીવદયાનાં શુભ કાર્યો અવિસ્મરણીય રહ્યાં છે. અમદાવાદમાં અનેક પ્રસંગે યોજાતા ધાર્મિક ઉત્સવોમાં શ્રી જમનાભાઈનો ફાળો અને પ્રેરણા અન્ય જૈન–સદ્‌ગૃહસ્થો માટે ઉત્સાહપ્રદ રહ્યો છે.

ડુમસના રમ્ય જિનાલયમાં જેઠ વદ ૧૪ના દિવસે અંતરાય કર્મની પૂજા ભણાવવી છે તે માટેની તમામ વ્યાવહારિક તૈયારીઓ તેમણે કરાવી હતી. અમાસની રાત્રે હૃદયરોગનો હુમલો થયો અને આ અસાર સંસાર છોડીને ચાલી નીકળ્યા. તેમની પાછળ સેવા અને ધર્મપરાયણતાની મહેંક મૂકીને ગયા. તેની પ્રેરણાની સુગંધ આજે પણ જૈન સમાજમાં ચારે બાજુ ફેલાયેલી રહી છે, તે જ તેમના જીવનકર્મનો અમર વારસો છે.

"રસિક"

(ઝવેરી ભોગીલાલ ઘોળશાજીના લેખના આધારે)

संपादकीय

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની નવમી જન્મશતાબ્દી વિશ્વભરમાં ઉમંગભેર ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે આવી મહાન વિભૂતિને એમની અપ્રાપ્ય ગ્રંથરચના પ્રગટ કરીને અંજલી અર્પી રહ્યો છું. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિના વિપુલ સાહિત્યરાશિમાં હજી પણ ઘણાં મનનીય પ્રેરક અને ગહન ગ્રંથોનું પ્રકાશનકાર્ય બાકી છે ત્યારે તેઓશ્રીના છંદોનુશાસનનું નવું સંસ્કરણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

સમાજમાં જ્ઞાનાભિમુખતા જાગે, પોતાના પ્રાચીન વારસા માટેનું ગૌરવ જાગે, જિનશાસનની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે તેમ જ આપણા મહાન સાહિત્યવારસા પ્રત્યે અભિમુખતા કેળવાય એ આશયથી શ્રી ચંદ્રોદય ગ્રંથમાળા દ્વારા અમે જુદી જુદી શાસ્ત્રીય કૃતિઓનું તેમજ અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓનું પ્રકાશન કરવાનો આશય ધરાવીએ છીએ. આ ગ્રંથમાળાના અન્વયે એનું સાહિત્ય મહેકાવતું બીજું પુષ્પ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

અગાઉ ૧૯૧૨માં શ્રી દેવચંદ મૂલચંદે નિર્ણયસાગર દ્વારા એક જ હસ્તપ્રતને આધારે તે છાપ્યું હતું. તે ઉપરાંત સિંધી જૈન શાસ્ત્ર શિક્ષાપીઠે ૧૯૬૧ માં આ ગ્રંથને સંપાદિત કર્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનો આ છંદોનુશાસન ગ્રંથ ઘણા સમયથી અનુપલબ્ધ હતો. છંદશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ, જિજ્ઞાસુ અને વિદ્યાર્થીસમાજને સરળતાથી તે સમજાય તથા મૂળ ગ્રંથ આસ્વાદનીય બને તેવી શુભ કલ્પનાથી ગુજરાતી ભાષામાં અમે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તૈયાર કરી છે, છંદશાસ્ત્ર અને કાવ્યને અવિચ્છિન્ન સંબંધ છે. આ શાસ્ત્રની પરિભાષા અને આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની જ રચેલી ટીકાને મૂળ ભાષામાં મૂકવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત છંદોનુશાસનના ૮ અધ્યાયોમાં આવેલા વિષયવસ્તુને સંક્ષિપ્તમાં સમજાય તે માટે ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત નોંધ પણ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારની નોંધને માટે અમે બૃહત્પિંગલ (રામનારાયણ પાઠક),

રણપિંગલ (રણછોડભાઈ ઉદયરામ), છંદ પ્રવેશ (પૂંજાલાલ), દલપત પિંગલ (કવિ દલપતરામ), હેમસમીક્ષા (મધુસુદન મોદી) ઈત્યાદિ ગ્રંથોની સહાય લેવામાં આવી છે. ગ્રંથના અંતે હેમચંદ્રાચાર્યના આવેલા સૂત્રો તેમ જ સંસ્કૃત ઉદાહરણોની અકારાદિ ક્રમથી બે ગ્રંથમાં પરિશિષ્ટો અભ્યાસી વર્ગ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનકાર્યમાં સતત સહાય કરવામાં અને જરૂરી માર્ગદર્શન, સંદર્ભ ગ્રંથોને સુલભ કરવામાં અને આયોજનમાં અમને **પ્રા૦ વિનોદભાઈ મહેતા** (હ૦ કા૦ આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદ) તથા **ડૉ. શ્રી કનુભાઈ શેઠ**(લા૦ દ૦ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ)ની સહાય મળી છે. તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ. આ ગ્રંથના પ્રકાશન કરવાના કાર્યમાં આર્થિક સહાય મેળવી આપવામાં સહાયરૂપ બનેલા સહુ કોઇના અમે હૃદયપૂર્વકના આભારી છીએ. છંદોનુશાસન ગ્રંથને ઘણી જ સીમિત સમયમર્યાદામાં પણ સરસ રીતે છાપવાનું શ્રેયકાર્ય **શ્રી કાંતિલાલ ડી. શાહ**(ભરત પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ) નો આભાર માનું છું. કારણે કે તેમના અવિરત પરિશ્રમને કારણે જ આ પુસ્તક કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની નવમ જન્મ શતાબ્દી પ્રસંગે આપના કરકમલમાં પ્રસ્તુત કરી શકાયું છે.

છંદોનુશાસન માટે ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થયેલી દેવકરણ મૂલચંદની છાપેલી પ્રતનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. ત્યારપછી અનેક હસ્તપ્રતો પંડિતોને ઉપલબ્ધ થઈ છે. જેથી આ સંસ્કરણમાં અભ્યાસીઓને અનેક પાઠભેદ તેમ જ અન્ય ફેરફારો મળે તે સ્વાભાવિક છે. ગ્રંથના છાપકામ પ્રસંગે તેમ જ પ્રૂફવાચનમાં કાળજી રાખવા છતાં જે ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તે માટે ક્ષમાપ્રાર્થના ચાહું છું. આ અંગે આપના સક્રિય સૂચનોને પુનઃમુદ્રણમાં સમાવી લેવાનો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. હેમચંદ્રાચાર્યના છંદોનુશાસન પ્રકાશનના વિકટ કાર્યમાં સહાયરૂપ બનેલા તમામ સજ્જનોના અમે આભારી છીયે.

–મુનિ અનંતચંદ્રવિજય

પ્રસ્તાવના

કવિતા અને છંદ વચ્ચે યુગોથી અવિચ્છિન્ન સંબંધ ચાલ્યો આવ્યો છે. આ કારણથી કાવ્યરચના, કાવ્યપઠન, કાવ્યપરિશીલન અને કાવ્યના આસ્વાદમાં છંદનો યોગ્ય પરિચય એક પૂર્વ શરત મનાય છે. છંદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આવશ્યક મનાય છે. ભાષા પરનું પ્રભુત્વ, શબ્દજ્ઞાન, તેમ જ વૈવિધ્યપૂર્ણ ભાષાપ્રયોગ ક્ષમતા ઇત્યાદિ કવિજન માટે અપેક્ષિત મનાય છે. સૂક્ષ્મતમ ભાવોની અભિવ્યક્તિ માટે સુયોગ્ય શબ્દભંડોળ કવિના માર્ગને સરળ અને સરસ બનાવે છે. એટલે જ વેદના ઋષિઓએ જંદોમય વાણીને કવિતા અથવા ઋચા કહી છે. ઋષિ એટલે કવિ. अर्षदर्शनात्तु कवयः ! એમ વારંવાર કહેવાયું છે. "વાણી સમર્થ શબ્દોની, અને શબ્દ અક્ષરોનો બનેલો હોય છે. તેથી છેવટે તો છંદ એટલે અક્ષરોના સામંજસ્યયુક્ત લય તેમ જ ઊચ્ચારાતા અક્ષરોનો મનોહર અને શ્રુતિપ્રદ મેળ' (પૂજાલાલ)

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય ઋગ્વેદ એક છાંદસી રચના છે. તેની ઋચાઓ એક નિશ્ચિત બંધારણમાં સુયોજિત કાવ્યરચના છે. તે દર્શાવે છે કે વેદની અગાઉ છંદશાસ્ત્રની ઊંડી સૂઝ કવિઓને તથા દ્રષ્ટાઓને હતી. એટલે જ વેદના અભ્યાસીને માટે મંત્ર(ઋચા)ના ઋષિ, દેવતા, છંદ ઇત્યાદિની માહિતી હોવી આવશ્યક મનાતી હતી. તે જાણ્યા વિના વેદમંત્રનું અધ્યયન કરનાર કરાવનાર તેમ જ યજન કરનાર પાપી બને છે. છંદશાસ્ત્રની વૈદિક પરંપરામાં ઇન્દ્ર–ચ્યવન–બૃહસ્પતિ–માંડવ્ય–સૈતવ–યાસ્ક–પિંગલ મુનિઓ આવે છે. એક જનશ્રુતિ મુજબ પિંગલ નાગ હતો. તથા છંદશાસ્ત્રનો પરમ જ્ઞાતા હતો. એકવાર પાતાળમાંથી પૃથ્વી પર ફરવા આવે છે. નદી, પર્વત, જંગલ ઇત્યાદિમાં ઘૂમીને પોતાના નિવાસ તરફ જતો હોય છે. ત્યાં તે

તેના આજન્મ દુશ્મન ગરુડની નજરે પડે છે. પોતાનું મૃત્યુ નજીક હોવાની અનુભૂતિ થતા જ પ્રત્યુત્પન્ન મતિથી તે વિચારે છે. નાગ પિંગલ ગરુડને વિનંતિ કરે છે કે તમે મને ખાઇ જશો એટલે આ જગતમાંથી છંદશાસ્ત્ર લુપ્ત થઈ જશે, માટે તમે તેને જાણી લો. ગરુડ કુતૂહલને ખાતર તે જાણવાની હા પાડે છે અને પછી પિંગલ નાગ અનેક છંદો, તેનું બંધારણ તથા ગતિને તેમજ આરોહ–અવરોહને સમજાવતો આગળ વધે છે. આમ કરતાં તે સાગર કિનારે આવી પહોંચે છે અને અંતે ચાર યકારવાળા ભૂજંગપ્રયાત છંદ એટલે કે સર્પાકાર ગતિનો પરિચય કરાવતો હોય તેમ વક્ર ગતિ કરીને સમુદ્રના પાણીમાં સરી જાય છે. સમુદ્ર મંથનથી જેમ દેવોને અમૃત મલ્યું હતું તેમ પિંગલને અનુપમ છંદ રત્ન મલ્યું હતું. શકય છે કે આ જનશ્રુતિ એક રોચક કલ્પના હશે. ઐતિહાસિક અને અધિકૃત માહિતીની અનુપલબ્ધિમાં આવી રોચક કથાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. પિંગલ નાગ અથવા મુનિને છંદશાસ્ત્રના પ્રથમ આચાર્ય અથવા પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. પણ તેમની અગાઉ આ છંદશાસ્ત્ર વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં હોવું જોઇએ. કારણકે જે રીતે આ શાસ્ત્ર હાલમાં મળે છે તે પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક અને વિકસિત સ્વરૂપમાં મળે છે. વૈયાકરણીય પતંજલિએ પણ એક છંદની રચના કરી હતી એમ કહેવાય છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર મુજબ ચાર પ્રકારની વાણી છે. ને સૌથી નિમ્ન અને છેલ્લી કક્ષાની વાણી તે વૈખરી ભાષા છે. આ વૈખરી વાણીના પાયામાં વર્ણમાલા છે. આ વર્ણમાલા સ્વર અને વ્યંજનની બનેલી હોય છે. વ્યંજનનો સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર સ્વરની સહાય વિના શકય બનતો નથી. અર્થાત્ લઘુતમ અક્ષર એક સ્વરનો બનેલો હોય છે. આ અક્ષર સ્વર હોઇ શકે અથવા સ્વર સહિતનો વ્યંજન પણ સંભવી શકે. એ પરમ સત્ય પ્રાચીનોને અગાઉથી જ સમજાયું હતું.

પાણિનિએ (ઇ.સ. પૂર્વે ૬૦૦થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦) અજ્ઞાત પુરોગામી વૈયાકરણીઓના ભાષાઅભ્યાસને આધારે અષ્ટાધ્યાયીની રચના

કરી હતી. આ સૂત્રબદ્ધ ગ્રંથના આઠ અધ્યાયના પ્રત્યેકના ચાર પાદ છે. સર્વ પ્રથમ પાદમાં માહેશ્વર સૂત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષાના ધ્વનિ ઘટકોનું તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે આ સૂત્રની યોગ્ય ઉચ્ચારણવિધિ ભગવાન શિવના ડમરૂના નિનાદ જેવી છે. તેમાં સ્વર–વ્યંજનના ઉચ્ચાર, સ્થાન, વર્ગ, લઘુત્વ, ગુરુત્વ ઇત્યાદિનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સ્વર વ્યંજન વર્ગીકરણ છંદશાસ્ત્રના પાયામાં રહેલું છે. પાણિનિના આ આયોજનને સમજાવી શકાય તેમ છે.

વિભાગ–૧

(૧) અ, ઇ, ઉ, — મૂળ સ્વર, પ્રધાન સ્વર મનાય છે.
(૨) આ, ઈ, ઊ, — મૂળ સ્વરનું દીર્ઘ સ્વરૂપ છે.
(૩) એ, ઐ, ઓ, ઔ, — સંયુક્ત સ્વરો છે.
(૪) ઋ — સ્વતંત્ર સ્વર છે તેનું દીર્ઘ સ્વરૂપ ૠ જે હવે વપરાતું નથી.
(૫) ઌ, ૡ, — આ સ્વરોનો ઉપયોગ હવે લુપ્ત થયો છે.

વિભાગ–૨

વ્યંજનને વ્યાકરણની પરિભાષામાં સ્પર્શ કહેવાય છે. કારણ કે તેના ઉચ્ચારણમાં જીભ મુખની અંદરના કોઈને કોઈ ભાગને સ્પર્શે છે. कादयो मावसानाः स्पर्शाः એટલે કે ક થી મ સુધીના વર્ણ વ્યંજનો છે. આ વ્યંજનો પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયા છે. દરેક વિભાગમાં પ્રથમ બે અઘોષ(Surd) અને ત્રણ ઘોષ (Sonant) છે. અઘોષ અને ઘોષ વર્ગમાં પ્રથમ અલ્પપ્રાણ (unvoiced) અને બીજો મહાપ્રાણ (voiced) કહેવાય છે. દરેક વર્ગનો છેલ્લો વ્યંજન જ્યારે ઉચ્ચારિત થાય છે ત્યારે થોડીક હવા નાસિકા છિદ્રમાંથી પણ નીકળે છે માટે અનુનાસિક (Nasel) કહેવાય છે. ય, ર, લ, વ, અર્ધસ્વર કહેવાય છે. કારણ કે ઇ, ઋ, ઌ, ઉ, પછી અ જોડાય છે. તે પ્રક્રિયામાં જીભનો કિંચિત સ્પર્શ મુખ ભાગમાં થતો હોય છે. ષ, શ, સ્ ઉષ્માક્ષર કહેવાય છે. હ્ મહાપ્રાણ કહેવાય છે. તે કંઠ્ય

વર્ગનો હોવા છતાં નાસિકને તેના ઉચ્ચારનું કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે. ળ, ક્ષ, જ્ઞ, સંયુક્ત વ્યંજન હોવા છતાં પ્રચલિત હોવાને કારણે તેને મૂળાક્ષરોમાં દર્શાવવામાં આવે છે. મૂર્ધન્ય વ્યંજનો (ટ વર્ગ દ્રાવિડ ભાષાના સંસર્ગથી વિકસિત થયા છે તેમ માનવામાં આવે છે. ભાષાશાસ્ત્રમાં એક ધ્વનિવિજ્ઞાન (Phonefics) નામનો અલગ વિભાગ છે. તેના આધારે તેમજ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોની સહાયથી આ વ્યંજનોના મૂળ ધ્વનિ (Phonemes)ના અનેકવિધ ઉપસ્વરૂપોનો અભ્યાસ થઇ શકે છે.

આ સ્વર વ્યંજનનું જ્ઞાન, છંદશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોને સમજવા માટે આવશ્યક છે. છંદની માત્રા, તાલ, સંધિ અને ગણ ઇત્યાદિને માટે તે જરૂરી છે. જેમ કે અ, ઇ, ઉ, સ્વરના ઉચ્ચારણમાં જે સમય લાગે છે તેને એકમ તરીકે સ્વીકારીને લઘુ એમ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તેના વિવર્ત સ્વરો (આ, ઈ, ઊ,)ને લઘુ કરતાં વધારે સમય લાગવાથી તે ગુરુ તરીકે ઓળખાય છે. આથી પણ વધારે સમય લેનારા સ્વરો પ્લુત કહેવાય છે પણ તેને છંદશાસ્ત્રમાં ગુરુના વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. આમ લઘુ અને ગુરુ છંદની પ્રારંભિક અવસ્થા બને છે. લઘુને માટે અર્ધચંદ્ર ચિન્હ (ˇ) નિશાની છે મॅ નॅ, ગિરિ. જ્યારે ગુરુને નાની આડી રેખા (—) (Dash) મુકાય છે. કી કી, મોટો. તે સાથે કેટલાક માર્ગસૂચક સિદ્ધાંતોનો આધાર લેવો પડે છે. લેખિત ભાષા અને ઉચ્ચારિત ભાષા વચ્ચેનો ભેદ પ્રયોગથી જ વધારે સ્પષ્ટ બને છે.

હ્રસ્વ સ્વરની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો પણ તે લઘુ જ રહે છે. પણ હ્રસ્વ સ્વર પછી જો સંયુક્ત વ્યંજન આવે અને તેના ઉચ્ચારણમાં થડકાર આવે તો પૂર્વનો અક્ષર ગુરુ તરીકે ઓળખાય છે. જેમકે અક્ષર ઇન્ધન, કિલ્લોલ.

"જે અક્ષરોમાં દીર્ઘસ્વર હોય અથવા તો પછી હ્રસ્વ પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય અને થડકાર થતો હોય તો તે દીર્ઘત્વની

નિશાની (–) પામે છે. અનુસ્વાર, વિસર્ગ અથવા તો કોઇક વાર હ્રસ્વ સ્વર થડકાર સર્જે છે. માટે તે દીર્ઘત્વ લાવે છે. આ સમજુતિ સ્પષ્ટ ન હોય તો છંદમાં રહેલા લઘુ–ગુરુ ઉચ્ચારણ બરોબર થશે નહીં, માપ સચવાશે નહીં, તાલ રહેશે નહીં પરિણામે છંદના લયનાં અને રહસ્યની અનુભૂતિ થશે નહીં. લય વગરના પદ્ય કરતાં તો ગદ્ય વધારે સારૂં કહી શકાય." (પૂંજાલાલ) છંદશાસ્ત્રની આ પૂર્વભૂમિકા પછી વારંવાર વ્યવહારમાં આવતા કેટલાક શબ્દો પરિભાષાને ઓળખવા જરૂરી છે. કારણકે તેનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ અનેકવાર થવાનો છે.

માત્રા: આ લઘુના ઉચ્ચારણને અગાઉ જણાવ્યું તે મુજબ સમયાવધિનાં એક એકમને માત્રા કહેવાય છે. ગુરુને વધારે સમય અથવા બેવડો સમય લાગતો હોવાથી **બે માત્રા** આપવામાં આવે છે. તે મુજબ પ્લુત સ્વરને ત્રણ માત્રા આપવી જોઇએ. પણ છંદશાસ્ત્ર તેને બે માત્રામાં સમાવી લે છે. કવિતાના પઠનમાં લઘુને લઘુ તરીકે અને દીર્ઘને દીર્ઘ તરીકેજ ઉચ્ચારીત કરવા જોઇએ. આમ ન થાય તો છંદભંગની અવ્યવસ્થા સર્જાય છે, સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પ્રજા અકારાંત શબ્દના છેલ્લા સ્વરને બોલતી નથી. કેટલીકવાર તો મધ્યમ સ્વરને પણ બરોબર બોલતા નથીઃ તે કદાચ વ્યવહારમાં ચલાવી લેવાય પણ કાવ્યપઠનમાં તો તે મોટી ક્ષતિ જ કહેવાય. જેમકે અમદાવાદને બદલે અમ્દાવાદ, ગોવિંદ–ગોવિંદ એમ બોલાતું આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીયે. પદ્યમાં બધાજ અક્ષરો પૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારીત થાય તે જરૂરી છે.

કવિતા એ શ્રવણનો વિષય છે માટે ઉચ્ચારણની સ્પષ્ટતાની સમજ હોવી જરૂરી છે. કાવ્યની પરિભાષામાં લઘુ અને ગુરુ માટેની સંજ્ઞા ⏑ — બને છે. જે લ અને ગા તરીકે પણ ઓળખાય છે. પરિણામે માત્રાની સમજ સ્પષ્ટ બનશે. લ ને માટે એક અને ગા ને માટે બે. બીજગણિતની ભાષામાં કહીએ તો, ત્રણ લઘુ માટે ⏑ ⏑ ⏑ અથવા

ચાર ગુરુ માટે – – – – ગોઠવી શકાય. ગાલ માટે – ⏑ લગા માટે – ⏑ બને છે. આમ છંદની પરિભાષામાં કવિતાની પંક્તિને 'લગા'ના સ્વરૂપમાં ફેરવી શકાય છે.

દા.ત. માત્રામેળ છંદમાં દા સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે તેનો અર્થ બે લઘુ (⏑ ⏑) અથવા એક ગુરુ (–) ગા એમ સમજવું જોઇએ. આ પ્રારંભિક જ્ઞાન છંદના સ્વરૂપને સૂત્રબદ્ધ કરવામાં સરળતા કરે છે.

યતિઃ—કાવ્ય પઠન વખતે એક નિશ્ચિત સ્થાને વિશ્રામ લેવો પડે છે. તેના અવર નામ વિરતિ, અવરતિ, ઉપરતિ અને વિશ્રામ છે. વૃત્ત બોલવાની ઢબ અને રાગ તથા તેના બંધારણને આધારીત યતિ સ્થાન ન જળવાય તો યતિભંગ કહેવાય છે. તેને કારણે છંદનો તાલ અને લય, શુદ્ધતા અને સૌંદર્ય નષ્ટ થાય છે.

ચરણઃ—તેનું બીજું નામ પાદ છે. છંદના ચોથાભાગને ચરણ અથવા પાદ કહેવાય છે. વૈદિક કાવ્યમાં આ નિયમ સચવાતો નથી. તે પ્રમાણે વિષમ જાતિના છંદમાં પણ આવું બને છે. દરેક છંદ સામાન્ય રીતે ચાર ચરણનો હોય છે અને તમામ ચરણમાં તેની માત્રા અથવા વર્ણ સમાન હોય છે. તે સાથે અર્ધસમ, વિષમ ઇત્યાદિ વૃત્તોમાં ચરણના માપાંકનનો ફેરફાર પામે છે. તે પણ નિયમ બદ્ધ હોય છે. તેનાથી છંદવૈવિધ્ય સર્જાય છે.

ચાર ચરણ સમાન હોય તો —સમવૃત્ત

૧–૩ તથા ૨–૪ ચરણ સમાન હોય તો —અર્ધસમવૃત્ત

બધા જ ચરણ અસમાન હોય તો —વિષમ જાતિના છંદ કહેવાય છે.

છંદના બે વિભાગ છે. વૈદિક અને લૌકિક. લૌકિક છંદો માત્રા મેળ અને અક્ષર મેળમાં વિભાજીત થયા છે. માત્રામેળ છંદ માત્રિક-ગણબદ્ધ અને માત્રાબદ્ધમાં વધુ વિઘટીત થયા છે.

વૈદિક યુગથી છંદ અને ગાન બન્ને ભિન્ન પદ્ય પ્રકાર મનાયા છે. તેના નિયમો પણ અલગ છે. સામવેદ ગાનને આધારીત છે.

ઋગ્વેદ છંદને આધારીત છે. તે ગાન તાલ, લય, તેમ જ સ્વરને આધારીત હોય છે. છંદનું રૂપાંતર ગાનમાં શકય છે.

અષ્ટગણ અને દ્વાદશ માત્રા:—

અક્ષરમેળ છંદમાં માત્રા સંખ્યા અથવા માત્રા વ્યવસ્થા અગત્યના નથી પણ લઘુ–ગુરુની સંખ્યા તેમના સ્થાનનો વિચાર મહત્વનો છે. તેના વૈવિધ્યને આધારે છંદો રચાયા હોય છે. આ લઘુ–ગુરુને યાદ રાખવા માટે અનેક પદ્ધતિઓ છે. તેમાં પ્રાચીનકાળની ત્રિક પદ્ધતિ સર્વ સંમત અને સર્વસ્વીકૃત માનવામાં આવે છે. ગુરુ અને લઘુ (– ⌣)ના ત્રણની ગાણિતિક સંયોજકની ઓળખ માટે તેનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે–

"આદિ મધ્ય ને અંતમાં ય–ર–ત ગણો લઘુ થાય,
ભ–જ–સ ગણો ગુરુ થાય મ–ન ગુરુ લઘુ બંધાય."

અથવા તો પ્રચલીત પદ્ધતિ નીચે મુજબની છે.

૧ મગણ	ગ′ા ગા ગ′ા	(– – –)
૨ યગણ	લ ગ′ા ગા	(⌣ – –)
૩ રગણ	ગ′ા લ ગા	(– ⌣ –)
૪ તગણ	ગા ગ′ા લ	(– – ⌣)
૫ ભગણ	ગ′ા લ લ	(– ⌣ ⌣)
૬ જગણ	લ ગ′ા લ	(⌣ – ⌣)
૭ સગણ	લ લ ગ′ા	(⌣ ⌣ –)
૮ નગણ	લ′ લ લ	(⌣ ⌣ ⌣)

વિદ્યાર્થીઓને વધુ સરળતા થાય તે માટે એક કૃત્રિમ પંક્તિ પણ તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેના પ્રત્યેક અક્ષરને પ્રથમ રાખીને પછીના બે ઉમેરીને ત્રણનું એક ત્રિક બનાવી શકાય છે. તે ય થી સ સુધીના કોઈ પણ ત્રણના સમુહને તેના પ્રથમ અક્ષરનો વર્ગ કહેવાય છે.

ય	મા	તા	રા	જ	ભા	ન	સ	લ	ગ (મ્)
⌣	–	–	–	⌣	–	⌣	⌣	⌣	–

જેમકે ય ગણ એટલે 'ય માતા' (⏑ – –) રા એટલે ર ગણ (– ⏑ –) અથવા ન ગણ (⏑ ⏑ ⏑). સમજી શકાય.

કેટલાક ગણો માત્રા સંધિમાં પણ મળશે. તેમાં તાલનું સ્થાન વિશેષ છે. તેની નિશાની ઉર્ધ્વમાત્રા (।) અક્ષર ઉપર લખાય છે. છંદોનું બંધારણ દર્શાવતા ગણો છંદના લયને સમજાવતાં નથી. તે તો તેના અંગરૂપ બનેલા હોય છે. અક્ષર સંધિઓના પરિચય આવશ્યક છે. અક્ષરમેળમાં આઠ ગણમાં સર્વત્ર ત્રણ અક્ષરના સમુહને જ એક એકમ તરીકે લેવામાં આવે છે. પણ માત્રામેળમાં મોટે ભાગે માત્રા સંધિના આવર્તનરૂપ હોય છે. તેમાં ત્રણ, ચાર, પાંચ અને સાત માત્રાની સંધિઓ વ્યવહારમાં આગળ આવે છે. તેના ગુણાકનમાં ૬ અને ૮ માત્રાની સંધિઓ થાય છે. પરિણામે આઠ માત્રાનો સંધિ થાય છે.

૧ લ	તાલ રહિત એક લઘુ અક્ષર.
૨ દા	તાલ રહિત એક ગુરુ અથવા બે લઘુ.
૩ દ'લ/લદ'	ત્રણ માત્રાનો સંધિ–બે પ્રકાર.
૪ દ'દ'	ચાર માત્રાનો સંધિ બે પ્રકાર
૫ દ'લદા	પાંચ માત્રાનો સંધિ.
૬ દા–દ'લદા	સાત માત્રાનો સંધિ.
૭ દ'લ–દ'દા	એક અને ચાર માત્રા પર તાલ
૮ લ–દ'દાદ'	સાત માત્રાનો સંધિ–બે/છ પર તાલ,
૯ ગ'લ–ગ'લદા	નવથી બાર સુધીના ચાર સંધિ અષ્ટ માત્રિક
૧૦ લ'ગા ગ'લદા	ચાર વિકલ્પ કહેવાય છે. એમાં ગાને બદલે
૧૧ લ'ગાલ–દ'દા	લલ કરવાથી બે દ'દા સંધિઓ બને છે.
૧૨ દ'દા–લ'ગાલ	દા દા દા દા અષ્ટમાત્રિક સંધિ છે.

ઉર્ધ્વ રેખા તાલ અને તેના સ્થાનના સૂચન ચિન્હ છે. તેનાથી સંધિના શુદ્ધ પ્રયોગ કરાય છે અને આપો આપ તાલ સચવાય છે.

તેથી તાલ ભંગ પણ નીવારી શકાય. સંધિઓમાં લ અને ગા એ જ પ્રમાણે હોવા જરૂરી છે પણ 'દા' માં એક ગુરુ અથવા બે લઘુ (ગા/ળ લલ) આવી શકે છે.

'દા દા' સંધિના આવર્તનો એક પછી એક એમ કાવ્યના અંત સુધી આવતાં એકવિધતા આવી જવાની શકયતાનો સંભવ છે. તેના નિવારણ માટે અષ્ટકલ સંધિનો વચ્ચે ઉપયોગ અસરકારક બને છે. જેમકે એક લગાલ પછી તરત જ બીજો લગાલ આવવાથી છંદ ભંગની સ્થિતિ બને છે. માટે સાવચેત રહેવું જોઇએ. અંત્યપ્રાસ ચરણની પૂર્ણતા સૂચવવા ઉપરાંત માત્રા મેળ છંદમાં શોભા રૂપ બને છે. જો તે અકૃતિમ આવતો હોય તો વિશેષ રીતે કર્ણ પ્રિય બને છે. સ્વર વ્યંજનનું સંયોજન મનોહર અને સરસ લાગે છે. તેમાં સંયમ અને ઔચિત્ય સર્વત્ર આવકાર્ય હોવાથી કાવ્ય પ્રીતિકારક બને છે. જે વાંચન અને રચનાના અનુભવથી સમજાય છે.

માત્રામેળ અને અક્ષરમેળમાં આવતી માત્રા અથવા અક્ષર સંખ્યા અથવા યતિ સ્થાન સંખ્યાની ગણતરી માટે અનેક પદ્ધતિઓ પ્રાચીનોએ વિકસાવી છે. જેમ કે ૦ માટે આકાશ, અ, શૂન્ય, ૧ માટે ચંદ્ર, શશી. ૨ માટે યુગલ, નેત્ર, સર્પજીભ. ૩૨ માટે દંત, ૨૨ માટે ઉપસર્ગ, ૨૪ માટે તીર્થંકર / અવતાર, ૨૭ માટે નક્ષત્ર, ૪૯ માટે વાયુ, ૧૦૦ માટે નર આયુષ / કમલદલ, ૧૦૦૦ માટે વેદ શાખા અથવા ઇન્દ્રનેત્ર, ઇત્યાદિ. પૂર્વાચાર્યો છંદ શુદ્ધ બને તથા તેના રચયિતા તેમજ જેના માટે કાવ્ય રચના થઇ છે તેના સુખ અને કલ્યાણ માટે અષ્ટ ગણના સ્વામી, ફૂળ, માસ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, વર્ણ, રંગ, ભૂષણ, માતા–પિતા અને લોક ઇત્યાદિની પ્રાચીન પરંપરાને આધારે કલ્પના કરી છે, પણ આ તો અતીતની વાત છે. આધુનિક યુગમાં તેનું કોઈ મહત્ત્વ રહ્યું નથી. કેટલીકવાર છંદના અક્ષરોની સંખ્યા માટે વ્યંજનનો ક્રમ વપરાય છે જેમકે ચ એટલે છઠ્ઠો ક્રમ. ટ અગિયારમો ક્રમ ઇત્યાદિ—

માત્રિકગણુ—ગણુ એટલે અક્ષર સમૂહ. પ્રાકૃત પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ માત્રા અથવા વર્ણનો સમૂહ જે માત્રાગણ અને વર્ણગણ તરીકે જાણીતા છે. તેના પાંચ ભેદ છે. જે ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ તરીકે જાણીતા છે. કોઇક વાર છ,પ,ચ,ત, અને દ, તરીકે ઓળખાય છે.

નામ	માત્રા	ભેદ
ટ/છ	૬	૧૩
ઠ/પ	૫	૮
ડ/ચ	૪	૫
ઢ/ત	૩	૩
ણ/દ	૨	૨

ઉદાહરણ તરીકે ટ/છ ગણના ૧૩ ભેદ છે. તેથી તેના રૂપ ૧–ऽऽऽ; ૨–।ऽऽ; ૩–ાऽાऽ; ૪–ऽ।।ऽ; ૫–।।।ऽ; ૬–ાऽऽા; ૭–ऽાऽા, ૮–।।।ऽા; ૯–ऽऽ।।; ૧૦–।।ऽા।; ૧૧–।।।।ऽ; ૧૨–ऽ।।।।; ૧૩–।।।।। આ પ્રમાણે અન્ય ગણોની તુલિકા બની શકે છે. કેટલાક શાસ્ત્રકારો ગણના દેવતા નક્કી કરીને દેવના ક્રમમાં તે ગોઠવે છે. જેમ કે ટ ગણના માટે

૧ ऽऽऽ–શિવ, હર, શંકર

૨ ।ऽऽ–શશિ, ઇન્દુ ઇત્યાદિ.

માત્રામેળ જાતિમાં ૧ થી ૪ માત્રા સુધી જાતિ કાવ્યના ઉપયોગમાં આવે તેમ ન હોવાથી તેમાં કોઇ રચના કરતું નથી. છંદ વૈવિધ્યની પ્રક્રિયા અમુક વર્ણ અથવા માત્રાના જુદા જુદા સ્વરૂપ આપતા ભિન્ન ભિન્ન વૃત્ત કે જાતિ થઇ શકે છે. છંદશાસ્ત્રની પરિભાષા મુજબ ૧. સંખ્યા ૨–પ્રસ્તાર, ૩–સૂચિ, ૪–નષ્ટ, ૫–ઉદ્દિષ્ટ, ૬–મેરુ ૭–પતાકા તથા ૮–મર્કટી કહેવાય છે. માત્રા અને વર્ણના આઠ–આઠ ભેદ થાય છે. તેનો યોગ ૧૬ બને છે. કોઈ શાસ્ત્રકાર તેમાં પાતાલ અને ખંડ મેરૂ ઉમેરીને ૧૮ ની સંખ્યા કરે છે.

પિંગલનો મત અને અગત્સ્યનો મત પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એટલે કે અગત્સ્ય આરોહના ક્રમમાં માને છે. પિંગલ અવરોહના ક્રમમાં

માને છે. જેમકે પ્રસ્તાર કરવામાં પિંગલના મતે સર્વગુરુથી શરૂ થાય અને સર્વ લઘુ આવે ત્યાં સુધી ઉતરતો ક્રમ ગોઠવતાં જવાનું હોય છે. અગત્સ્ય સર્વ લઘુથી સર્વ ગુરુ તરફ ચઢતો ક્રમ ગોઠવે છે. ઉપર જણાવેલ અવરોહ અને આરોહમાં સ્થાન અને સંખ્યાના ક્રમ સ્થાનાંતરને કારણે ત્રણ ભેદ થાય છે. સ્થાનવિપરીત એટલે પિંગલ મત, અથવા ભામહમત. સંખ્યા વિપરીત અને બીજો વિપરીત અવસ્થા અગત્સ્યના મતને જૈનમત પણ કહે છે. જ્યારે ભામહના મતને યવન મત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. છંદશાસ્ત્રમાં ગાણિતિક સંકલ્પનાનો નમૂનો નીચે મુજબનો છે. (Mathematical probalities).

ઉદાહરણઃ- જાતિ–એક માત્રાની એક જાતિ. બે માત્રાની બે જાતિ, ૩ માત્રાની ૩ (૧+૨) એમ થાય. ત્યાર પછીની સંખ્યા તેના અગાઉની બે મળીને થાય. એમ ગણિત કરતા જઈએ તો ૫ તથા ૮ (૩+૨)+(૧+૨)=૮, ૬ થી ૧૩ થાય, ૭ થી ૨૧ થાય. એમ ૪૮ માત્રાના વૈવિધ્ય ૭ કરોડ ઉપર પહોંચી જાય. કારણ કે ત્યાં વર્ગોત્તર ગણતરી થાય છે. બીજી પદ્ધતિ મુજબઃ–૬ માત્રાના ૧૩ રૂપ થાય. ૬ બેકી સંખ્યા છે. તેનું વિભાજન ૩+૩માં થઇ શકે, તેના એક ભાગમાંથી ૧ બાદ કરવો. એટલે ૨ થાય. બન્ને સંખ્યા ૨ અને ૩નો વર્ગ કરવો. જે ૪, ૯ થાય તેનો યોગ ૧૩ થશે.

આમ ૧૪ માત્રા— = ૭+(૭–૧)

૭ માત્રાના–$૨૧^{૨}$ = ૪૪૧

૬ માત્રાના $૧૩^{૨}$ = ૧૬૯

૬૧૦

જો બેકી સંખ્યાની માત્રા હોય તો તેના રૂપ માટે –૧ કરવો. ઉદાહરણ તરીકે ૧૩ માત્રાના રૂપ માટે (૧૩–૧)=૧૨

૧૨=(૭+૫) એટલે ૭ માત્રાના $૨૧^{૨}$ (૨૧નો વર્ગ)=૪૪૧

૫ માત્રાના $૮^{૨}$ (૮ નો વર્ગ)= ૬૪

નીં શકયતાઓ થાય. ૫૦૫

માત્રા પ્રસ્તારમાં વિધિમુજબ તેમાં આદિ અન્ત માટે નીચે મુજબના સૂત્રો વપરાય છે.

આદિ લઘુ માટે લ આદિ = લાદિ

અન્ત્ય લઘુ માટે લ અન્ત – લાન્ત

આદિ ગુરુ માટે ગ આદિ – ગાદિ

અન્ત ગુરુ માટે ગ અન્ત – ગાન્ત.

આ વર્ગીકરણ અને સૂત્રો ગાણિતિક સંકલ્પના માટે ઉપયોગી નીવડી શકે છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોની એક પોતાની વિશિષ્ટ પરંપરા છે. પોતાના શાસ્ત્રના મહત્ત્વ, ગાંભીર્ય અને વિશદતાને સમજાવવા માટે દાર્શનિક અને ગાણિતિક તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરીને તેમાં અનુકૂલનનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તેમાં તેમના જ્ઞાન વૈભવનો અનુભવ વાચકને થાય છે. આધુનિક યુગમાં આ વધુ જરૂરી લાગતું નથી તથા તેની ઉપયોગીતા પણ હવે રહી નથી. છંદોના અગણિત પ્રકારો અને તેના સમીકરણને આધારે સિદ્ધ થતાં અનેક પ્રયોગો વાસ્તવિક કાવ્યરચનામાં મહદઅંશે ઉપયોગી નીવડી શકતા નથી. પ્રાચીન કાળમાં જે છંદોનું વૈવિધ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે તમામ છંદોની કાવ્ય રચના શક્ય બનતી નથી. અથવા તો ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેથી કેટલીકવાર છંદ-શાસ્ત્રનો સક્ષમ જ્ઞાતા ઉદાહરણ રૂપ કાવ્યની રચના કરીને પોતાની અપ્રતિમ કાવ્ય પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. જેવી રીતે અલંકારોનો કૃત્રિમ આયોજિત ઉપયોગ કાવ્યના સરળ અને સ્વચ્છંદ પ્રવાહને સ્થગીત કરે છે તેમ કૃત્રિમ છંદ પણ કાવ્યના દેહને કુરુપ કરી શકે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો આ ભયસ્થાનથી સંપૂર્ણપણે જ્ઞાત છે. તેથી તે શક્યતાઓને દર્શાવે છે અને "ભય સાવચેતી આપત્તિ નિવારણ કરતાં વધારે જરૂરી" (Prevention is better than cure.) તે શાસ્ત્રકારોની દીર્ઘદૃષ્ટિનું પરિણામ છે.

પૂર્વાચાર્યો અને જ્ઞાત–અજ્ઞાત છંદશાસ્ત્રકારો, યાસ્ક અને પિંગલ મુનિથી આરંભાયેલી છંદશાસ્ત્રની આ ભવ્ય પરિપાટી અને યાત્રા આધુનિક ભારતીય ભાષામાં પ્રવાહીત અને પ્રસારીત રહી છે. પ્રત્યેક યુગે શાસ્ત્રકારોએ પ્રસિદ્ધ, ઉપયોગી અને લુપ્ત થતાં છંદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સમયાવધિ પ્રમાણે છંદોના નામ પણ બદલાતા ગયા, જન સમાજમાં ભાષાપ્રયોગ બદલાતા પ્રાકૃત અને પછી અપભ્રંશ ભાષામાં અવનવા છંદોના પ્રયોગો શરૂ થયા અને અનુકાલિન છંદશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ તેના પ્રયોગને વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ કરવા માટે સફળ અને સરસ પ્રયત્ન કર્યા છે. તેમણે અનુષ્ટુપ, આર્યા, ઉપજાતિ અને ગીતિમાં થતાં ફેરફારોને તેના ઉપભેદ તરીકે નિરૂપ્યા છે. છંદશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનોમાં અનુષ્ટુપ અને આર્યા તેમજ મધ્યકાલિન યુગમાં ગીતિ અને પ્રાકૃત છંદોનું વૈવિધ્ય છંદની સબળ શક્તિ અને રૂપાંતરીત થવાની પ્રયોગશીલતાનો અનુભવ કરાવે છે.

કાવ્યભાવપ્રધાન અને ઊર્મિપ્રધાન હોય છે. તેમાં અલંકારનું સુયોગ્ય આયોજન કાવ્યને શણગારે છે. શબ્દો અવનવા ચિત્રાંકન કરીને તેને મનોહર કરે છે. તેમ છતાં છંદનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી.

કવિસમયકલ્લોલના લેખક અનંતાર્યના શબ્દમાં કાવ્યમાં છંદની અપરિહાર્ય અગત્યતા જોઈ લઈએ.

सदसद्वर्ण विवेकं गुणभेदञ्च विज्ञाय ।
कुर्यात् काव्यस्यादौ सद्वृणे सद्गणं धीमान् ॥
यद्येत्तानपरिज्ञाय मोहात्काव्यं करोतिः यः ।
केतकारूढ कपिवद् भवेत्कण्टक पीडितः ॥

[યોગ્યાયોગ્ય વર્ણો અંગે વિવેક અને ગુણભેદનું વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પ્રાજ્ઞ સર્જકે કાવ્યમાં આરંભથી યોગ્યવર્ણ, યોગ્ય ગણ છંદનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. તે બધાના પરિપૂર્ણ જ્ઞાન વિના જે મોહવશ થઈને કાવ્ય કરે છે, તેમની દશા કેવડા પર ચઢીને કાંટાની પીડા પામતા વાનરના જેવી થાય છે.] —'પરબ' ઓકટો. ૧૯૮૮.

છંદોનુશાસન એક પરિચય

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ મધ્યકાલિન યુગનાં અત્યંત મેધાવી મહામાનવ હતા. તેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના પ્રતાપે સર્વવિદ્યાવિશારદ સમાન બન્યા હતા. તેમની મૌલિક સાહિત્યિક રચનાઓ અને દાર્શનિક ગ્રંથો તેમનું બહુશ્રુત વિદ્વાન તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવે છે. જ્યારે તેમના સંપાદિત અનુશાસન ગ્રંથો તેમની ગુણ ગ્રાહીતાનો અનુભવ કરાવે છે. સાહિત્ય, કાવ્ય, વ્યાકરણ અને છંદ શાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં પ્રાચીન પૂર્વસૂરિઓના મંતવ્યોને યથાયોગ્ય પ્રસ્તુત કરવા, તેમના મતોની નીરક્ષીર વિવેકથી સમીક્ષા કરવી અને પોતાના વિચારોને પ્રમાણયુક્ત રીતે રજુ કરવા એ અત્યંત કઠીન આયાસ છે. આચાર્ય **શ્રી** હેમચંદ્રાચાર્યે શબ્દાનુશાસનમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રની, કાવ્યાનુશાસનમાં સાહિત્ય શાસ્ત્રની તેમ જ છંદાનુશાસનમાં છંદશાસ્ત્રની સર્વાંગી વિવેચનાત્મક ચર્ચા કરી છે. તેમના જમાનાને અનુરૂપ અને અનુકૂળ થઈ શકે તે માટે આ ગંભીર વિષયોનું સરલીકરણ કર્યું છે. અનુશાસન શબ્દ જ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ અધિકૃત વિચારસરણીઓ જે એક જ વિષય પર આધારીત હોય તેનો સમન્વય અર્થ એમ સૂચવે છે. મહાભારતનાં અનુશાસન પર્વમાં તત્કાલિન રાજનીતિશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને જનસમાજ સમજી શકે તેવી પદ્ધતિમાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આ પદ્ધતિ બે પ્રકારની છે. એક સંવાદશૈલી અને બીજી આખ્યાનશૈલી તરીકે ઓળખાય છે. સંવાદશૈલીમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞાનપીપાસુ વચ્ચેના સંવાદ હોય છે. જ્યારે આખ્યાનમાં એક જ વક્તા પ્રસંગો, કથાઓ, ઉદાહરણો ઈત્યાદિની સહાયથી દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્રોને લોકાભિમુખ કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં એક અન્ય પદ્ધતિનો વિકાસ થયો હતો. આ શૈલી કેવળ બહુશ્રુત વિદ્વાન અથવા તો વિચારશીલ જિજ્ઞાસુ વર્ગ પુરતી મર્યાદીત હતી. આ શૈલી સૂત્રશૈલી તરીકે પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં શકય હોય તેટલા ઓછા શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રત્યેક સૂત્ર ક્રમબદ્ધ સાંકળ રૂપે વિષયનું નિરૂપણ કરતો

હોય છે. આ લાઘવ પ્રક્રિયાનો આગ્રહ વધારે દૃઢ બનતા, જો સૂત્રકાર એક માત્રા પણ સૂત્રમાંથી ઓછી કરવાને સમર્થ બને તો પુત્રજન્મોત્સવ જેટલો આનંદ પામતો હતો. અર્થગહનત્વ, કૃત્રિમતા, દુર્ગમ પરિભાષા અને દુર્બોધતા જેવા લક્ષણો પણ તેમાં વધવા લાગ્યા હતા.તેથી આ સૂત્રો પર સમજૂતિ માટે ટીકાગ્રંથો, વ્યાખ્યાઓ, ભાષ્ય ઇત્યાદિની રચના થવા લાગી. કેટલીક વાર સૂત્રકાર પોતે ટીકા લખતા હતા, અથવા તો અનુકાલિન યુગમાં તેમના શિષ્યો, સંપ્રદાયના વિદ્વાનો અને સ્વતંત્ર વિચારકોએ વિસ્તૃત વિવેચન લખતા હતા. આને પરિણામે પ્રાચીન ભારતમાં એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંપ્રદાયિક પરંપરાનો વિકાસ થયો. તેમાં ખંડનમંડન પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો હતો. કેટલીક વાર તો અનુકાલિન વિવેચનકાર સૂત્રમાં અનપેક્ષિત અર્થ ઊભો કરતા હતા. પાણિનિની વ્યાકરણ સૂત્રો અષ્ટાધ્યયી તરીકે જાણીતા છે. ૨૦૦૦ સૂત્રોને આઠ પ્રકરણ અને દરેક પ્રકરણ ચાર પદમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આ સૂત્રની સહાયથી સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના તમામ પાસાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની મનાય છે. અને ત્યાર પછી સતત બે હજાર વર્ષથી પાણિનિના સૂત્રો પર અભ્યાસ ગ્રંથ લખાતા રહ્યા છે. આ પ્રકારે બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્ર પર અનેક ટીકાઓ ભિન્ન ભિન્ન વિચારસરણીને આધારે રચવામાં આવી છે. જૈનધર્મના દર્શનને ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે. અને આ પદ્ધતિએ તેના પર પણ વિવેચન, ટીકાઓ ઇત્યાદિ લખાઈ છે. આજે પણ જૈનદર્શનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રને એક અધિકૃત વૈજ્ઞાનિક રચના માનવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ન્યાય, યોગ, છંદ, વ્યાકરણ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો પર સૂત્ર શૈલીમાં રચનાઓ થઈ હતી. આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યે અનુશાસન ગ્રંથો આ સૂત્ર શૈલીમાં લખ્યા છે. તથા તે સૂત્રો પર તેમણે પોતે જ ટીકાની રચના કરી છે. આ સૂત્રોને સમજાવ્યા છે.

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની પરિપાટી મુજબ પ્રત્યેક શાસ્ત્રકાર પોતાના ગ્રંથના આરંભમાં શ્રદ્ધેય ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ કરતા હોય છે. આ પુનીત સ્મૃતિ ગ્રંથકર્તાની રચનાને ચિરકાલીન મહત્ત્વ અને સફળતા આપે છે. તેવી તેમને શ્રદ્ધા હોય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનમાં પ્રારંભમાં પોતાના આરાધ્ય અર્હત્ ની સ્તુતિ કરે છે. તથા આ શાસ્ત્રની રચના માટે પોતાની યોગ્યતા સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરીને પ્રસ્થાપના કરે છે. જેમકે–

अर्हम् ! शब्दानुशासनविरचनानन्तरं तत्फलभूतं काव्यमनुशिष्य तङ्गभूतं छन्दोऽनुशासनमारिप्समानः शास्त्रकार इष्टाधिकृत देवता नमस्कारपूर्वकमुपक्रमते ॥ (સૌ પ્રથમ શબ્દજ્ઞાનના મૂળ સમાન વ્યાકરણનો યથાવિધિ અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી, શબ્દાનુશાસનની રચના કરવામાં આવી. ત્યારપછી એટલે કે શબ્દનું યથાર્થજ્ઞાન સંપાદન કરીને કાવ્યનો અભ્યાસ કર્યો તથા ફળરૂપે કાવ્યાનુશાસનની રચના કરવામાં આવી. કાવ્યના એક મહત્ત્વના અંગ સમાન છંદશાસ્ત્રનો અધિકૃત અભ્યાસ કરીને (હવે) છંદોનુશાસનની રચના માટે પોતાના ઇષ્ટ અર્હન્ ને વિધિવત નમસ્કાર કરીને શુભારંભ કરવામાં આવે છે. પોતાના હૃદયમાં અર્હત્ની પુનીત વાણી કેન્દ્રસ્થ કરીને ગણધરોએ રચેલા દ્વાદશ અંગોનો અગાઉ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આ છંદશાસ્ત્ર !

છંદોનુશાસનમાં વૈદિક છંદોની ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. કારણ સ્વાભાવિક છે. તે યુગમાં વૈદિક છંદોના અભ્યાસની આવશ્યકતા ન હતી. તેમજ તેમાં કોઈ વિકાસની શકયતા પણ ન હતી. પણ લૌકિક છંદોના મૂળસ્રોત સમાન તેનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને આદ્યમુનિ પિંગલના છંદશાસ્ત્રમાં વર્ણવામાં આવેલા છંદોની ચર્ચા શરૂ કરે છે. પિંગલ, સૈતવ જેવા તેમનાથી પ્રાચીન છંદશાસ્ત્ર જ્ઞાતાઓને આદર પૂર્વક ઉલ્લેખ કરીને તેમના મહત્ત્વના પ્રદાનની નોંધ આપતા જાય છે. જો કોઇ છંદનું અવરનામ મળતું હોય તો તેનું નામ અને તે નામ આપનારા છંદશાસ્ત્રકારનું નામનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે.

છંદોનુશાસનના પ્રથમ અધ્યાયમાં ફક્ત ૧૭ સૂત્રો છે. તેમાં ગ્રંથકારનું પ્રયોજન, નમસ્કાર વિધિ ઉપરાંત આ શાસ્ત્ર માટેની પરિભાષાઓ અને મૂળભૂત આવશ્યક માહિતી સ્થાપવામાં આવી છે. આ પરિભાષા અંગે અગાઉ સમજૂતિ આપવામાં આવી છે. વધુમાં દરેક સૂત્ર પર પોતાની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં આ સૂત્રોને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. ગુરુ, લઘુ, વર્ણ, માત્રા ઈત્યાદિના નિરૂપણ પછી છંદશાસ્ત્રમાં વારંવાર ઉપયોગી બનનારા દ્વિકલથી ષટ્કલ માત્રાબંધ સમજાવે છે. તેના ઉપભેદ અને વિસ્તરણ પદ્ધતિની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમકે સ્વરના ક્રમને આધારે ...ગુ એમ લખે ત્યારે ઉકાર પાંચમા ક્રમનો સ્વર છે માટે 'ગ' પાંચ વખત એમ સમજી લેવું. અનુસ્વાર, વિસર્ગ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્યમાનીય વર્ણના છંદશાસ્ત્રમાં સ્થાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ચરણ અને પાદનો અર્થ સમજાવી સમપાદ, અર્ધસમપાદ અને વિષમપાદ કોને કહેવાય તે જણાવ્યું છે. કાવ્ય અને છંદમાં યતિ તેના અવર નામો અને તેના મહત્ત્વની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આગામી પેઢીના કોઈ અજ્ઞાત પણ પ્રતિભાસંપન્ન કવિને ૫૭ માત્રાની યતિ રહિત આર્યા છંદ પ્રયોગ કરવો હોય તો તેને માટે માર્ગ પણ દર્શાવ્યો છે. આમ છંદોનુશાસનનો પ્રથમ અધ્યાય સમસ્ત છંદશાસ્ત્રના પુરોવાચન સમાન છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં પરિભાષાઓનું વિસ્તૃત સરલીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્યના આ સફળ પ્રયોગને કારણે છંદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુગમ બને છે તથા અભ્યાસી જિજ્ઞાસુઓ રસપૂર્વક છંદશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ પામે છે. આ ગ્રંથમાં અન્ય વિચારકોના મત પણ જણાવવામાં આવ્યા છે.

છંદોનુશાસનમાં બીજા અધ્યાયમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજી ૪૦૧ સૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં સૂત્રશૈલીને અનુરૂપ છન્દઃ એમ કહીને હવે ગ્રંથના અંત સુધી કેવળી છંદની ચર્ચા કરવાની છે તેવી પ્રતિજ્ઞા દર્શાવે છે. આ અધ્યાયમાં એક જ અક્ષરની કવિતાથી ૨૬ અક્ષર સુધીના જાતિછંદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ જાતિછંદોમાં એક ગુરુ અક્ષરથી બનતો છંદ નાનકડો છંદ ઉક્તા છે. આનાથી નાનો છંદ તો શક્ય નથી. ત્યાર પછી બે ગુરુવાળો અતિઉક્તા, ત્રણ અક્ષરનો મધ્યા એમ ૧૮ અક્ષરનો જાતિછંદ અતિધૃતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે 'પૂર્વગ'નો ઉપયોગ કરીને કૃતિ નામના જાતિછંદની રચના કરીને તેમાં ૨૬ પ્રકારો બતાવ્યા છે. તેના અનેકવિધ સમીકરણ અને વૈવિધ્યને આધારે ૪૦૦ જેટલા છંદની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આ છંદ સમુહમાં કેટલાક છંદ અતિપરિચિત, કેટલાક પરિચિત છંદ છે તો કોઈકવાર અલ્પ પરિચિત અને સાવઅપરિચિત છંદોનો ઉલ્લેખ ઉદાહરણ સહિત દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જે છંદના ઉદાહરણો સાહિત્યમાંથી ઉપલબ્ધ થતાં ન હોય અથવા તો તેમાં કાવ્યરચના થઈ ન હોય તેવા પ્રસંગોમાં આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય પોતેજ કાવ્ય રચના કરીને તેનાં ઉદાહરણ બનાવે છે. આમ શાસ્ત્રકાર કવિકાર્ય પણ સરસ રીતે પરિપૂર્ણ કરવાને સામર્થ્ય અને દૃષ્ટિ ધરાવે છે. છંદોના ઉદાહરણ રૂપે આવતા કાવ્યો શ્રુતિ મનોહર, સરસ રસ અને અલંકાર યુક્ત હોવાથી આચાર્યશ્રીની ઊંડી સૂઝ અને કાવ્ય પસંદગીના ઉત્તમ ધોરણની પ્રશંસા કરવી પડે તેમ છે.

આચાર્યશ્રીએ આ અધ્યાયમાં ગાયત્રી છંદની ઓળખ આપતાં જણાવ્યું છે કે મ્લગાઃ સાવિત્રી ! અર્થાત્ એક મ ગણ અને એક એક લઘુ અને ગુરુ એમ પાંચ અક્ષરના સાવિત્રી, એટલે લૌકિક છંદ ગાયત્રી. તેનું બંધારણ (– – – ⏑ –) થાય છે. ઐતિહાસિક પરિપેક્ષ્યમાં તેનું મૂલ્યાંકન એક સંશોધનનો વિષય છે. તે પ્રમાણે ૭૩મા સૂત્રમાં વિખ્યાત અનુષ્ટુપની ચર્ચા કરી છે. સૂત્રમાં જણાવવામાં આવે છે કે ર્યોલગાવનુષ્ટુપ અર્થાત્ એક ર ગણ, એક ય ગણ અને એક એક લઘુ અને ગુરુ, એમ દરેક ચરણમાં ગાલગા, લગાગા, લ ગા નું આયોજન સમજાવે છે. છંદની પરિભાષામાં તેને –⏑–, ⏑––, ⏑–– કહી શકાય. અનુષ્ટુપને મહાછંદ કહેવામાં આવ્યો છે. વૈદિક ગ્રંથો, પુરાણો

રામાયણ, મહાભારત અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં તેનો મહત્તમ પ્રયોગ થયો છે. આ છંદ સમપાદ અને અર્ધસમપાદ હોવા છતાં વિષમપાદ થવાની ગજબની ક્ષમતા ધરાવે છે. તેથી અનુષ્ટુપના પ્રયોગને ઐતિહાસિક પરિપેક્ષમાં સુદીર્ઘ ચર્ચા થઈ શકે તેમ છે. એટલે અનુષ્ટુપનું વૈવિધ્ય રસપ્રદ અને વિશિષ્ટિ હોવાથી તે પ્રયોગ ગમ્ય છંદ બન્યો છે. આધુનિક યુગમાં પણ અનુષ્ટુપ જેટલું વૈવિધ્ય અન્ય છંદ માટે સંભવી શકે તેમ નથી. છંદશાસ્ત્રીઓ અનુષ્ટુપ છંદના બન્ને ચરણની કેટલી શકચતાઓ સંભવી શકે તે માટે સૂત્રાત્મક સ્વરૂપે નીચે મુજબ સમજાવે છે. અનુષ્ટુપના બે ચરણ સ્વીકારીએ છીએ.

	૧	૨ ૩	૪	૫ ૬	૭ ૮
	ગા	ગા ગા	ગા	લ ગા	લ ગા
સમચરણ —					
	લ	લ ગા	લ		
		ગા લ			

	૧	૨ ૩	૪	૫ ૬ ૭	૮
	ગા	ગા ગા	ગા	લ ગા ગા	
વિષમ ચરણ —					
	લ	લ ગા	લ	ગા ગા ગા	ગા
		ગા લ		લ લ ગા	
				ગા લ લ	

સમ અને વિષમ ચરણોમાં ગુરુ લઘુના પ્રતિકોને સમજાવીએ તો ૮ અક્ષરના એક પાદ/ચરણવાળા અનુષ્ટુપમાં **પ્રથમ અક્ષરના** બે, બીજા અને ત્રીજા અક્ષરની ત્રણ શકચતાઓ, **ચોથા અક્ષરના** બે પ્રકારો તથા પાંચ છ સાત અને આઠના એક એક નિશ્ચિત એમ શકચતાઓ બની શકે છે. જ્યારે વિષમપાદમાં **પ્રથમથી** ચાર અક્ષર સુધી સમપાદ સમાન હોય છે પણ બીજા પાદના બીજા ભાગમાં ૫–૬–૭ અક્ષરોની ચાર શકચતાઓ સંભવી શકે છે. જો કે અંતિમ એટલે કે આઠમો અક્ષર ગુરુ જ હોવો જોઇએ તે નિશ્ચિત છે.

આ સંભવીતતાને કારણે અનુષ્ટુપછંદ કવિ સમાજને સવિશેષ પ્રિય બન્યો છે. તેનો લય વૈવિધ્યપૂર્ણ અને ધીર હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર અથવા રસને ક્ષમતા અને યોગ્યતાપૂર્વક વહન કરવાની અનુપમ શક્તિ ધરાવે છે. એટલે જ અનુષ્ટુપ છંદની આ વૈવિધ્યસભર કાવ્યસૃષ્ટિનો કોઈ તજજ્ઞ અભ્યાસી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરે તો સંશોધનનો અભૂતપૂર્વ ખજાનો મળી જાય. અનુષ્ટુપ છંદને સૌથી વિશેષ ખેડાયેલો પ્રયોજિત છંદ કહેવાય છે.

અનુષ્ટુપ છંદનુ અગત્યનું એક બીજું મહત્વનું પાસુ તેની ગાણિતિક સંકલ્પના છે. આ સંકલ્પનાને કારણે અનેક અવનવા છંદોનું સર્જન થઈ શકે છે. જો કે છંદ વિકાસના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણમાં ગાયત્રી અને અનુષ્ટુપ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. બીજા અધ્યાયનું વિહંગાવલોકન રસપ્રદ અને અભ્યાસને યોગ્ય છે. એક થી ઓગણીશ અક્ષરના (ઉક્તાથી અતિધૃતિ) અને વીસ અક્ષરથી છવીસ અક્ષરના કૃતિ વિભાગના પર્યાયો અબાધિત વિશાળ છંદવિશ્વનું સર્જન કરે છે. એક જ ગુરુ અક્ષરથી બનતા ઉક્તાજાતિમાં પર્યાય અશકય. બને જ નહીં તે તો સમજી શકાય તેમ છે. પણ બે ગુરુ અક્ષરનો જાતિ **અત્યુક્તા**ને કોઇ અજ્ઞાત સૂત્રકાર **પદ્મ** તરીકે ઓળખાવે છે. બે લઘુથી **મદ** છંદ બને છે તો એક ગુરુ અને એક લઘુથી **દુઃખ** છંદ શકય બનશે. તેથી વિરુદ્ધ ગતિ એટલે પ્રથમ લઘુ અને તેને અનુસરતો ગુરુ **સુખ** છંદ બનાવે છે. હવે ત્રણ અક્ષરનો જાતિ મધ્યા લઇએ. આપણે ગુરુ લઘુના ત્રણ ત્રણના ત્રિક તો છે જ. એટલે દરેક ત્રિક એક છંદ તો બનાવી શકે. છંદની વિસ્તરતી ક્ષિતિજોમાં મ ગણથી નારી, ય ગણથી કેશા, (ભરતમુનિ પુરિછંદ કહે છે). ર ગણથી–મૃગી, સ ગણથી મદન, (ભરત તેને રજની છંદ તરીકે ઓળખાવે છે.) આમ અનેક છંદો બની શકે. સૂત્રકાર લાઘવવૃત્તિથી આગળ વધીને ચાર અક્ષરના પ્રતિષ્ઠા જાતિનું નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ એક ત્રિક અને ગુરુ અથવા લઘુનું ગણિત કરીએ ૮ ત્રિક થાય.એક ગુરુ અને એક

લઘુનાં શક્ય હોય તેટલાં સ્થાનાંતરોની વિચારણા કરીએ તો કેટકેટલા છંદનું નિર્માણ કરી શકાય. મ ગણ અને ગુરુથી **કન્યા,** ભ ગણ અને ગુરુથી સુમુખી, જ ગણ અને ગુરુથી **વિલાસિની** છંદ, ર ગણ અને ગુરુથી **સમૃદ્ધિ,** ન ગણ અને ગુરુ **મૃગવધૂ** છંદ બનાવે તો ય ગણ અને ગુરુ **ક્રીડા**ની રચના કરે, સ ગણ અને ગુરુ **સુમતિ** છંદ કરે તો ત ગણ અને ગુરુથી **સોમપ્રિયા** છંદનું સર્જન કરે છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે પદાન્તે લઘુનો ઉપયોગ થતો નથી એટલી અભ્યાસીને રાહત. હવે એક ત્રિક અને બે વખત ગુરુ એટલે કે ગુરુ અક્ષરની એક આવૃત્તિ, **સુમતિષ્ઠા** જાતિમાં, એક ર ગણ અને બે ગુરુથી **પ્રીતિ** છંદ બનશે, ર ગણ તથા એક લઘુ અને એક ગુરુ **વિદગ્ધક** બનાવશે. ભ ગણ અને બે ગુરુ **પંક્તિ** છંદ કરશે, તે જ પ્રમાણે એક ભ ગણ અને લઘુ તથા ગુરુ **રતિ** છંદ બનાવશે. ૬ અક્ષર એટલે કે બે ત્રિક ગાયત્રી અથવા સાવિત્રી તરીકે ઓળખાય છે. બે વખત મ ગણથી તે બને છે અને તેનું વૈવિધ્ય કેવું અદ્ભુત બને છે. એક જ પ્રકારના બે ત્રિક અથવા તો બે ભિન્ન ત્રિક અવનવી છંદની દુનિયામાં લઈ જઈ શકે. જેમ કે બે સ ગણથી **રમણી** છંદ તો મ ગણ અને ર ગણ **તટી** છંદ બનાવશે. ત ગણ અને ય ગણથી તનુમધ્યા, સ ગણ અને ભ ગણથી **ગુરુમધ્યા,** બે ય ગણ સોમરાજી, ન ગણ અને ય ગણ **શશીવંદના** બનાવે, ર ગણ અને મ ગણથી માલિની થાય, કામલતિકા નામનો સાવ અજાણ્યો છંદ ભ ગણ અને ય ગણથી બને છે, મ ગણ અને સ ગણથી મુકુલ છંદ થશે. ભરત તેને વીથિના નામથી ઓળખે છે. આમ ૭ અક્ષરની જાતિથી બનતા છંદમાં ઉષ્ણિક, કુમાર, લલિતા, મદલેખા, ઉદ્ધતા, ભ્રમરમાલા, હંસમાલા, કલિકા, વિધુવક્ત્રા, સરલ, ચિત્રમ્, હરવિલસિતમ્, (ભરતના મતે ચપલા અથવા દ્રુતગતિ) મધુકરિકા, વિમલા, સુભદ્રા એમ અનેક છંદો બનતા જશે. આઠ અક્ષરની જાતિ અનુષ્ટુપની છે. તેનાં આદર્શ અને વૈવિધ્યની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે. પણ

કેટલી શકયતાઓ આ અક્ષરની જાતિમાં શકય બને તેના ઉદાહરણ લઈએ. બે ભ ગણ અને બે ગુરુથી ચિત્રપદા, એક ન ગણ એક ર ગણ એક લઘુ અને એક ગુરુથી સુમાલતી, તો એક ભ ગણ એક લ ગણ અને એક એક લઘુ ગુરુ નાણવેદ છંદ બનાવશે. આમ છંદ જગતનો વ્યાપ વધતો જાય તેને સમજાવામાં આનંદ આવે, માણવામાં મજા આવશે અને વૈવિધ્યનો અનુભવ આશ્ચર્યચકિત કરશે. અક્ષર વધતાં જ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા યતિનો પ્રયોગ આવશ્યક બને છે. તેનાથી છંદનું માધુર્ય અને તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ બને છે. યતિ સ્થાન પણ કોઇક સ્થગિત બનતા નિશ્ચિત સ્થાન પર ન રહેતા છંદ પ્રમાણે તેનું ક્ષેત્ર અને સ્થાન સતત બદલાતાં જાય છે. સૂત્રની પદ્ધતિ અને પરિભાષાને અનુરૂપ સિઃ સૌમ્યા (સૂ. ૯૯) એટલેકે સ્વર ક્રમમાં ઇ નો ૩ (ત્રીજો) ક્રમ આવે માટે સ ગણ ત્રણ વખત (⏑ ⏑–) જણાવીને સોદાહરણ સૌમ્યા સમજાવે છે. આમ આ છંદનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અહીં એક નાનકડી સ્પષ્ટતા કરી લઇએ કે આ છંદ વૈવિધ્ય સમપાદ અથવા સમ ચરણનું જ છે. એટલે કે દરેક છંદ પ્રકારમાં તેના બન્ને ચરણોમાં સમાન માપ હોય છે. એટલે આ છંદો સમપાદ પ્રકારના ગણાય છે. વધુ વિસ્તાર ન કરતાં એક સૌથી મોટું સમપાદનું ઉદાહરણ ઉત્કલિકા છંદ જોઇએ. બે ન ગણ પછી આઠ પંચ માત્રા ગણ કરવાથી આ મહાકાય છંદ બનશે. તેમાં દરેક પાદમાં ૪૫ જેટલા અક્ષરનો વિન્યાસ થયો છે. જો કે આ પ્રકારની છંદની કસરત કૃત્રિમ હોવા છતાં છંદ વિજ્ઞાનની ઊંડી સમજ તથા વિશાળતાનો સચોટ અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રકારના વિશાળકાય છંદમાં કાવ્ય રચના કરવી એ મહાભારતના જેવું અઘરું કાર્ય કહી શકાય. અને આટલાથી ન અટકતાં આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય લખે છે કે આ ઉત્કાલિકામાં પાંચ પાંચ માત્રાની વૃદ્ધિ કરીને ઉદાહરણ આપતાં જવાય અને કાવ્ય સંભવી શકે. પણ સંભવ છે કે તે ભાવવાહી કવિતા ન બની શકે. કેમ તે તો અનુભવ જ કહી શકેશે. આમ ૪૦૧ સૂત્રમાં એક અક્ષરથી ૨૭ અક્ષર અને તે પછીના વિશાળકાય છંદોની સમજૂતિ આચાર્ય

હેમચંદ્રાચાર્યે આપી છે. સૂત્રાત્મક ભાષામાં થતી ગ્રંથ રચના જ્યારે ટીકા, વ્યાખ્યા, ઉદાહરણ ઇત્યાદિ દ્વારા સમજુતિના જગતમાં આવે છે ત્યારે અલૌકિક વિશ્વ સર્જાય છે. તેમ છતાં આ તો છંદની દુનિયામાં પાશેરામાં હજી પહેલી પૂણી છે.

છંદોનુશાસનનો ત્રીજો અધ્યાય અર્ધસમવૃત્તની ચર્ચાથી શરૂ થયો છે. અર્ધસમ એટલે પદ્યના ચાર ચરણોમાંથી પ્રથમ અને તૃતીય તથા બીજો અને ચોથો એમ બે ખંડ બને છે. જે પારિભાષિક રૂપે ઓજપદ્ય અને યુગ્મપદ્ય તરીકે જાણીતા છે. જે ઓજપદ્ય વિષમપદ્ય અને યુગ્મને સમપદ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે. આવું સૂત્ર છે. હવે પછીના છંદ-વિવરણમાં બન્ને ચરણમાં અલગ અલગ બંધારણ આવશે. તે ઉપરાંત છંદના અક્ષર વિન્યાસ મુજબ **યતિ** સ્થાન બદલાતું જશે. કોઇક વાર બે વખત યતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે. તેને કારણે છંદ ગાનમાં રમ્યતા અને એક લયતાનો અનુભવ થાય છે. પ્રત્યેક છંદ વિશેષ લય અને તાલથી રજુ કરી શકાય છે. સૂત્રની શૈલીએ જોઇએ તો પ્રથમ ઓજપદ્ય અને પછી યુગ્મપદ્ય એમ ગોઠવણી તેમજ ત્રિક અને લઘુ-ગુરુની ગોઠવણી મળશે. જેમ કે સિલ્ગા નભભ્રા **હરિણપ્લુતા** (૩. ૨) એટલે કે આ હરિણપ્લુતા છંદના ઓજપદ્યમાં સિલગા અર્થાત્ ત્રણવખત સ ગણ અને એક એક લઘુ અને ગુરુ, પ્રતીકની ભાષામાં ⏑ ⏑ –, ⏑ ⏑ –, ⏑ ⏑ –, ⏑ –, અક્ષરનાં પ્રતીક રૂપ લલગા લલગા લલગા લગા આવશે. તેમજ યુગ્મપદ્યમાં નભ્રભ્રા અર્થાત્ નગણ, ભગણ, રગણ, અને ભગણ એટલે પૃથક્કરણમાં ⏑ ⏑ ⏑, – ⏑ ⏑, – ⏑ – ⏑ ⏑ –, એમ બાર અક્ષર આવશે. આમ ઓજપાદમાં ૧૧ અને યુગપદ્યમાં ૧૨ અક્ષરથી હરિણપ્લુત છંદ થાય. હવે છંદ વિસ્તારની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. આ છંદના ઉત્તરપદ્યમાં ફેરફાર થતાં ઉપચિત્ર છંદ બને છે. એક જ લઘુ ગુરુમાં ફેરવાઇ જાય તો નવો છંદ **વેગવતી** બને. આચાર્ય લખે છે **लोनं वेगवती** (૩. ૪) એટલે કે અગાઉના છંદના બંધારણમાં ઉપચિત્ર છંદનું પૂર્વપદ્યમાં આવતો એક લઘુ ગુરુમાં ફેરવાઈ જાય-સૂત્રની

ભાષામાં ઓજે સિગૌ, યોજે ભિગગા । ઓજપદમાં ત્રણ સ ગણ અને બન્ને ગુરુ જ્યારે યુકપદ ઉપચિત્ર પ્રમાણે જ રહેશે. આમ એક જ લઘુના પરિવર્તનથી નવો છંદ રચાય છે. સૂત્ર તેની અગાઉના સૂત્રનો સંબંધ સાચવતું હોય છે, માટે રૂપાંતર દર્શાવતા સૂત્રોનો સંબંધ મૂળ સૂત્રને સ્થાને સચવાય તો તે વર્ગના નવા છંદનો પરિચય જલદીથી થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ પદ્ધતિએ આપાતલિકા, ભદ્ર-વિરાટ, કેતુમતી, આખ્યાનકી, યવમતી તેના પરિવર્તનથી ષટ્પદાવલી છંદ બનશે. મકરાવલી, કારિણી, પ્રબોધિતા, અપરવક્ત્રમ્ ઇત્યાદિ વૈતાલીયના રૂપાંતરીત છંદો કહેવાય છે. અપરવક્ત્રનાં બન્ને પદમાં એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરાતા પુષ્પિતાગા છંદ બને છે. અલ્પ પરિચિત માલભારિણી અને વિલસિત લીલા છંદ સીમીત ફેરફાર સાથે થાય છે. ઓજપદમાં ૧૭ અને યુગપદમાં ૧૮ અક્ષરના વિવિધ વિન્યાસમાં માલિની भरनखन-लगा અને नजभजनसाः થી અનુક્રમે દસમા પ્રથમમાં અને અગિયારમા દ્વિતીય ચરણમાં યતિ સહિત વ્યાખ્યા પામે છે (૩. ૧૯)

પ્રથમ ચરણમાં ત્રણ જ અક્ષર અથવા એક ત્રિક્ અને યુક-પદમાં ૮ અક્ષર બે ત્રિક અને એક એક લઘુ ગુરુથી કામિની છંદ થશે. આમ કવિતા રચનાનું વૈવિધ્ય સાથે કોઇકવાર અર્થ ઘનત્વ જોવા મળે છે જેમ હાઇકુ છંદમાં હોય છે. આ પ્રકારના નાના છંદોમાં શિખી (૩. ૨૧) નિતંબિની, વારુણી, વતંસિની, બનશે. સૂત્રકાર આ છંદના ક્રમશઃ વ્યત્યય કરીને બીજા છંદોનો પરિચય આપે છે. એટલે કે પ્રથમ ચરણ ક્રમશઃ મોટું થતું જાય અને દ્વિતીય ચરણ ફક્ત એક જ ત્રિકનું બનેલું રહેશે. જેમકે વતંસિની છંદ તો વ્યત્યય હંસી છે. તેનું પ્રથમ ચરણ ચાર વખત જ ગણ ૨ ગણનું બને, પ્રથમ ચરણ ૨૪ અક્ષરનું અને બીજું ચરણ ફક્ત એક જ ૨ ગણનું બનશે. આમ આશ્ચર્યકારક છંદ રચના ધ્યાન ખેંચે તેવી બને છે. કોઇપણ પ્રતિભાસંપન્ન કવિને માટે આવી રચના કસોટીકારક બની શકે તેમ છે.

ઓજપદમાં પાંચ અક્ષર અને યુકપદમાં અક્ષર સંખ્યા બદલાતી જતાં નવા પ્રકારના છંદનું સર્જન થાય છે. જેમકે ઇલા (૩, ૨૬) સ્લગા સિલગા ઇલા (ઓજમાં એક સ ગણ લઘુ અને ગુરુ તથા યુક-પદમાં ત્રણ સ ગણ અને લઘુગુરુ એમ ૯+૨=૧૧ અક્ષર) તે જ પ્રમાણે મૃગાંકમુખી છંદ બનશે. મોટા કદના અર્ધસમપદ છંદોમાં શિખાછંદ છે. ઓજપદમાં નવ વખત ન ગણની પુનરાવૃત્તિ તથા લઘુ ગુરુ એમ ૨૯ અક્ષર તથા યુકપદમાં દસ વખત ન ગણ અને ગુરુ એટલે કે ૩૨ અક્ષરનું એક પદ બનશે. આમ બંજા છંદ થશે. કોઈપણ સિદ્ધહસ્ત કવિની કસોટી સમાન આ છંદમાં ૩૦ લઘુ અક્ષર અને એક ગુરુ અક્ષર તથા યુકપદમાં ૨૮ લઘુવર્ણ અને એક ગુરુવર્ણનો ઉપયોગ કરીને કવિતા કરવી અશકય તો નહી પણ કઠીનતમ કાર્ય તો ખરૂં જ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય प्रमुदित समद परः... नवमधुसमय નામનું સરસ વસંત વર્ણનનું ઉદાહરણ આપે છે. શકય છે કે આ રચના આચાર્યશ્રીની જ હોવી જોઇએ. આ ઉપરાંત તેમાં થોડાક ફેર-ફાર સાથે શિખા છંદના રુચિરા અને ચૂલિકા છંદ બનાવવામાં આવ્યા છે. હેમચંદ્રાચાર્ય બંજાશબ્દને છંદ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારતા નથી. તેથી તેને શિખા અંતરગત છંદ એમ કહે છે.

ત્રીજા અધ્યાયનો બીજો ભાગ વિષમવૃત્તનો છે. અનુષ્ટુપ તેનું પ્રતીક છે. જેની ચર્ચા અગાઉ થઇ ગઇ છે. અનુષ્ટુપમાં થોડાક ફેરફાર સાથે વકત્ર છંદ બનશે. તેના પ્રથમ પાદના બે વિકલ્પો, અને તે પ્રમાણે વિકલ્પોની ગણતરી અને ગોઠવણીથી ૨૪ ભેદ બને છે અને તેના અનેકવિધ સમીકરણ અને ગુણાકારથી ૩ લાખ જેટલા ભેદ શકય બને છે. આ સંખ્યાને વિપુલા છંદના ભેદ કહે છે. તેમાંથી ૫૧માં (૩. ૩૪) चपला (૩.૩૬), અહીં સૈતવ નામના અજ્ઞાત છંદ શાસ્ત્ર-કારનો મત આચાર્યશ્રી આપે છે. વકત્ર પ્રકારના અનેક ભેદની સીમીત વ્યાખ્યામાં ગણતરી કરે છે. અતિવિપુલા, ભવિપુલા, રવિપુલા ઇત્યાદિ નામથી પ્રચલીત છે. એમ પ્રથમ આઠ અક્ષર અને ક્રમશઃ ચાર ચાર અક્ષર પ્રત્યેક પાદમાં ઉમેરાતા જઇએ અને ત્યાર પછી

૮,૧૨,૧૬,૨૦ નું એક પાદ બનાવી શકાય પછીના પાદોને પણ ૧૨, ૧૬, ૨૦ ના વિવિધ આર્યાની જેમ સમાવીને અનેક નવા વક્ત્ર છંદ બનાવી શકાય તેવી ચોક્કસ સંભાવીત પરિસ્થિતિનું સર્જન આચાર્ય શ્રી કરે છે. પિંગલ મુનિના મત પ્રમાણે આ રીતે ત્રણ ઉદાહરણ છે. જે અમારા મતે પદ ચતુરુદ્વે સંજ્ઞા બને છે. પણ તેમાં લઘુ ગુરુનું સ્થાન નક્કી નથી એમ માનવું છે. આપીડ નામના છંદના પ્રકારોમાં કલિકા, લવલી, અમૃતધારા તથા ચૂતમંજરી થાય છે. આ સ્થળે હૂણસ્ત્રીનું ઉદાહરણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ અગત્યનું બને છે. ઉદગતા, (૪૫) સૌરભક (૪૬) લલિત (૪૭) એમ ત્રણ છંદ થાય છે જ્યારે ચારે ચાર પદમાં અલગ બંધારણવાળા પ્રચુપિતમ્ ધ્યાન ખેંચે તેવો છંદ છે. તેના પ્રથમ પાદમાં मसजसगगाः, દ્વિતીય પાદમાં सनजरगा, તૃતીયમાં ननसस તથા ચોથા પાદમાં ननजय ગણથી આ વિચિત્ર છંદ થાય છે. તેના ત્રીજા ચરણમાં ફેરફાર કરવાથી વર્ધમાન છંદ થાય. તે પ્રમાણે બીજો ફેરફાર ત્રીજા પદમાં થાય તો શુદ્ધવિરાડ્–ઋષભ છંદ બની શકે. આમ પ્રચુપિતના ત્રણ પ્રકાર બનશે, તે સાથે સૌમ્યા અને જ્યોતિના વર્ણન સાથે વિષમપાદ વૃત્તની ચર્ચાની પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

માત્રા છંદના આરંભમાં માત્રાની ગણતરી કેવી રીતે કરવી તેની વાત પૂર્વભૂમિકામાં જણાવી છે. લઘુની એક અને ગુરુની બે માત્રા એમ વર્ગીકરણ યાદ રાખીને છંદ ચર્ચા કરીશું. વૈતાલીય છંદમાં ઓજપાદમાં ૬ માત્રા, જે ૨ ગણ લ અને ગ ને બનેલી હશે. તથા ૫ યુકપાદમાં સતત ૬ લઘુ સાથે બે ગુરુની બનેલી આઠ માત્રા હોય છે. તેમાં અપવાદ પણ છે કે સતત ૬ લઘુ માત્રા ન પણ હોઇ શકે. પરિણામે ઓજપાદ અને યુકપાદના આઠ અને તેર વિકલ્પો બનશે. ૧૩ અને ૮ ના વિવિધ ગુણાકાર ૧૦૪ પ્રકારના વૈતાલીયના પૂવાર્ધના ભેદ બનશે. તે પ્રમાણે ઉત્તરપદ એટલે કે યુકપાદના વિકલ્પો એમ કરતાં દસ હજાર જેટલા છંદના પર્યાયો બનશે. આ વિભાગમાં આપાતલિકા પ્રાચ્યવૃત્તિ, ઉદાચ્યવૃત્તિ તથા તેઓના

મિશ્રણથી પ્રવૃત્તક છંદ બને છે. આ ઉપરાંત તેઓના અનેકવિધિ સંયોજનથી નવીન પ્રકારના છંદોની સંભાવીતતા બને છે.

વૈતાલીયના પાદો વિષમ બને એટલે ચારૂહાસિની છંદ થાય તેનો આપાતલિકા ઇત્યાદિ સાથે સમન્વય કરવાથી વધારે છંદ વૈવિધ્ય સર્જાય છે. ૬૨ મા સૂત્રમાં ગાણિતિક શકયતાઓને આધારે ૭૦૬૦ લાખની સંખ્યા મુકે છે. આ એક અશકચ પણ ગાણિતિક કલ્પના છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ રૂા. ૧૦૦/– એ ૧૦% ના વ્યાજ દરે ચક્રવર્ધિ વ્યાજ પદ્ધિતએ ૧૦૦ વર્ષ માટે રકમ બાંધી થાપણે મુકે તો મુદત વીતી ગયા પછી કેટલી રકમ મળશે ? ગણિતનો આનંદ મળશે પણ નાણાંનો ભોક્તા તો પમી પેઢિએ આવશે ! તે પણ આવે કે કેમ તે પણ પ્રશ્ન છે. પણ જૈન ધર્મ અને દર્શનમાં પૌરાણિક પદ્ધતિએ આવી ગણતરીઓ નિરર્થક પણ રસપ્રદ હોય છે. જૈનમતે કરવામાં આવતી કાલગણના યાદ કરી શકાય.

ત્રીજા અધ્યાયના અંત ભાગના ૬૫ થી ૭૨ છંદમાં માત્રા સમક છંદ પ્રકારની ચર્ચા કરે છે. તેમાં ઉપચિત્રા, વિશ્લોક, ચિત્રા વનવાસિકા, પાદાકુલકના અનેક રૂપાંતરો એકબીજા સાથે ગુણાકારો અને વૈવિધ્યની રસપ્રદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. નટચરણ, નૃતગતિ અને પદ્ધતિ પણ આ ત્રણ પ્રકારના છંદનું વૈવિધ્ય દર્શાવે છે. આ પૃથક્કરણમાં ગણિતનો આનંદ છંદ કરતાં પણ સવિશેષ આવે તેમ અત્રે નોંધવું જોઈએ. મૂળ ગ્રંથના સૂત્ર અને ભાષ્યના વાચનથી વધારે સમજાશે–

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રાકૃત ભાષા અને તેના સાહિત્યનું સ્થાન એક અણઉકેલી સમસ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં પ્રાકૃતનો ઉલ્લેખ કવચિત અથવા તો પ્રાસંગિક કરવામાં આવતો હતો. કાવ્ય, નાટક, કથા, અલંકાર, છંદ ઇત્યાદિના શિષ્ટ ગ્રંથમાં પ્રાકૃતનું સ્થાન માત્ર આનુસંગિક રહેતું હતું. તેથી પ્રાકૃત સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન ન્યાયઉચીત શકય

બનતું નથી. (૬) છ પ્રાકૃત છંદ અંગે પણ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર એક આધાર ગ્રંથ તરીકે સ્વીકારવાનો બને છે. તેના પરથી એક અંદાજ મૂકી શકાય કે પ્રાકૃત સાહિત્ય હજુ વિકાસની ભૂમિકામાં હતું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યકારો તેની ઉપેક્ષા કરે તેવી પરિસ્થિતિ હવે ન હતી. તેનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન સંસ્કૃત કવિ માનસમાં સુશ્લિષ્ટ હતું તે સ્વીકારવું જ રહ્યું છે. સંસ્કૃત રૂપકોમાં પ્રાસંગિક ક્ષણે પ્રાકૃત કવિતા કવિઓ રચતા હતા. પણ સાચી પ્રાકૃત કવિતા તો સામાન્ય જન સમાજના મનોરંજન માટે રચાતી હતી અને ગવાતી હતી. પ્રાકૃત ભાષાના આંતરગત માધુર્યને કારણે તેનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ હતું. આ ઉપરાંત લોક સાહિત્યના ગાયકો (Bards) પાસે એક આગવું પ્રાકૃત ભાષા– સાહિત્ય હતું. તેથી ભરત દ્વારા ઉલ્લેખીત પ્રાકૃત છંદ અને કાવ્ય તો એક શિષ્ટ પણ સીમીત સાહિત્યાવલોકન માત્ર હતું. તેથી જ નાટ્યશાસ્ત્રના ૩૨મા પ્રકરણમાં પ્રાકૃત છંદોના આધાર માટે તેમણે સંસ્કૃત વર્ણવૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સંસ્કૃતાનુરાગી પ્રાકૃત કવિઓએ જન સમાજમાં પ્રચલીત છંદોના ઉપયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અથવા તો તેની ઉપેક્ષા કરી હોય અથવા તો તેનાથી અજ્ઞાત હોઈ શકે તેવો સંભવ છે. પ્રાકૃતને શિષ્ટ સમાજમાં ઉચીત સ્થાન ઉપલબ્ધ ન પણ હોઇ શકે જેથી આવી વિકટ ઉપેક્ષીત પરિસ્થિતિ બની હશે. પણ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યજીના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યનું સ્થાન સુનિશ્ચિત બની ગયું હતું.

પ્રાકૃતનો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છંદ ગાથા, સંસ્કૃત છંદ આર્યાને મળતો છે. તથા નાટકોમાં આ વિશેષ વપરાયો છે, સૌથી પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ છંદ મનાયો છે. નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૬. ૧૫૧થી ૧૬૩ સૂત્રોમાં તે ગાથા છંદની સર્વાંગી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગાથા છંદના ત્રણ ભેદ છે. જે પથ્યા, વિપુલા, ચપલા ના નામ જાણીતા છે. જેવી રીતે આર્યામાંથી ગીતી, ગીતિકા અને સ્કંધકત્વને છે. ભરત મુનિએ એક બીજા માત્રાવૃત્ત છંદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અંશક જે ચતુર્માત્રા તરીકે જાણીતો છે. આ ગાથા છંદ એ પ્રાકૃત ભાષાનું સંસ્કૃતને પ્રદાન છે.

ગાથાછંદ અક્ષર અને માત્રા બન્નેને આધારે બનેલો છે. પરિણામે અક્ષરવૃત્ત અને માત્રાવૃત્તની વિશેષતા ગાથામાં જોવા મળે છે. વૈદિક છંદોની જેમ તાલ સાથે ગાઇ શકાય છે. આ ઉપરાંત સંગીતના વાદ્યોના તાલ અને લયની સાથે ગાઈ શકાય છે. ગુરુ–લઘુ સ્વરોના ઉચ્ચારણ સાથે સમય મર્યાદાનો ઉપયોગ કરીને જે સંગીત નીપજાવવામાં આવે છે. તે એક ગણનાપાત્ર પ્રયોગ હતો. કેટલીક વાર આ પદ્ધતિને કારણે અક્ષર અથવા માત્રાભંગ થતો હતો. શુદ્ધતાના અતિ આગ્રહી સંસ્કૃત પંડિતો માટે તે અસહ્ય હતું. પિંગલના છંદશાસ્ત્રમાં માત્રાવૃત્તની ચર્ચા ઉપરાંત વૈતાલીય છંદોની ચર્ચા ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ સંસ્કૃત છંદશાસ્ત્રમાં ગાથા, ચતુર્માત્રા અને વૈતાલીયની કુળના છંદોની ચર્ચા સંસ્કૃત છંદ સાથે જોવા મળે છે. જાનાશ્રયીના કર્તા, વૃત્ત જાતિસમુચ્ચયના કર્તા કવિ વીરહાંક અને હેમચંદ્રાચાર્યજી ઇત્યાદિએ પ્રાકૃત છંદોના પ્રકારો, નામો, વર્ગ, બંધારણ અને તેની વિશેષતાઓ પર સોદાહરણ ચર્ચાઓ અને અભ્યાસપ્રદ લખાણ કર્યું છે. તેમના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખીત તાલ સંગીતના પ્રાચીનોની વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પણ પંચમાત્ર, ષણુમાત્ર, સપ્તમાત્ર અને અષ્ટમાત્ર તેમજ તેના ગુણોત્તરની ચર્ચા તેમણે કરી છે. પ્રાકૃત છાંદસી રચનામાં આ તાલ માત્રાના પ્રકારો સુંદર ગેયત્વ લક્ષણને અભિપ્રેત છે. પ્રશિષ્ટ પ્રાકૃત કવિ પોતાની રચનાને પ્રસિદ્ધ લોકસંગીતકારની જેમ પોતાની રચનાને ગેય કરતો નહીં કારણકે તે પણ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, અક્ષરબંધ ઇત્યાદિથી સંચિત રહેતો હતો.

પ્રાકૃતભાષાના અને વિશેષતઃ અપભ્રંશ ભાષાના કવિઓ કેટલીકવાર વર્ણવૃત્તોની ઉપયોગ પોતાની રચનામાં કરતા હતા. તેમાં પણ સંગીત અને તાલને યોગ્ય વર્ણવૃત્તોને પ્રાધાન્ય આપતા હતા. ડૉ હરિ દામોદર વેલણકરના મંતવ્ય મુજબ કાલીદાસના વિક્રમોવર્શીયમ્‌ની સાહિત્ય અકાદમીની સંપાદન કૃતિ વખતે ચોથા અંકના પ્રાકૃત છંદનો વિશેષ અભ્યાસ કરતા ૧૯ પ્રાકૃત અને ૧૨ અપભ્રંશ કાવ્ય પંક્તિ (શ્લોક) વિશેષ નોંધપાત્ર છે તેમ તેમણે જણાવ્યું છે. કાલિદાસના

સમયમાં પણ પ્રાકૃત સામાન્ય જન સમાજની ભાષા હતી અને અપભ્રંશ કાવ્યો તો રાજાની પાસે બોલાવવામાં આવ્યા છે. ટીકાકારોના મતે રાજા ઉન્મત અવસ્થામાં હોવાથી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરે છે. પણ તેમાંનો એક ૪૬ માત્રાનો દ્વિપદી છે જે ગલિતક તરીકે જાણીતો છે. ૧૨ અપભ્રંશ કાવ્યમાંથી ૭ સમ ચતુષ્પદી છે. સ્વયંભૂના છંદશાસ્ત્ર મુજબ આ પદ્ધડિકા કહી શકાય. પણ કાલિદાસના સમયમાં આ નામ પ્રચલિત હશે તે પણ એક સમસ્યા છે. " पद–हृति–એટલેકે પગ પછાડીને ગાવું " એમ અર્થ અભિપ્રેત છે,) આ છંદ માટે એક સામાન્ય નામ વદનક હતું. એક તો છંદનીભાષામાં દોહા માપમાં છે. બાકીના ત્રણ સમચતુષ્પદી છે. જેની વિશેષ ચર્ચા વીરહાંકે વૃત્તસમુચ્ચયમાં કરી છે. પ્રાકૃત કાવ્યોમાં જેના ખંડકા, ખુરક, ખંડધારા અને ખંડિકા તરીકેના પ્રયોગ છે. આ તમામ ચતુષ્પદી જાતિનાં છે તથા આચાર્ય હેમચંદ્રના છંદોનુશાસનમાં તેના પર ચર્ચા જોવા મળે છે. આ છંદને પુંવાચક અને સ્ત્રીવાચક નામકરણ ધ્યાનપ્રદ છે. આ નોંધ પરથી એમ ફલિત થાય કે કવિ કાલિદાસ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદ અને તેના પ્રયોગ કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હશે.

છંદોનું શાસનના ચોથા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત છંદોની ચર્ચાનો આરંભ ગાથાથી થાય છે. चृगौ षष्ठो जोन्लौ वा पूर्वार्डधेपरे षष्ठो लार्या गाथा (सू. ४. १.) મુજબ ગાથાનું બંધારણ આચાર્ય જણાવે છે જે સંસ્કૃતમાં આર્યાછંદ સમાન છે. ઓજપદમાં જ ગણ હોતો નથી. પ્રથમ સાત ચ ગણ અને ગુરુ અર્ધપદમાં આવે છે. જે આર્યામાં છે. આ એક અપવાદ છે. પૂર્વાર્ધમાં છઠ્ઠો જ ગણ અને ન ગણ તથા બે લઘુ પણ આવી શકે. પ્રથમ નિયમના અપવાદમાં મ છઠ્ઠો ગણ લઘુનું કાર્ય કરે છે. સંસ્કૃતમાં આર્યા તરીકે પ્રસિદ્ધ છંદ સંસ્કૃત સિવાય અન્ય ભાષામાં ગાથા તરીકે ઓળખાય છે એમ આચાર્ય હેમચંદ્ર મંતવ્ય ધરાવે છે. પૂર્વાર્ધના ચાર વિકલ્પ હોય છે. બીજાના પાંચ, ત્રીજાના ચાર, ચોથાના પાંચ પાંચમાના ચાર, છઠ્ઠાના બે, સાતમાના ચાર અને આઠમામાં એક ગુરુ જ હોય છે. એક બીજાનાં

ગુણાકાર કરતાં ૩૨ હજારનું છંદ વૈવિધ્ય શકય બને છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધનું થઈ શકે. એમ ગાણિતિક સંકલ્પના કરોડની સંખ્યા દર્શાવે છે. આર્યામાં પ્રાકૃત અને પૈશાચી ભાષાના ઉદાહરણો મળે છે. તેમાં લ કારના ફેરફારથી છંદમાં અનેક પરિવર્તન લાવી શકાય છે. તેનો એક ઉપપ્રકાર અગાઉ જણાવ્યો તે મુજબ પથ્યા છે. જ્યાં ત્રણ ચ ગણ પછી યતિ આવે છે. તેના બે અર્ધમાં ત્રણ ચ ગણના હોય અને યતિ ના આવે ત્યારે તે વિપુલા બને છે. આ વિપુલાના ત્રણ ભેદ આદિવિપુલા, અન્તવિપુલા જઘનવિપુલા, તેમજ સર્વવિપુલા અને મહાવિપુલા અર્થ પણ થાય છે. ગાથાનો ત્રીજો ભેદ ચપલા છે. ગમધ્યે દ્વિતીયા તુર્યૌ જૌ ચપલા (૪.૫.) જ્યાં ગુરુ મધ્યમાં હોય અને દ્વિતીય બે જગણ આવે છે. તેના પણ આદિચપલા, મુખચપલા, તેમજ જઘન-ચપલા, સર્વચપલા, અને મહાચપલા પ્રકારો નીપજાવી શકાય છે. વિપુલામાં જેમ એકબીજાના ગુણાકાર અને પદોના સમન્વયથી અનેક હજાર ઉપભેદ સર્જાવી શકાય તેવી શકયતાઓ છે. આ ઉપરાંત પથ્યા, વિપુલા અને ચપલા માં પણ એકબીજાની વિશેષતાથી ઘણા ઘણા ઉપભેદ કરી શકાય તેમ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રસ્તારભેદોનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરવું શકય નથી. કારણ કે તે અતિવિસ્તારમય કાર્ય બની જાય છે.

પ્રાકૃતનો બીજો મહાછંદ ગીતિ છે. गीतिः सप्तमे पे रिपुच्छन्दाः । (૪.૯) ૫ ગણના આઠ ભેદ અગાઉ સૂત્રમાં નોંધે જઃ કહ્યા મુજબ જ ગણ વિહીન છ પ્રકાર બને છે. તેમાં પણ ગુણાંકન કરવાથી કરોડો ભેદ નીપજાવી શકાય. ગીતિના ત્રીજામાં ૮-૫ ગણ કરવાથી લલિતાછંદ બને છે. આ પ્રમાણે બેથી ભદ્રિકા વિચિત્રા અને સ્કન્ધક છંદ પણ બનાવવામાં આવે છે. સ્કન્ધક માંથી ઉપસ્કન્ધક અવસ્કન્ધક જેવા અનેક ભેદ કરી શકાય છે. गीति स्कन्धक सकीर्णम् (૪. ૧૭) સૂત્ર વડે. પ્રથમ ભાગમાં સ્કન્ધક અને ઉત્તરાર્ધમાં ગીતિના લક્ષણો મુકીને અથવા તો વિરોધી ગોઠવણી (સ્કન્ધક–ગીતિ) કરીને સંકીર્ણ કરી શકાય. ગાથામાં આવતા નિયત ચગણદ્વય (બે મગણ)ને ક્રમશઃ વધારતા ઉદ્‌ગાથા,

વિત્રાથ, અવગાથા, સમગાથ, ઉપગાથ તથા પરોગાથ રચી શકાય છે ઉપગાથામાંથી ગાથિની છંદ બનાવી શકાય છે. જેવી રીતે ગાથાના અનેક પ્રકારો બનાવી શકાય છે તેમ જાતિફલ વડે 'દામ' છંદનું સર્જન અને તેના પણ ગાથાના જેવા કોઈપણ ભેદ કરી શકાય છે તે જ માત્રા છંદોમાં ગુરુ અને લઘુની ગણતરી અને સ્થાન ધ્યાનમાં લઈને તેમજ વર્ણોમાં ગુરુને બદલે લઘુ છે તેમ જાણવું જોઈએ (ગુરુ = બે લઘુ) જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ૩૮ અક્ષરમાં કયો ગુરુ અને કયો લઘુ ગણવો ? ત્યારે આર્યાના ૫૭ પ્રકારોના સંદર્ભમાં વિવેચન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આર્યા એટલે ગાથા. તે છંદના ભેદ, ઉપભેદ અને અનેકવિધ પ્રકારો સર્જી શકાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાનો બીજો છંદ ગલિતકમ્ છે. પૌ ચૌ તો ગલિતકં યમિતે હૌ । (૪.૨૫) બે પાંચ માત્રા, બે ચાર માત્રા, એક ત્રિમાત્રા, ગણને ગલિતકમ્ કહે છે. ત ગણ વર્ણગણ હોવા છતાં માત્રા ગણની જેમ અહીં ઉપયોગમાં આવે છે. આ ગલિતકમ્ના ઉપગલિતકમ્ અને અન્તરગલિતકમ્ ભેદ થાય છે. આ ઉપરાંત ગલિતકમ્ના ૨૫ ઉપ-પ્રકારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ખંજકમ્ એ ગલિતકમ્નો એક પ્રકાર જ છે. તેમાં ભેદ આટલો જ છે કે ગલિતકમ્માં યમક હોય છે. ખંજકમાં અનુપ્રાસ વિશેષ આવે છે તેમાં મહાતોરગક, સુમંગલા, ખંડ અને ખંડિતા ભેદ આવે છે. તે ઉપભેદને અવલંબક પણ કહી શકાય. તેનું અવર નામ દ્વિપદી ખંડ પણ છે. ૪.૫૭ માં હેલા છંદની વિશેષતા દર્શાવવામાં આવી છે થોડીક માત્રાના ફેરફાર સાથે દોના-વલી, વિનતા, વિલાસિની, મઞ્જરી, સાલભઞ્જિકા, કુસુમિતા ઉત્તરોત્તર હેલા છંદમાં માત્રા ઉમેરતા થાય છે.

દ્વિપદી પ્રાકૃતના જાણીતો છંદ છે. ૪.૬૪ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ તેનું બંધારણ એ છ માત્રા, પાંચ ચતુર્માત્રા, અને ગુરુ તથા બીજા ચરણમાં બીજો અને છઠો ચ ગણ, જ ગણ તથા ચાર લઘુથી દ્વિપદી બને છે. આ દ્વિપદીના ઉપભેદ રચિતા, આરનાલમ્ કામલેખા

चन्द्रलेखा क्रीडनक, अरविन्दकम् અને मागधनर्कुरा छे. ખંજકને વિસ્તૃત કરવાથી અન્ય છંદો બને છે. તેની વિશેષ ઓળખ માટે આ નામ આપવામાં આવ્યા છે. બે અવલંબકના ગીતિ આવે તો પ્રસિદ્ધ દ્વિપદી ખંડ નામનો છંદ થાય છે. જેનો પ્રયોગ શ્રીહર્ષે રત્નાવલીના પ્રથમ અંકમાં કર્યો છે. આવી બે દ્વિપદીખંડથી ભંગિકા છંદ થઈ શકે છે. આમ પ્રાકૃત ભાષાના અન્ય છંદોના મિશ્રણથી ભંગિકા શક્ય બને છે. ગાથાની સાથે ભદ્રિકા મળવાથી તે જ પ્રમાણે વસ્તુવદનની (અપભ્રંશ છંદ) ની સાથે કર્પૂર છંદ મળવાથી અન્ય છંદ બની શકે છે. તે જ પ્રમાણે વસ્તુવદનકને કુંકુમ અને રસાવલય સાથે મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના છંદોના મિશ્રણથી અનેક છંદ નીપજાવી શકાય છે. રહ્યા છંદ પણ આ મિશ્રણની એક સરસ નીપજ છે ત્રણ છંદનું મિશ્રણ પણ શક્ય બને છે. જેમકે मंजरी खंडिता અને भद्रिका છંદથી થતી ગીતિ. સૂત્ર ૯૦ માં समशीर्षकम् તરીકે જાણીતો છે. ૪.૧૧ સૂત્રના સંદર્ભમાં આ વિકસીત થયેલ છંદ છે. ગાથાના આદિ અડધા ભાગમાં ક્રમશઃ બે યગણની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. સમપદમાં આઠ અને દશ વડે નહીં પણ સાત અને નવ બે ચ ગણની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે मालागलितकम्ના પદને અંતે વિષમ સંખ્યામાં બે ચગણની વૃદ્ધિ કરવાથી समशीर्षक छंद બની શકે છે.

છંદોનુશાસનના પાંચમા અધ્યાયમાં અપભ્રંશ ભાષાના છંદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અપભ્રંશના વિકાસમાં જન સમાજની પ્રાદેશિક બોલ ચાલની વિશેષતા હતી. પ્રાકૃત ભાષાના એક ગૌણ પ્રકાર તરીકે તેનો વિકાસ પશ્ચિમ ભારતમાં થયો હતો.

उत्साह छंदમાં જગણ રહિત છ ચગણ હોય છે. તેમાં પણ એક અપવાદ છે. જેમાં ત્રીજા અને પાંચમા જ ગણ અને ચાર લઘુ આવી શકે છે. दामात्रा નો रासकः (૫.૨) रासक છંદમાં અઢાર દા માત્રા અને ન ગણથી रासक થાય. ૧૪ મી માત્રાએ યતિ આવે છે. કોઈકવાર પાંચ વખત ચાર માત્રા તેમજ લઘુગુરુથી रासक થઇ શકે છે.

આ પ્રકારમાં ૧૪ મા અક્ષરે યતિ હોતો નથી. આ ઉત્સાહછંદના અવતંસક, કુન્દ, કરભક, ઇન્દ્રગોપઃ, કોકિલ, દર્દુર ઇત્યાદિ ભેદ થાય છે. પ્રથમ ચાર માત્રાના બે ઉપકરણ અને પછી આવતા ફેરફારને આધારે આ છંદો બને છે. આનોદ, વિદ્રુમ, મેઘ, વિભ્રમ, કુસુમ છંદોની વિશેષતા પણ સૂત્રકારે દર્શાવી છે. આ ઉપરાંત રાસક છંદના ૧૨ નામ આપવામાં આવ્યા છે.

ओजयुजोश्छडा रासः । (પ.૧૬) અપભ્રંશ ભાષાનો 'રાસ' નામનો છંદ વિષમ અને સમપાદમાં સાત અને તેર માત્રા આવે ત્યારે થાય છે. તે જ પ્રમાણે માત્રા છંદ એજ પાદમાં પહેલા, ત્રીજા અને પાંચમે બે પાંચ માત્રા એક ચતુર્માત્રા અને એક દ્વિ માત્રા આવે છે. યુકૂપાદમાં બીજે અને ચોથે ત્રણ ચ ગણ આવે છે. ત્રીજા અને પાંચમા પાદ ચતુર્માત્ર એક જગણ તથા ચાર લઘુ પણ આવી શકે. આમ પાંચ પદવાળી ત્રણ પાદ સહિત પૂર્વાર્ધ કરવાથી માત્રા નામનો છંદ થાય છે. સંસ્કૃતમાં પણ આ છંદનો ઉપયોગ થાય છે. બીજા પાદમાં ચ ને સ્થાને પ ગણ કરવાથી मत्तवालिका છંદ બની શકે છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય ફેરફારો કરવાથી मत्तमधुकरी, मत्त-विलासिनी मत्तकरिणी છંદ નીપજાવી શકાય. તેમ જ તેમના સંકીર્ણ રૂપ થઇ શકે. એટલે કે પાંચ પાદમાં દરેક मत्तबालिका ઇત્યાદિનો એક એક પાદમાં ઉપયોગ કરીને બહુરૂપ કરી શકાય. આ પ્રમાણે માત્રા ફેર અને અન્ત્ય અનુપ્રાસ સહિત પ્રયોગથી દોહક અને તેના પ્રકારો તથા रड्डा છંદ બની શકે છે.

वस्तुकम् (પ.૨૪) અપભ્રંશ ભાષાનો છંદ એક અલ્પ પરિચિત છે. તેનું બેડાણ સીમીત છે. ज गण च गणनું જોડકું તથા બે લઘુ તેમજ त गण એક પાદમાં આવે છે. અને તે ચાર પાદનો બનેલો હોય છે. એક છમાત્રા ત્રણ च गण અને છ માત્રાથી वस्तुवदनकम् છંદ બની શકે છે. કોઇક તેને वस्तुकम्નો એક પર્યાય કહે છે.

જગણ રહિત અને શરૂઆમમાં षणमात्र અને चतुमात्र પંચ્ચ માત્ર ના પ્રયોગથી **रसावलय** છંદ બનશે તેમજ વસ્તુક અને રસાવલયના

મિશ્રણથી સંકીર્ણ છંદ થાય છે, એટલે કે વસ્તુવદનકનો પૂર્વાર્ધ અને રસાવલયના ઉત્તરાર્ધથી અથવા તેથી વિરુદ્ધ ગોઠવણીથી સંકીર્ણ બની શકે છે. તેમજ વદનકનો ભેદ ઉપવદનક પણ વપરાય છે. બન્નેના જોડાણથી પ્રસિદ્ધ અડિલા છંદ. જે મહાકાવ્યમાં વિશેષ વપરાય છે તે નીપજાવી શકાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ ગણના પ્રયોગથી ઉત્થક્ક છંદ જેને કોઇક અવસ્થિતક તરીકે ઓળખે છે. ધવલ નામનો છંદ અષ્ટપાદ્ ષટ્પાદ્ અને ચતુષ્પાદથી બની શકે છે. તેનો એક ભેદ શ્રીધવલ છે. થોડાક ફેરફારો ઓજ અને યુકપાદમાં કરવાથી યશોધવલ છંદ બને છે. આ પ્રમાણે કીર્તિ, ગુણ, ભ્રમર, અમર, મંગલ ઇત્યાદિ ધવલ છંદના પ્રકારો બને છે. પ્રક્રાન્ત, રસાવલય, હેલા. દોહક ઇત્યાદિના મિશ્રણથી ઉત્સાહધવલ, હેલાધવલ ઇત્યાદિ તેમજ ઉત્સાહમંગલ ઇત્યાદિ, ઉત્તરપદ મંગલ છંદનું રાખીને પૂર્વપદમાં ઉત્સાહ, હેલ, દોહકનું સંયોજન કરવાથી થઈ શકે છે. દેવો જે ભાષામાં ગાય તેને ફુલ્લડકમ્ કહેવાય છે. સંસ્કૃત ભાષાની પરિપાટી મુજબ રાજા અને દેવ તો સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કરે છે. પણ આચાર્યના જણાવ્યા મુજબ આ છંદ વિશેષતઃ ઉપયોગ થઇ શકે છે. તે નોંધનીય છે. આ પ્રમાણે ગાન ક્રિયામાં ઝમ્બટકમ્ છંદ જેમાં ત્રણ ચગણ અને પાદમાં બે દ્વિમાત્ર હોય છે. ગાન ક્રિયામાં વિશેષ પ્રકાર આ બે છંદનો ઉપયોગ અપભ્રંશ ભાષાને આધારે કરી શકાય છે.

છન્દોનુશાસનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અપભ્રંશ છંદની ચર્ચા આગળ વધારતાં અપભ્રંશ મહાકાવ્યની રચના વૈશિષ્ટયમાં ઉપયોગમાં લેવાતા છંદો અને તેના પ્રકારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં સર્ગને બદલે કડવકનો પ્રયોગ થાય છે. તેમાં શરૂઆતમાં ચાર પદ્ધડિકા (અગાઉ જણાવ્યા મુજબ)થી કડવક થાય અને તેના અંતે આવતા ધ્રુવપદને માટે ધ્રુવા, ધ્રુવકમ્ અથવા ઘત્તા સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય છે. કેટલીકવાર કડવકના અન્તે વિષયના ઉપસંહાર માટે શરૂઆતમાં છડ્ડણિકાનો ઉપયોગ થાય છે. આ તમામ ષટ્પદી અને ચતુષ્પદીય ધ્રુવપદની બનેલી હોય છે જે કડવકના અન્તે આવે

છે. તેની સાત કલાથી સતર કલાવાળા પાદ હોઈ શકે છે. તેથી ધ્રુવાદિ સંજ્ઞાથીજ છંડ્ડણિઆ નામ આપી શકાય તેનો આગ્રહ નથી. તેના ગણ નિયમોની ચર્ચા આચાર્યે કરી છે. જેમકે ધ્રુવ પદમાં ૭ કલાથી બનતા પાદમાં ચારમાત્ર, ત્રિમાત્ર બે/ પંચમાત્ર દ્વિમાત્રથી બની શકે.

આઠ પ્રકારના ઉપજાતિની ચર્ચા ૬.૧૬ માં કરવામાં આવી છે. ત્રીજા અને ષષ્ઠમાં દશ ઇત્યાદિ સોળ કલા. બાકીમાં અષ્ટ કલાવાળી ઉપજાતિ નામની ષટપદી થાય છે. આ પ્રમાણે અવજાતિ ષટપદી થાય છે. તે બન્નેનો સંકીર્ણથી વસ્તુક નામની ચતુષ્પદી થાય. તેના સમપાદ સમાન અને વિષમપાદ પણ સમાન હોય છે. તેમાં ફેરફાર કરીને અર્ધસમા અને સંકીર્ણા એટલે કે બે સમાન અને ચાર ચાર પદ અસમાન એવા ભેદ થાય તેનું ગુણાંકન અનેક પ્રકારની ૨૪ પ્રકારની ષટપદી બનાવી શકાય. તેના વિવિધ નામો આચાર્યએ ૬.૧૯ સૂત્રમાં લંબાણપૂર્વક વિવિધ વિભાગ સહિત ઉલ્લેખીત કર્યા છે. આ વિભાજનમાં ઓજપાદ અને યુકપાદના વિવિધ અક્ષરોથી થાય છે. જેમકે ઓજપાદમાં ૧૩ અને સમપાદમાં ૧૩થી કામિનીહાસ થાય તો ઓજમાં ૧૩ અને સમમાં ૧૪થી અભિનવ મૃગાંકલેખા છંદ થઇ શકે છે. હવે એક વધુ સંયોજન ઓજપદ અને સમપદના વિપરીત અવસ્થાથી બનતા છંદોની યાદિ ૬.૨૦ સૂત્રમાં આપી છે. તેનાં ગુણાંકનથી ૫૫ પ્રકારની ચતુષ્પદી થઈ શકે બીજા, ત્રીજા, પાદને પરસ્પર સ્થાન ફેર કરવાથી અર્ધસમા કરીને ચમ્પકકુસુમ નામના છંદો બનાવી શકાય છે. તેના મિશ્રણથી સંકીર્ણ છંદો થઇ શકશે. એમ ૬.૨૨ માં જણાવે છે. અધ્યાયના અંતે चिपौ षमात ाव रगडाध्रुवक નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારના છંદો અને તેનાં પ્રયોગમાં અપભ્રંશ સાહિત્યમાં શોધવા પડે તેમ છે. આચાર્યશ્રીએ કેટલીક વાર પોતાના સ્વરચિત ઉદાહરણો આપ્યા છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી છંદોનુશાસનના સાતમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત છંદોનું વિવેચન કરતાં દ્વિપદીની ચર્ચા શરૂ કરે છે. આ છંદ વિશેષતઃ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં વિશેષ રીતે પ્રયોજીત થયેલો જોવા મળે છે. दाचदालदाचदालि कर्पूरो जैः (૭.૨) બે દ્વિમાત્ર, બે ચતુર્માત્ર, બે દ્વિમાત્ર, બે લઘુ તેમ જ બે દ્વિમાત્ર, એક ચતુર્માત્ર, બે દ્વિમાત્ર, ત્રણ લઘુના સંયોજનથી કર્પૂર છંદ (જાતિ) બને છે. ૧૫મી માત્રાએ યતિ સ્થાન આવે છે. 'च' મૂકીને બે द ગણના નિર્દેશથી જ ગણને દ્વર કરવાનો અર્થ અભિપ્રેત થાય છે. જ્યારે અંતિમ લઘુનો ઉપયોગ થાય નહીં ત્યારે કુંકુમ છંદ બનશે. માગધી લોકો તેને ઉલ્લાલકના નામે ઓળખે છે. કોઇક વાર આઠ લઘુ પછી શરૂ કરીને બે બે લઘુ વર્ણની વૃદ્ધિ 'वाह' ઈત્યાદિ ભેદ બને એમ કહેવામાં આવે છે. આમાં અનેક પ્રસ્તાર બની શકે છે. જેની ચર્ચા શાસ્ત્રકાર કરતા નથી. સાત च ગણથી એક વધુ પ્રકારની દ્વિપદી બને છે તેમાં વિભક્તિના લુપ્તનો નિર્દેશ છે તેમાં ૮ અને ૧૦મા સ્થાને યતિ સ્થાનના આયોજનથી **ભ્રમરપદ** છંદ નીપજાવી શકાય. જો એક વખત છ માત્ર, પાંચ વખત ચતુર્માત્ર, એક વખતે દ્વિમાત્રનો પ્રયોગ થાય તો **ઉપભ્રમરપદ** છંદ બનશે. છ વખત च ગણ અને એક વખત प ગણની મદદથી ગરુડ-પદ છંદનો પ્રયોગ થાય તેમાં નિયત ફેરફાર કરવાથી ઉપગરુડપદ કરી શકાય તે પદ્ધતિએ ગણ ક્રમ અને સંખ્યાના પરિવર્તનથી **હરિણકુલમ્** છંદ બનશે. જે ગીતિ છંદના સમાન છે. આ પ્રમાણે **ભ્રમરરુતમ્**, **હરિણપદમ્**, **કમલાકરમ્**, **કુંકુમતિલકાવલી** છંદ બને છે. છેલ્લા બે છંદના મિશ્રણથી **રત્નકઠિંકા** છંદ બનશે. સાત વખત ચતુર્માત્રા અને એક ત્રિમાત્રથી **છડ્ડણિકા** છંદ થાય છે, તેમાં ૧૦મા અને ૧૮મા સ્થાને યતિ આવે છે. આઠ ચતુર્માત્રાથી **સ્કન્ધક**, **સમમ્** છંદ તથા યતિ સ્થાન પરિવર્તનથી **મૌક્તિકદામ** અને **નવકંદલી** છંદ બને છે. સાત ચતુર્માત્રા એક પંચમાત્રાથી **આયામક** છંદ બને છે. જો દસ અને આઠનો ભેદ થાય તો **કાંચીદામ** છંદ બનશે. તે પ્રમાણે

આર અને આઠથી રસનાદામ અને ચૌદથી ચૂડામણિ છંદ બનાવી શકાય. તે ઉપરાંત આ તમામના ઉપભેદ પણ કરી શકાય. તે પ્રમાણે માત્રાભેદની સહાયથી તારાધ્રુવકં, નવરંગકમ્, સ્થવિરાસનકમ્, સુભગમ્, પવનધ્રુવકમ્, કુમુદમ્, ઇત્યાદિ છંદો બને છે. આમ ચોસઠ પ્રકારની દ્વિપદી કરી શકાય છે. ૭.૫૭ થી ૭.૭૨ સુધીના સૂત્રોમાં દ્વિપદીની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત અન્ય અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતના છંદોની ચર્ચા અત્રે કરવામાં આવી ન હોય તે બધાને એક સર્વ સામાન્ય નામ 'ગાથા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

છંદોનુશાસનના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાર ઇત્યાદિ છ પ્રત્યયની ચર્ચા આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કરી છે. છંદોના વિસ્તરણની વિધિ એટલે પ્રસ્તાર. આ વિધિનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. સમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્તછંદોના પ્રસ્તાર થઇ શકે છે. તે પ્રમાણે આર્યા ઇત્યાદિ જાતિ છંદનો પ્રસ્તાર બને છે. છંદ પ્રસ્તરણ વિધિ એક વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે. જેમ કે સમવૃત્તના ઉદાહરણ લઈએ. ત્રણ ગુરુ અક્ષર ऽऽऽ ગણાય. હવે પ્રથમ ગુરુની નીચે લઘુનું ચિહ્ન મૂકવાનું હોય છે. તે પછી ક્રમશઃ ગોઠવણી કરવાની થાય છે. જેની રીતે ऽऽऽ, ।ऽऽ આ પ્રમાણે બધા જ પર્યાયો ગોઠવતાં જવાનું હોય છે તે વિધિ મુજબ ऽऽऽ, ।ऽऽ, ऽ।ऽ, ।।ऽ, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽ।।, ।।। કેટલીક સંધિઓ આચાર્ય જણાવે છે. તેથી કે સંખ્યા ગણતરી કરવી નહીં. આ પ્રમાણે અર્ધસમ છંદનું પ્રસ્તરણ કરી શકાય. અર્ધસમ માત્રા છંદનું ગણિત થોડું'ક અઘરૂં અને શુષ્ક બને છે તેમ છતાં છંદ વૈવિધ્ય માટે તેને આવશ્યક માન્યું છે. આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં ગુરુ વર્ણની સ્થાપના કરીને ક્રમશઃ બધા જ લઘુમાં તેને પરિવર્તન કરતાં ૧૬ ભેદ સંભવી શકે છે. વિષમ પાદના ચારે પદ અનિયમિત હોય છે એટલે કે સમ અને અર્ધસમ પાદ વૃત્તો કરતાં ત્યાં અલગ પરિસ્થિતિ હોય છે. તેથી તેનું પ્રસ્તરણ થોડું'ક ક્લિષ્ટ અને સંશ્લિષ્ટ બને તે સ્વાભાવિક છે. જ્યારે પદ સંખ્યા બદલાય (બીજા, ત્રીજા, ચોથા ચરણમાં)

તેમ પ્રસ્તર વિધિ પણ બદલાશે. આમ સંખ્ય પ્રકારનું છંદ વિસ્તરણ સંભવી શકે છે. જેમ સંસ્કૃત વૃત્તોનું પ્રસ્તરણ થાય છે, તેમ પ્રાકૃત છંદ 'આર્યા'નું પ્રસ્તરણ કરવાની વિધિ પણ દર્શાવવામાં આવી છે. બીજી એક પ્રચલિત પ્રસ્તરણ વિધિનું નામ નષ્ટ છે. જેની ચર્ચા આચાર્યશ્રીએ વિશદ રીતે કરી છે. જાતિવૃત્તોને પણ નષ્ટ વિધિ દ્વારા વિસ્તારીત કરી શકાય છે. અને લાખોની સંખ્યામાં તેનું વિઘટન અને સંયોજન કરી શકાય છે. તે પ્રમાણે ત્રીજી વિધિ ઉદ્દિષ્ટની છે. જેનો પ્રયોગ બન્નેમાં કરી શકાય તેમ છે. જાતિ વૃત્તોની વિધિ પણ અત્રે (૮.૭) દર્શાવવામાં આવી છે. તે જ વિધિથી સંખ્યા (૮.૧૦) રાશિ (૮.૧૩) અને 'અધ્વયોગ' (૮.૧૭) પણ કરી શકાય છે. અધ્વયોગ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ વિધિ પુરુષ (છંદકર્તા)નું અનુસાર કરી શકાય છે. પણ તેનાથી કોઇ ફળ પ્રાપ્તિ સંભવીત નથી. તેથી તેની ઉપયોગીતા નહીંવત છે.

આ પ્રસ્તાર ઇત્યાદિ છાંદસી વિચલન પ્રક્રિયાનું નિરૂપણના હેમચંદ્રાચાર્ય અગાઉના છંદકારોએ કર્યું છે. તે સાથે તેના ઉદ્દેશ અને મર્યાદા પણ જણાવી છે. છંદોનુશાસનના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તારની ચર્ચાની પૂર્ણાહુતિ કરતાં આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર પૂર્વાચાર્યોના નિર્ણય સાથે સંમત થતાં જણાવે છે કે આ પ્રક્રિયા બીન જરૂરી અને ઉપયોગી નથી, તેમ છતાં તેમ છતાં પરંપરાનું અનુસરણ માત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના પ્રસ્તુત ગ્રંથ છંદોનુશાસનનું પરિશીલન તેમની એક સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞાતા તરીકેની પ્રતિભા ઉપસાવે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો તેમના અનુગામી યુગના વિદ્વાનોએ આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રબંધ ચિંતામણિ નામની રચનાના કર્તા મેરુતુંગાચાર્યે સિદ્ધહેમની પ્રશંસા કરતાં તેમજ આચાર્યશ્રીની અપ્રતિમ મેધાશક્તિના ગુણગાન કરતાં લખ્યું છેકે–

भ्रातः पाणिनि संवृणु प्रलषितं कातन्त्रकन्था कथा
मा कार्षीः कटु शाकटायनवचः क्षुद्रेण चांद्रेण किम् ।
किं कण्ठाभरणादि बठरयस्यात्मानमन्यै रपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः सिद्धहेमोक्तयः ॥

[હે ભાઈ, જો અર્થમધુર સિદ્ધહેમના વચનો સંભળાય તો પછી પાણિનિની નીરસ કાતન્ત્ર વ્યાકરણની જીર્ણ શીર્ણ વાણી, શાકટાયનની કર્ણકઠોર રચનાઓ, ક્ષુદ્ર ચાંદ્ર વ્યાકરણ અને કંઠાભરણ જેવા શુષ્કક વ્યાકરણથી શા માટે પોતાના આત્માને દુઃખી કરે છે ?].

कृलुप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छंदो नवं द्वयाश्रया–
लंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितं श्रीयोगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः सजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
बद्धं येन न केन केन विधिना मोह कृतो दूरतः ॥

सोमप्रभाचार्यः ।

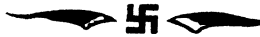
[નવીન પદ્ધતિએ વ્યાકરણની રચના કરી. છંદશાસ્ત્રમાં નવો અભિગમ કર્યો. દ્વયાશ્રય કાવ્ય અને અલંકાર શાસ્ત્રનું વિસ્તરણ કર્યું. તર્ક-શાસ્ત્રની રચના કરી. જિનવરોના ચરિત્રના ગ્રંથની રચના કરી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અજ્ઞાનને દૂર કરવાના કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે.]

अस्तु

॥ श्रीगणधरेन्द्राय नमः ॥

कलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यप्रणीतं

छन्दोऽनुशासनम्

वाचं ध्यात्वाऽऽर्हतीं सिद्ध-शब्दकाव्यानुशासनः ।
काव्योपयोगिनां वक्ष्ये, छन्दसामनुशासनम् ॥ १ ॥

सर्वादिमध्यान्तगलौ त्रिकौ म्नौ भ्यौ ज्नौ स्तौ वर्णगणाः । १ । द्वित्रिचतुष्पञ्चषट्कला दतचपषा द्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशभेदा मात्रागणाः । २ । समानेनैकादिर्गौ । ३ । ह्रस्वो लृजु । ४ । वान्ते ग्वक्रः । ५ । ≍ क)(पविसर्गानुस्वरव्यञ्जनाह्लादिसंयोगे । ६ । दीर्घप्लुतौ । ७ । स द्विमात्रः । ८ । एदोतौ पदान्ते प्राकृते ह्रस्वो वा । ९ । तुर्योंऽशः पादोऽविशेषे । १० । वृत्तम् । ११ । समैः पादैः समम् । १२ । समार्धमर्धसमम् । १३ । अन्यद्विषमम् । १४ । श्रव्यो विरामो यैतिः । १५ । व्यादिर्गादि । १६ । इति संज्ञाध्यायः प्रथमः ।

॥ छन्दः । १ । पादः । २ । एकाक्षरोक्ता जातिः । ३ ।

---

१ ऽऽऽ म, ।।। न, ऽ।। भ, ।ऽऽ य, ।ऽ। ज, ऽ।ऽ र, ।।ऽ स, ऽऽ। त
२ ऽ, ॥ द।ऽ, ऽ।, ।।। त ऽऽ, ॥ ऽ, ।ऽ।, ऽ॥ ।॥। च । ऽऽ, ऽ।ऽ
।।। ऽ, ऽऽ।, ॥ऽ।, ।ऽ॥, ऽ।।, ।।।। प । ऽऽऽ, ॥ ऽऽ, ।ऽ।ऽ, ऽ ॥
ऽ, ।॥। ऽ, ।ऽऽ।, ऽ।ऽ।, ।।। ऽ।, ऽऽ॥, ॥ ऽ॥, ।ऽ।।।, ऽ।॥॥, ।॥॥॥ ष।
३ यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । गादिच्छिन्नपदान्ते च लुप्तालुप्तविभक्तिके । १ । क्वचित्तु पदमध्येऽपि गकारादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकमात्रकौ । २ । पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । नित्यं प्राक्पदसम्बद्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् । ३ । परेण नित्यसम्बद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ।

अत्युक्तामध्याप्रतिष्ठासुप्रतिष्ठागायत्र्युष्णिगनुट्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतय एकैकवृद्धाः । ४ । कृतिः प्राड्विसमभ्युदश्च कृतिः । ५ । उक्तायां गः श्रीः । ६ । अत्युक्तायां गौ स्त्री । ७ । लौ मदः । ८ । ग्लौ दुःखम् । ९ । ल्गौ सुखम् । १० । $\frac{२}{४}$ मध्यायां मो नारी । ११ । यः केशा । १२ । रो मृगी । १३ । सो मदनैः । १४ । $\frac{३}{४}$ प्रतिष्ठायां म्गौ कन्या । १५ । भ्गौ सुमुखी । १६ । ज्गौ विलासिनी । १७ । गौं समृद्धिः । १८ न्गौ मृगवधूः । १९ । य्गौ व्रीडा । २० । स्गौ सुमतिः । २१ । त्गौ सोमप्रिया । २२ । $\frac{४}{८}$ सुप्रतिष्ठायां रो गौ प्रीतिः । २३ । ल्गां विदग्धकः । २४ । भो गौ पङ्क्तिः । २५ । भ्लगा रतिः । २६ । जो गौ सती । २७ । त्लगा नन्दा । २८ । य्लगा जया । २९ । म्लगाः सावित्री । ३० । सो गौ घनपङ्क्तिः । ३१ । न्लगा अभिमुखी । ३२ । $\frac{५}{१०}$ गायत्र्यां मौ सावित्री । ३३ । म्रौ तटी । ३४ । सौ रमणी । ३५ । त्यौ तनुमध्या । ३६ । स्भौ गुरुमध्या । ३७ । यौ सोमराजी । ३८ । न्यौ शशिवदना । ३९ । मौं मालिनी । ४० । भ्यौ कामलतिका । ४१ । म्सौ मुकुलम् । ४२ । त्रौ शफरिका । ४३ । नौं कच्छपी । ४४ । भ्रौ लघुमालिनी । ४५ । स्यौ विमला । ४६ । त्रौ जला । ४७ । म्यौ सुनन्दा । ४८ । भ्मौ विक्रान्ता । ४९ । स्मौ सूचीमुखी । ५० । य्मौ शिखण्डिनी । ५१ । $\frac{६}{१२}$ उष्णिहि मौ गो गान्धर्वी । ५२ । जौं ग उष्णिग् । ५३ । ज्सौ गः कुमारललिता । ५४ । भ्सौ गो मदलेखा । ५५ । सौं ग उद्धता । ५६ । त्सौ गो भ्रमरमाला । ५७ । रौ गो हंसमाला । ५८ । भौ गः कलिका । ५९ । भ्सौ गो विद्युद्वक्त्रा । ६० । भ्मौ गः सरलम् । ६१ । भ्नौ गश्चित्रम् । ६२ । नौ गो हरिविलसितम् । ६३ । भ्जौ गः शारदी । ६४ । लगा मधुकरिका । ६५ ।

१ अभ्यभ्रस्ता अभिधशङ्खशुभ्रदुग्धाख्यानि ।

स्जौ गो विमला । ६६ । ज्रौ गः सुभद्रा । ६७ । न्यौ गः कुमुद्वती । ६८ । य्सौ गो मुदिता । ६९ । त्रौ गो मनोज्ञा । ७० । स्नौ गो दीप्ता । ७१ । ३७० अनुष्टुभि त्रौ गौ विभा । ७२ । यौं ल्गाव-नष्टुब् । ७३ । गीर्गीर्विद्युन्माला । ७४ । भौ गौ चित्रपदा । ७५ । त्रौ ल्गौ सुमालती । ७६ । भ्तौ ल्गौ माणवकं घैः । ७७ । त्रौ ल्गौ नाराचम् । ७८ । म्नौ गौ हंसरुतम् । ७९ । न्जौ ल्गौ ललितगतिः । ८० । जौं गौ सिंहलेखा । ८१ । ज्रौ ल्गौ प्रमाणी । ८२ । जौं ग्लौ समानी । ८३ । न्सौ गौ गुणलयनी । ८४ । सौ ल्गौ मही । ८५ । नौ गौ रतिमाला । ८६ । अन्यद्वितानम् । ८७ । ३८६ बृहत्यां भो मौ वक्रं डैः । ८८ । नो रौ बृहतिका । ८९ । र्नसा हलमुखी । ९० । नौ मो भुजगशिशुसृता । ९१ । भजसा उदयम् । ९२ । भौर उत्सुकम् । ९३ । र्नरा भद्रिका । ९४ । नौ र उपच्युतम् । ९५ । स्जसा अक्षि । ९६ । मः सौ कनकम् । ९७ । सौ मस्तारम् । ९८ । सिः सौम्या । ९९ । तभ्या रुचिरा । १०० । नस्या विशाला । १०१ । तन्मा मकरलता । १०२ । नज्या शशि-लेखा । १०३ । नौ सो लघुमणिगुणनिकरः । १०४ । मभ्साः सिंहाक्रान्ता । १०५ । रज्राः कामिनी । १०६ । ३९६ पङ्क्तौ मभस्गा मत्ता घैः । १०७ । र्यज्गाः पङ्क्तिका । १०८ । मस्जगाः शुद्धविराट् । १०९ । मन्यगाः पणवो डैः । ११० । रज्गा मयूर-सारिणी । १११ । नज्नगास्त्वरितगतिः । ११२ । भ्मस्गा रुक्मवती । ११३ । भिगौ चित्रगतिः । ११४ । निगौ निलया । ११५ । जिगावुषिता । ११६ । रः सौ गो मणिरङ्गः । ११७ । भ्नौ भ्गौ वन्धूकम् । ११८ । व्रज्गा मनोरमा । ११९ । तो जौ ग उपस्थिता । १२० । र्मस्गाः कलिका । १२१ । भत्नगा मृगचपला । १२२ । मो नौ गः कुमुदिनी । ११३ । मः सौ ग उद्धतम् । १२४ । नज्यगा

विपुलभुजा । १२५ । सजस्गा माला । १२६ । $\frac{१०}{३०}$ त्रिष्टुभि भौ रो गौ रोचकम् । १२७ । रः सौ ल्गौ अच्युतम् । १२८ । तिर्गौ लयग्राहि । १२९ । भिर्गौं दोधकम् । १३० । सिल्गा विदुषी । १३१ । भला गौ श्रीर्ङैः । १३२ । तो जौ गावुपस्थिता । १३३ । जस्ता गावुपस्थितम् । १३४ । मस्तौ गौ शालिनी वैः । १३५ । मभता गौ वातोर्मी । १३६ । मो भौ गौ वा । १३७ । मभ्नल्गा भ्रमरविलसितम् । १३८ । नौ सो गौ वृन्ता । १३९ । न्यभा गौ पतिता चैः । १४० । नैरल्गा रथोद्धता । १४१ । नंभा गौ स्वागता । १४२ । नौ रल्गा भद्रिका । १४३ । रज्नल्गाः श्येनी । १४४ । नो जौ ल्गौ सुमुखी । १४५ । मस्जा गावेकरूपम् । १४६ । तो जौ ल्गौ मोटनकम् । १४७ । तभजल्गा उत्थापनी । १४८ । तो नौ ल्गौ मुखचपला । १४९ । न्यनल्गाः कमलदलाक्षी । १५० । स्मनल्गा विमला । १५१ । नस्रा गावशोका । १५२ । सज्या ल्गौ सारणी । १५३ । तौ जो गाविन्द्रवज्रा । १५४ । जतजा गावुपेन्द्रवज्रा । १५५ । एतयोः परयोश्च सङ्कर उपजातिश्चतुर्दशधा । १५६ । सर्वजातीनामपीति वृद्धाः । १५७ । $\frac{११}{३१}$ जगत्यां तौ ज्राविन्द्रवंशा । १५८ । जतज्रा वंशस्थम् । १५९ । नभज्या कलहंसा । १६० । नैभसाश्चन्द्रवर्त्म । १६१ । सीस्तोटकम् । १६२ । नभभ्रा द्रुतविलम्बितम् । १६३ । नौ म्यौ पुटो जैः । १६४ । नौ भ्रौ ततम् । १६५ । नौ भ्रावुज्ज्वला । १६६ । तीः कामावतारः । १६७ । न्यौ न्यौ कुसुमविचित्रा । १६८ । ज्सज्सा जलोद्धतगतिश्चेः । १६९ । यीर्भुजङ्गप्रयातम् । १७० । रीः स्रग्विणी । १७१ । जीर्मौक्तिकदाम । १७२ । मीः कल्याणम् । १७३ । नाद्भभ्राः प्रियंवदा । १७४ । ताल्ललिता । १७५ । स्जौ सौ प्रमिता-

---

१ ऽ।।।, ।ऽ।।, ऽऽ।।, ।।ऽ।, ऽ।ऽ।, ।ऽऽ।, ऽऽऽ।, ।।।ऽ, ऽ।।ऽ, ।ऽ।ऽ, ऽऽ।ऽ, ऽ।ऽऽ, ।।ऽऽ, ।ऽऽऽ.

क्षरा ।१७६। मौ यौ वैश्वदेवी डैः ।१७७। म्भौ स्मौ जलधरमाला घैः । १७८ । न्जौ भ्यौ नवमालिनी जैः । १७९ । न्जौ ज्रौ मालती ।१८०। नौ रौ प्रमुदितवदना । १८१ । सा प्रभा छैः । १८२ । न्जज्या-स्तामरसम् । १८३ । ज्रज्रा विभावरी । १८४ । र्यन्वाः कुमुदिनी । १८५ । भ्तौन्सौ ललना डैः । १८६ । नौ यौं कामदत्ता । १८७ । नो रिर्मेधावली । १८८ । त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा । १८९ । सा मणि-माला चैः । १९० । स्यौ स्यौ केकिरवम् । १९१ । निसौ ह्रीः ।१९२। ज्सौ स्यौ कोलः । १९३ । $\frac{1}{3}\frac{2}{6}$ अतिजगत्यां नतिगा उर्वशी ।१९४। न्जौ ज्रौ गः सुवक्त्रा । १९५ । भीगावज्ररुचिः । १९६ । म्नौ ज्रौ गः प्रहर्षिणी यैः ।१९७ ।ज्भौ स्जौ गो रुचिरा घैः ।१९८। म्तौ य्सौ गः मत्तमयूरम् ।१९९। नौ त्रौ गः क्षमा । २०० । मौ जौ गः श्रेयोमाला । २०१ । नौ तौ गो कुटिलगतिश्छैः ।२०२। नौ म्रौ गः क्ष्मा ।२०३। य्मौ रौ गश्चन्द्रिणी चैः । २०४ । नौ यौं गश्चन्द्रिका । २०५ । ज्तौ स्जौ गो मञ्जुभाषिणी । २०६ । न्सौ रौ गश्चन्द्रलेखा । २०७ । न्सौ जौ गो लयः । २०८ । न्सौ तौ गो विद्युन्मालिका । २०९ । स्जौ स्जौ गो नन्दिनी । २१० । न्जौ न्सौ गो मदललिता । २११ । स्जौ सौ गः कुटजम् । २१२ । नौ त्सौ गो गौरी । २१३ । त्भौ स्जौ गो लक्ष्मीः । २१४ । त्भौ जौ गोऽभ्रकम् । २१५ । म्तौ म्नौ गः कोङ्कुम्भो डैः । २१६ । स्यौ सजौ गः सुदन्तम् । २१७ । नौ सौ गः कमलाक्षी । २१८ । नीगौ त्वरितगतिः । २१९ । $\frac{1}{3}\frac{3}{6}$ शक्वर्या नौ सौं ल्गाव-पराजिता छैः । २२० । म्सौ म्भौ गावलोला । २२१ । नौ भ्नौ ल्गौ प्रहरणकलिता ।२२२। नौ म्यौ ल्गौ करिमकरभुजा ।२२३। नौ तौ गौ वसन्तः ।२२४। म्रौ तौ गौ लक्ष्मीः । २२५ । मो रौ सो ल्गौ जया ।२२६। भ्रभ्यल्गा ज्योत्स्ना ।२२७। नभ्रसल्याः सिंहः ।२२८। ज्सौ नौं गौ राजरमणीयम् । २२९ । म्तौ न्सौ गावसम्बाधा डैः । २३० । त्भौ

जौ गौ वसन्ततिलका । २३१ । नौं भौ गौ वलना । २३२ । त्र-त्रग्गाः सुकेसरम् । २३३ । नीर्गावुपचित्रम् । २३४ । न्जभ्जल्गा धृतिः । २३५ । भौ रसल्गादर्दुरकः । २३६ । भ्जस्त्राद्रौ स्खलितम् ।२३७। ल्गौ चेदिन्दुवदना ।२३८। न्भन्ता गौ शरभललितम् । २३९ । त-च्छरभा घचैः । २४० । म्भन्या गौ कुटिलम् । २४१ । १४/३३ अति-शक्र्यो स्जस्या ऋषभः । २४२ । नीसौ शशिकला । २४३ । सा स्लक्चैः । २४४ । मणिगुणनिकरो जैः । २४५ । नौ म्यौ यो मालिनी । २४६ । नौ मो रौ चन्द्रोद्योतः । २४७ । नौ तभ्रा उपमालिनी । २४८ । मिर्यौं चित्रा । २४९ । माद्रम्ययाश्चन्द्रलेखा छैः । २५० । राद्रा ।२५१। स्जनन्या एला डैः ।२५२। न्जभज्राः प्रभद्रकम् ।२५३। र्जर्जरास्तूणकम् । २५४ । नो जौ भ्रौ कलभाषिणी । २५५ । रान्न-भभ्राः सुन्दरम् ।२५६। नाद्रौः । २५७ । नौ रो यौ भोगिनी ।२५८। त्जसस्याः शिशुः । २५९ । भ्यसस्याः केतनम् । २६० । त्भौ जौ रो मृदङ्गः । २६१ । मुः कामक्रीडा । २६२ । १५/३५ अष्टौ नज्रा भौ गो मणिकल्पलता । २६३ । भीः स्गौ शरमाला । २६४ । भुगौ संग-तम् । २६५ । मुगौ कामुकी । २६६ । सुगौ वा । २६७ । नुगौ चलधृतिः । २६८ । नुलावचलधृतिः । २६९ । न्भौ जिगौ मङ्गल-मङ्गना घैः । २७० । भ्रनिगा ऋषभगजविलसितं छैः । २७१ । निजस्गा ललितपदं डैः ।२७२ । य्मन्सर्गा जयानन्दं चैः । २७३ । भ्रौ न्रौ न्गौ महिषी त्रैः । २७४ । म्भौ न्मौ न्गौ मदनललिता घचैः । २७५ । न्जभ्जर्गा वाणिनी । २७६ । नजिर्गा वा । २७७ । ज्रज्रज्गाः पञ्च-चामरम् । २७८ । र्जर्जर्गाश्चित्रम् । २७९ । म्नस्तर्गाः सुरतललिता । २८० । भ्रौ न्भौ भ्गौ शैलशिखा । २८१ । भ्रौ य्नौ न्गौ वर-युवतिः । २८२ । नींगा ललना । २८३ । सौ नौ मो गो वेल्लिता । २८४ । म्तौ स्तौ त्गौ कोमललता घडैः । २८५ । १६/३३ अत्यष्टौ यम्न-

स्भल्गाः शिखरिणी चैः । २८६ । ज्सजस्यल्गाः पृथ्वी जैः । २८७ । भौ न्भौ न्लौ गो वंशपत्त्रपतितं त्रैः । २८८ । सौ ज्भौ जो गावतिशायिनी । २८९ । मो भ्नौ तौ गौ मन्दाक्रान्ता घचैः । २९० । मभ्नरसल्गा भाराक्रान्ता । २९१ । मभ्नम्यल्गा हारिणी । २९२ । न्सौ भ्रौ स्लौ गो हरिणी चघैः । २९३ । नः स्मौ तौ गौ पद्मम् । २९४ । नस्मम्यल्गा रोहिणी । २९५ । नुर्गौ वसुधारा ङैः । २९६ । न्जभ्जजा ल्गावविततथम् । २९७ । तत्कोकिलकं छचैः । २९८ । गौ चेद्राणिनी । २९९ । $\frac{1}{6}\frac{7}{8}$ धृत्यां म्रभ्या रौ काञ्ची टैः । ३०० । भिम्भसा मणिमाला । ३०१ । मला यिः कुसुमलतावेल्लिता ङचैः । ३०२ । घछैश्चित्रलेखा । ३०३ । मभ्ना यिश्चन्द्रलेखा । ३०४ । म्भन्जभ्राश्चलम् । ३०५ । म्भौ न्यौ रौ केसरम् । ३०६ । नौ मौ यौ चन्द्रमाला छघैः । ३०७ । नौ म्तौ भ्रौ ललितम् । ३०८ । भ्रनिसा भ्रमरपदं झैः । ३०९ । म्सौ ज्सौ त्सौ शार्दूललालितं ठैः । ३१० । म्तन्जभ्राः कुरङ्गिका ङछैः । ३११ । न्सौ मौ यावनङ्गलेखा चङैः । ३१२ । सौं जौ भ्रावुज्ज्वलं त्रैः । ३१३ । नौ रीर्निशा ङैः । ३१४ । नौ सौ त्यौ पङ्कजवक्त्रा घझैः । ३१५ । स्नज्नभ्साः सुरभिस्त्रिङैः । ३१६ । य्मौ न्सौ त्सौ क्रीडा चचैः । ३१७ । न्सौ म्तौ भ्रौ हरिणीपदं चघैः । ३१८ । भीन्या भङ्गिः । ३१९ । स्जौ स्जौ त्रौ बुद्बुदम् । ३२० । $\frac{1}{2}\frac{6}{6}$ अतिधृत्यां म्सौ ज्सौ तौ गः शार्दूलविक्रीडितं छैः । ३२१ । म्सौ ज्सौ न्जौ गो वायुवेगा । ३२२ । य्मौ न्सौ रौ गो मेघविस्फूर्जिता चचैः । ३२३ । य्मौ न्सौ जौ गो मकरन्दिका । ३२४ । य्मौ न्सौ तौ गश्छाया । ३२५ । त्रिज्सौ गो रतिलीला । ३२६ । म्तौ न्सौ रौ गः पुष्पदाम ङछैः । ३२७ । म्तौ न्सौ तौ गो वञ्चितम् । ३२८ । य्मौ नौ रौ गो मुग्धकं चछैः । ३२९ । रः सौ तो जौ ग उर्जितं त्रैः । ३३० । नभ्रसा जौ

गस्तरलम् । ३३१ । भौ भः सौ ज्गौ माधवीलता छैः । ३३२ । सूगौ तरुणीवदनेन्दुः । ३३३ । $\frac{१९}{६३}$ कृतौ भौ भ्नौ य्भौ ल्गौ सुवदना छछैः । ३३४ । दशग्ला वृत्तम् । ३३५ । स्भौ न्नौ म्यौ ल्गौ मत्तेभविक्रीडितं ङैः । ३३६ । नो भौ मः सौ ल्गौ मुद्रा टैः । ३३७ । य्मौ नौ तौ गौ शोभा चछैः । ३३८ । भौ भ्नौ तौ गौ चित्रमाला छचैः । ३३९ । म्नौ स्नौ म्यौ ल्गौ सद्रलमाला ङ्जैः । ३४० । मीरसल्गा नन्दकम् । ३४१ । भौ न्भौ भौ ल्गौ कामलता । ३४२ । भ्नौ य्नौ त्रौ ल्गौ दीपिकाशिखा गचैः । ३४३ । त्भौ ज्भौ ज्भौ ल्गौ शशाङ्करचितम् । ३४४ । $\frac{२०}{६६}$ प्रकृतौ भौ भ्नौ यिः स्रग्धरा छछैः । ३४५ । त्रौ भ्नौ ज्भौ रः कथागतिः । ३४६ । भौ त्रौ त्रौ रो ललितविक्रमो ञैः । ३४७ । मौ तनिसा मत्तक्रीडा जङैः । ३४८ । र्जतनिसाश्चन्दनप्रकृतिः । ३४९ । न्ज्रभजिराः सिद्धिः । ३५० । नजीभा वनमञ्जरी । ३५१ । त्रिनौ रस्तरंगः । ३५२ । $\frac{२१}{८}$ आकृतौ भौ त्रौ त्रौ न्गौ मद्रकं ञैः । ३५३ । स्तौ त्नौ स्रौ गौं महास्रग्धरा जछैः । ३५४ । भृगौ मदिरा । ३५५ । मत्यनीगा वरतनुः । ३५६ । म्सौ ज्सौ ज्सौ जगौ दीपार्चिः ठैः । ३५७ । $\frac{२२}{५}$ विकृतौ न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ गश्च ललितं टैः । ३५८ । मौ तौ नील्गा मत्ताक्रीडा जङैः । ३५९ । ताज्जूल्गाः शङ्खः । ३६० । नाद् हंसगतिः । ३६१ । त्रिनौं र्ल्गाश्चित्रकम् । ३६२ । भ्मौ स्मौ निल्गाश्चपलगतिः । ३६३ । ज्सौ ज्सौ यिल्गा कृन्दारकम् । ३६४ । $\frac{२३}{७}$ संकृतौ भ्तौ न्सौ सौ न्यौ तन्वी ठैः । ३६५ । नौ भ्नौ ज्नौ न्यौ ललितलता छछैः । ३३६ । नौ रूर्मेघमाला । ३६७ । भूः सुभद्रम् । ३६८ । भितनिसा द्रुतलघुपदगतिः । ३६९ । न्यौ भ्तौ निसौ संभ्रान्ता । ३७० । म्सौ ज्सौ तौ भौ विभ्रमगतिः । ३७१ । $\frac{२४}{७}$ अभिकृतौ भ्मस्भनीगाः क्रौञ्चपदा ङङ्जैः । ३७२ । नीसभिगा हंसलयो जछैः । ३७३ । त्यौ

भौ नौगौ हंसपदा जैः । ३७४ । न्जज्या नौगौ चपलम् । ३७५ । २५ उत्कृतौ मौ तो निरसल्गा भुजङ्गविजृम्भितं जटैः । ३७६ । मनूसगगा अपवाहो झचचैः । ३७७ । भो नौ स्मौ निल्गा आपीडो ढैः । ३७८ । न्जौ न्सौ भनिल्गा वेगवती । ३७९ । नजभजिभ्जल्गाः सुधाकलशो ढैः । ३८० । २६ उक्तादिजातिप्रकरणम् । शेषजातौ मतिनायि मालाचित्रं टैः । ३८१ । २७ म्तौ यतौ निर्मल्गाः प्रमोदमहोदयो घछटैः । ३८२ । २९ द्विर्भजसना भ्यौ नृत्तललितम् । ३८३ । ३० द्वादशना ल्गौ ललितलता त्रिर्यैः । ३८४ । ३८ मातनीजभ्राः पिपीलिका जणैः । ३८५ । ३० एषैव नीपरतः पञ्चदशपञ्चदशलवृद्धा क्रमेण करमपणवमालाः । ६६ ६७ ६८ । शेषजाति प्रकरणम् । अथ दण्डकाः । नार्ऋ चण्डवृष्टिः । ३८९ । यथोत्तरमेकैकरवृद्धा अर्णार्णयव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । नाभ्यां रवद्यादयः प्रचितः । ३९७ । नाभ्यामष्टादिराः पन्नगदम्भो लिप्तेलावलीमालतीकेलिकङ्केलिलीलाविलासादयः । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । लोर्यथेष्टं राश्चण्डकालः । ४०५ । याः सिंहविक्रान्तः । ४०६ । लूगिभ्यां मेघमाला । ४०७ । यथेष्टं रा मत्तमातङ्गः । ४०८ । साः कुसुमास्तरणः । ४०९ । याः सिंहविक्रीडः । ४१० । ल्गावनङ्गशेखरः । ४११ । न्लावशोकपुष्पमञ्जरी । ४१२ । तागौ कामबाणः । ४१३ । भागौ भुजङ्गविलासः । ४१४ । नाभ्यां पञ्चमात्रैरुत्कलिका । ४१५ । इति दण्डकप्रकरणम् । इति समवृत्तव्यावर्णनो द्वितीयोऽध्यायः । सू ४०१ छं ४१० ।

। ओजयुजोः । १ । सिल्गा नभभ्रा हरिणप्लुता । २ । सिल्गा भिगगा उपचित्रम् । ३ । लोनं वेगवती । ४ । भिगगा नजज्या

द्रुतमध्या । ५ । तज्गा मरज्गा भद्रविराट् । ६ । स्जगा भर्नगगाः केतुमती । ७ । ताज्गगा जतज्गगा आख्यानकी । ८ । व्यत्यये विपरीतादिः । ९ । ईर्जा ज्ज्गागदवती । १० । व्यत्यये षट्पदावली । ११ । नभभ्रा नभिरा मकरावली । १२ । मसागाः सभासाः करिणी । १३ । साज्गाः सभर्गाः प्रबोधिता । १४ । नारल्गा नज्ज्रा अपरवक्त्रम् । १५ । गान्तं पुष्पिताग्रा । १६ । साज्गगा स्म्र्या मालभारिणी । १७ । भातल्गा न्जन्सगा विलसितलीला । १८ । भ्रन्जनल्गा अैन्र्जभजनसाष्टैर्मानिनी । १९ । रो ज्रल्गाः कामिनी । २० । रो ज्रज्राः शिखी । २१ । रो ज्रज्रा उगौ नितम्बिनी । २२ । रस्त्रिर्ज्रौ ल्गौ वारुणी । २३ । रश्चतुर्ज्रौ वतंसिनी । २४ । कामिन्याद्या व्यत्यये वानरीशिखण्डिसारस्यपराहंस्यः । २५ । स्लगा सिल्गा इला । २६ । स्लगाः सूर्मृगाङ्कमुखी । २७ । न्लल्गा न्लृगौ शिखा । २८ । व्यत्यये खञ्जा । २९ । अर्धयोर्वा । ३० । न्लगावतिरुचिरा द्वयोः । ३१ । न्लल्गाश्च । ३२ । इत्यर्धसमप्रकरणम् छं । ३५ । अथ विषमवृत्तान्युच्यन्ते । अनुष्टुभि नाद्यास्नौ तुर्याद्यो वक्त्रम् । ३३ । तद्युजोर्जः पथ्या । ३४ । ओजे विपरीतादिः । ३५ । नश्चपला । ३६ । युजोः षड्भयो लो विपुला । ३७ । सैतवस्य चतुर्षु । ३८ । तुर्याद्यतभ्रसाश्चतद्विपुला । ३९ । इति वक्त्रप्रकरणम् छं । २४ । एकोऽष्टाक्षरः पादश्चतुर्वृद्धाः क्रमात्परे पदचतुरूर्ध्वं चतुर्विंशतिधा । ४० । तदादौ द्विगं सर्वलं प्रत्यापीडः । ४१ । अन्ते च । ४२ । द्विगमापीडः । ४३ । स आद्यस्य द्वितीयादिना व्यत्यये कलिकालवल्यमृतधाराः । ४४ । इति पदचतुरूर्ध्वप्रकरणम् सप्तभिः । स्जस्ला न्सज्गा भ्नजल्गा स्जसज्गाः पादेषूद्गता । ४५ । नैभगास्तृतीये सौरभकम् । ४६ । नौ सौ ललितम् । ४७ । उद्गतात्प्रकरणं त्रिभिः । म्सज्भगगाः स्नजरगाः नासौ निज्याः पादेषूपस्थित-

प्रचुपितम् । ४८ । नौ स्नौ न्सौ तृतीये वर्धमानम् । ४९ । तज्राः शुद्धविराडृषभम् । ५० । उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् त्रिभिः पूर्वे अर्धे मुगौ परै न्लललाः सौम्या । ५१ । व्यत्यये ज्योतिः । ५२ । इति विषमवृत्तप्रकरणम् छं ३९ । अथ मात्राछन्दांसि । ओजे षण्मात्रा र्लगन्ता युज्यष्टौ न युजि षट् सन्ततं ला न समः परेण गो वैतालीयम् । ५३ । र्यान्ता औपच्छन्दसकम् । ५४ । भगगान्ता आपातलिका । ५५ । युजि तिसृभ्यो गः प्राच्यवृत्तिः । ५६ । अयुज्याद्यलाद्र उदीच्यवृत्तिः । ५७ । ते मिश्रे प्रवृत्तकम् । ५८ । वैतालीयादेर्युक्पाद-जापरान्तिका । ५९ । ओजजा चारुहासिनी । ६० । सर्वेष्वाद्यलाग्दो दक्षिणान्तिका । ६१ । ओजे चौ युजि षचौ लदलदान्तौ मागधी । ६२ । ओजजापश्चिमान्तिका । ६३ । युग्जोपहासिनी । ६४ । अजमुखश्चीर्गन्तो नवमे ले मात्रासमकम् । ६५ । ग्युर्पचित्रा । ६६ । लौ पञ्चमाष्टौ (ष्टमौ) विश्लोकः । ६७ । नवमश्च चित्रा । ६८ । द्वादशश्च वानवासिका । ६९ । एभिः पादाकुलकम् । ७० । चो गीर्नटचरणं जैः । ७१ । चौ गौ चौ गौ नृत्तगतिष्ठैः । ७२ । चीर्नौजे जो जो लीर्वान्तेऽनुप्रासे पद्धतिः । ७३ । मात्रासमकादिप्रकरणं नवभिः । इत्यर्धसमविषमवैतालीयमात्रासमकादिव्यावर्णनस्तृतीयोऽध्यायः ॥

चृगौ षष्ठो जो न्लौ वा पूर्वेऽर्धे परे षष्ठो ल आर्या गाथा ।१। षष्ठे न्ले लाद्द्वितीयात्सप्तमे चाद्यात्पदमन्यार्धे च पञ्चमे । २ । आद्य-चियतिः पथ्या । ३ । विपुलान्याद्यन्तसर्वभेदात्त्रिधा । ४ । ग्मध्ये द्वितीयतुर्यौ जौ चपला । ५ । द्विः पूर्वार्धं गीतिः । ६ । परार्धमुप-गीतिः । ७ । द्वयोर्व्यत्यये उद्गीतिः । ८ । गीतिः सप्तमे पे रिपुच्छन्दा । ९ । तृतीये ललिता । १० । द्वाभ्यां भद्रिका । ११ । षष्ठं विनेष्टपैर्विचित्रा । १२ । चेऽष्टमे स्कन्धकम् । १३ । तत्षष्ठे स्युपात् । १४ । आद्येऽर्धे उदः । १५ । अन्त्येऽवात् । १६ । गीतिस्कन्धके

संकीर्णम् । १७ । गाथाद्यर्धेऽन्त्यगात् प्राक् चो वृद्धौ जाती(ति) फलम् । १८ । चयोर्गाथः । १९ । क्रमवृद्ध्योद्ध्यधसमुपात् । २० । गाथिनी । २१ । यथेष्टं मालागाथः । २२ । जाती(ति)फलाद्यर्धे-गाथवद्दामादयः । २३ । मात्रा वर्णोना गा वर्णा गूना लः । २४ । इत्यार्याप्रकरणम् । पौ चौ तौ गलितकं यमितेऽङ्घ्रौ । २५ । तृतीये षष्ठे ल्युपात् । २६ । समेऽन्तरात् । २७ । पौ चौ पो वैः । २८ । चौ पः समः । २९ । षतीगाः शुभात् । ३० । चः पौ चौ त्रिः समात् । ३१ । तदोजे चतौ मुखात् । ३२ । षाच्चलनौजे जः समे जो लीर्वा मालायाः । ३३ । चूर्गन्तो मुग्धात् । ३४ । चूरुग्रात् । ३५ । पौतः सुन्दरात् । ३६ । पौ तौ भूषणा । ३७ । चपचापचाल्गा मालागलिता । ३८ । षश्चीः समे जो लीर्वा विलम्बिता । ३९ । गन्तचःपचुपाः खण्डोद्गतम् । ४० । चपाचीपाः प्रसृता । ४१ । चुर्दो नौजे जो लम्बिता । ४२ । सौजे पैर्विच्छित्तिः । ४३ । चापचपदा ललिता । ४४ । उभे विषमा । ४५ । तीचौ मुक्तावली । ४६ । पियौ रतिवल्लभः । ४७ । पौ चपौ हीरावली । ४८ । इति गलितकप्रकरणम् । गलितकमेवायमकं सानुप्रासं समाङ्घ्रि खञ्जकम् । ४९ । तौ चितगाः खञ्जकम् । ५० । पचपचपा महातोणकः ।५१। चीगौ सुमञ्जला । ५२ । चौ पः खण्डम् । ५३ । पचता उपात् ।५४। यश्चौ खण्डिता ।५५। त्रयोऽप्यवलम्बकः ।५६। पश्चीर्युग्जो लीर्वा हेला ।५७। सान्ते दोनावली । ५८ । चूपगा विनता । ५९ । तौ चस्तौ विलासिनी । ६० । तौ चितौ मञ्जरी । ६१ । सा तान्ता सालभञ्जिका । ६२ । चादिः कुसुमिता । ६३ । षश्चुगौ द्वितीयषष्ठौ जो लीर्वा द्विपदी । ६४ । साद्ये न्ले छै रचिता । ६५ । गन्तारनालम् । ६६ । उपान्त्यलोना कामलेखा । ६७ । षचीदाश्चन्द्रलेखा । ६८ । चिपताः क्रीडनकं जैः । ६९ । षपचतदा अरविन्दकम् । ७० । षलदलचदगाद्यौ

मागधनर्कुटी । ७१ । सश्चेन्नर्कुटकम् । ७२ । षजौ सिः समात् । ७३ । त्रिष्वप्यन्त्यचस्य ते तरङ्गकम् । ७४ । गान्तं पवनोद्धूतम् ।७५। चाभ्यां पाभ्यां पाद्वा तिर्निध्यायिका ।७६। चुपौ युग्म जोऽधिकाक्षरा । ७७ । सा तुर्यपा मुग्धिका । ७८ । आदौ पश्चित्रलेखा । ७९ । पौमल्लिका । ८० । सा तुर्यपा दीपिका । ८१ । ताभिर्लक्ष्मिका । ८२ । चतुष्पञ्चषट्सप्ताष्टनवपा मदनावतार-मधुकरी-नवकोकिला-कामलीला—सुतारा—वसन्तोत्सवाः । ८३ । इति खञ्जकप्रकरणम् । खञ्जकं दीर्घीकृतं शीर्षकम् । ८४ । गीत्यन्तावलम्बकौ द्विपदीखण्डम् । ८५ । द्विपद्यन्ते गीतिर्द्विभङ्गिका । ८६ । अन्यथापि । ८७ । द्विपद्यवलम्बकान्ते गीतिस्त्रिभङ्गिका । ८८ । त्रिभिरन्यैरपि । ८९ । गाथस्याद्यार्धं समैश्चैर्गात् प्राग्वृद्धमन्त्यस्य ते पादः समशीर्षकम् । ९० । मालागलितकपादान्ते विषमचावृद्धौ वेः । ९१ । इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ आर्यागलितक—खञ्जक—शीर्षकव्यावर्णनो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

। अजश्चूस्तृतीयपञ्चमौ जो लीर्वोत्साहः । १ । दामात्रानो रासको द्वैः । २ । चुरुगा वा । ३ । चपजाया अवतंसकः । ४ । चः पौ जो गौ कुन्दः ।५। पाचाजगाः करभकः ।६। चपाचागा इन्द्रगोपः ।७। चपाचारुगाः कोकिलः ।८। चपाचरुगा दर्दुरः ।९। चरजमगा आमोदः ।१०। म्रुगाः पासौ विद्रुमः ।११। रो मीर्मेघः ।१२। त्रयरुगा विभ्रमः । १३ । चपजगगाः कुसुमः । १४ । ओजयुजोश्छडा रासः । १५ । पाचदाश्चिस्तृतीये पञ्चमे चो जो लीर्वा पञ्चाङ्घ्रिस्त्रिपात्पूर्वार्धा मात्रा । १६ । द्वितीये तुर्ये तयोर्वाद्यस्य चः स्थाने पो मत्तबालिका । १७ । तृतीयस्य तो मत्तमधुकरी । १८ । तृतीये पञ्चमे तयोर्वा पोश्चौ मत्तविलासिनी । १९ । चस्य पो मत्तकरिणी । २० । आभिर्बहुरूपा । २१ । आसां तृतीयस्य पञ्चमेनानुप्रासेऽन्ते दोहकादि चेद्वस्तु रङ्गा वा । ३० । मात्रा-

प्रकरणम् । चौ लान्ततौ चौ तो वस्तुकम् । ३१ । षचिषा युज्यजच ओजे जो लीर्वा वस्तुवदनकम् । ३२ । षोऽजचः षपौ रासावलयम् । ३३ । द्वयोरर्धसङ्करे सङ्कीर्णम् । ३४ । षचचाद्दो वदनकम् । ३५ । त उपवदनकम् । ३६ । ते यमितेऽन्तेऽडिला । ३७ । पिदावुत्थक्कः । ३८ । धवलमष्टपात्षट्पाच्चतुष्पात् । ३९ । तत्राष्टांह्रावोजे चिदौ समे चौ श्रीधवलम् । ४० । आद्ये तृतीये चिदौ द्वितीये तुर्ये चिः शेषे त्वोजे चातौ समे चादौ चिर्वा यशोधवलम् । ४१ । षडंह्रावाद्ये तुर्ये षादौ द्वितीये पञ्चमे चौ शेषे षाभ्यां चः पो वा कीर्त्तिधवलम् । ४२ । चतुरंह्रावोजे षश्चौ समे षचचाद्दस्तो वा गुणधवलम् । ४३ । षचताः षचौ भ्रमरः । ४४ । षचताः षचचा अमरम् । ४५ । आद्ययोः षची अन्त्ययोश्चुः सर्वत्रान्ते तो दो वा मङ्गलम् । ४६ । उत्साहादिना येनैव धवलमङ्गलभाषागाने तन्नामाद्ये धवलमङ्गले । ४७ । देवगानं फुल्लडकम् । ४८ । गाने चिदौ झम्बटकम् । ४९ । इति उत्साहादि-प्रकरणम् ॥ इत्याचार्य–श्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ उत्साहादिप्रतिपादनः पञ्चमोऽध्यायः ॥

सन्ध्यादौ कडवकान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं घत्ता वा । १ । सा त्रेधा षट्पदी चतुष्पदी द्विपदी च । २ । कडवकान्ते प्रारब्धार्थोपसंहारे आद्ये छड्डुणिका च । ३ । ध्रुवायां छैः कलाभिः पादे चतौ पदौ वा । ३ । जैः पतौ षदौ चौ वा । ४ । झैः षतौ तिः पचौ वा । ५ । त्रैश्चादौ षचौ पौ वा । ६ । टैश्चपदं पचदं षदतं चातौ वा । ७ । ठैश्चपतं षचदं पादौ चिर्वा । ८ । डैः पातौ चापौ षचतं वा । ९ । ढैश्चिदौ षचचं वा । १० । णैश्चितौ पिर्वा । ११ । तैः षचादं चीर्वा । १२ । थैः षचातं चिपौ वा । १३ । तृतीयषष्ठयोर्दशादिसप्तदशान्ताः कलाः शेषेषु सप्त षट्पदी षट्पदजातिरष्टधा । १४ । अष्टाक्षरजातिः । १५ । नवाक्षरजातिः । १६ । चतुष्पदी

वरतुकं वान्तरसमार्धसमासङ्कीर्णा सर्वसमा च । १७ । चतुष्पदी कला ओजे सप्ताद्याः षोडशान्ताः समे प्रत्येकं सैकाः सप्तदशान्ताः । चम्पक-कुसुम-सामुद्रक-मल्हणक-सुभगविलास-केसर-रावणहस्तक-सिंहविजृम्भित-मकरन्दिका-मधुकरविलसित-चम्पककुसुमावर्त्ताः १० मणिरत्नप्रभा-कुङ्कुमतिलक-चम्पक-शेखर-क्रीडनक-बकुलामोद-मन्मथतिलक-मालाविलसित-पुण्यामलक-नव कुसुमितपल्लवाः ९ मलयमारुत-मदनावासमाङ्गलिका-ऽभिसारिका-कुसुम-निरन्तर-मदनोदक-चन्द्रोद्योत-रत्नावल्यः ८ भ्रूचक्रणक-मुक्ताफलमाला-कोकिलावली-मधुकरवृन्द-केतकीकुसुम-नवविद्युन्माला-त्रिवलीतरङ्गकाणि ७ अरविन्दक-विभ्रमविलसितवदन-नवपुष्पन्धय-किन्नरमिथुनविलास—विद्याधरलीला—सारङ्गाः ६ कामिनीहासा-ऽपदोहक-प्रेमविलास-काञ्चनमाला-जलधरविलसिताः ५ अभिनवमृगाङ्कलेखा-सहकारकुसुममञ्जरी-कामिनीक्रीडनक-कामिनीकङ्कण-हस्तकाः ४ मुखपालनतिलक-वसन्तलेखा-मधुरालापिनीहस्ताः ३ मुख-पङ्क्ति-कुसुमलतागृहे २ रत्नमालेति पञ्चपञ्चाशद्भेदाः । १८ । व्यत्यये *सुमनोरमा—पङ्कज-कुञ्जर—मदनातुर—भ्रमरावली-पङ्कजश्री-किङ्किणी-कुङ्कुमलता-*शशिशेखर-लीलालयाः १० चन्द्रहास-गोरोचना-कुसुमबाण-मालतीकुसुम-नागकेसर-नवचम्पकमाला-विद्याधर-कुब्जककुसुम-कुसुमास्तरणाः ९ मधुकरी-संलाप-सुखावास-कुङ्कुमलेखा कुवलयदाम-कलहंस-सन्ध्यावली-कुञ्जरललिता-कुसुमावल्यः ८ विद्युल्लता—पञ्चाननललिता—मरकतमाला—ऽभिनववसन्तश्री—मनोहरा-क्षिप्तिका-किन्नरलीलाः ७ मकरध्वजहास—कुसुमाकुलमधुकर—भ्रमर-विलास-मदनविलास-विद्याधरहास-कुसुमायुधशेखराः ६ उपदोहक-दोहक-चन्द्रलेखिका-सुतालिङ्गन-कङ्केलिलताभवनानि ५ कुसुमितकेतकीहस्त-कुञ्जर-विलसित-राजहंसा-ऽशोकपल्लवच्छायाः ४ अनङ्गललिता-मन्मथविलसितौ-हुल्लणकानि ३ कज्जलरेखा किलिकिञ्चिते २ शशिबिम्बितं चेति तावद्वा । १९ । द्वित्रिचतुर्भिर्लक्षणैर्मिश्रा सङ्कीर्णा । २० । समैः पादैः सर्व-समा । २१ । पचौ ध्रुवकम् । २२ । चौ दः शशाङ्कवदना । २३ ।

चपदाश्चातौ वा मारकृतिः । २४ । षचदाः चिर्वा महानुभावा । २५ । षचताश्चापौ पातौ वाप्सरोविलसितम् । २६ । षचाश्चिदौ वा गन्धोदकधारा । २७ । चितौ षचपा वा पारणकम् । २८ । चीः पद्धडिका । २९ । चिपौ षचाता वा रगडाध्रुवकम् । ३० । इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ षट्पदी-चतुष्पदीशासनःषष्ठोऽध्यायः ।

द्विपदी । १ । दाचदालदाचदालि कर्पूरो णैः । २ । सोऽन्त्यलोनः कुङ्कुमः । ३ । चृ लयः । ४ । स भ्रमरपदं जजैः । ५ । षचुदा उपात् । ६ । चूपौ गरुडपदम् । ७ । षचुता उपात् ।८। चृदौ हरिणीकुलं ठजैः । ९ । तद्गीतिसमं जजैः । १० । षुभ्रमररुतम् । ११ । षश्चूर्हरिणीपदम् । १२ । षीचताः कमलाकरम् । १३ । चृतौ कुङ्कुमतिलकावली । १४ । ते रत्नकण्ठिके ठजैः । १५ । षचुपाः शिखा । १६ । चृतौ छद्दणिका । १७ । चृः स्कन्धकसमम् । १८ । तत् मौक्तिकदाम ठजैः नवकदलीपत्रं ढजैः । २० । षचूदैः कृतेष्वेषु स्त्रीत्वम् । २१ । चृपावायामकम् । २२ । तत्काञ्चीदाम जजैः । २३ । रसनादाम ठजैः । २४ । चूडामणिर्ढजैः । २५ । षचूतैः कृतान्यायामकादीन्युपात् । २६ । चृदौ स्वप्नकम् । २७ । तद्भुजङ्गविक्रान्तं ठजैः । २८ । ताराध्रुवकं ढजैः । २९ । नवरङ्गकं तजैः । ३० । षिश्रीः स्थविरासनकम् । ३१ । चृषौ सुभगम् ।३२। षचीषचदाः पवनध्रुवकं ढजैः । ३३ । षचाषचिदाः कुमुदं जजैः ।३४। तद्भाराक्रान्तं ठजैः । ३५ । चृतौ कन्दोट्टम् । ३६ । षाचुता भ्रमरद्रुतं जजैः । ३७ । तत्सुरक्रीडितं ठजैः । ३८ । सिंहविक्रान्तं ढजैः । ३९ । कुङ्कुमकेसरं तजैः ।४०। चृलृ बालभुजङ्गमललितम् ।४१। षिचीदा उपगन्धर्वं ठजैः । ४२ । तत्संगीतं ढजैः ।४३। उपगीतं तजैः । ४४ । चृपौ गोन्दलम् । ४५ । षचृता श्यावर्णकं ठजैः ।४६। तच्चचरी ढजैः ।४७। अभिनवं तजैः । ४८ । चृषचताश्चपलम् ।४९।

चूषौ चावमृतम् । ५० । च्लदौ सिंहपदम् । ५१ । तद्दीर्घकं ढजैः । ५२ । षश्चृः कलकण्ठीरुतम् । ५३ । षाचूदाः शतपत्रम् । ५६ । च्लतावतिदीर्घं ढजैः । ५५ । षाचूता मत्तमातङ्गविजृम्भितम् । ५६ । चत्वारिंशत्कला एकद्व्यधिका वा मालाध्रुवकम् । ५७ । चो विजया । ५८ । पो रेवका । ५९ । षो गणद्विपदी । ६० । चतौ स्वरद्विपदी । ६१ । पदावप्सराः । ६२ । अष्टौ कला वसुद्विपदी । ६३ । चौ करिमकरभुजा । ६४ । चलदलाश्चन्द्रलेखा । ६५ । पतौ मदनविलसिता । ६६ । चपौ जम्भेदिका । ६७ । पचौ लवली । ६८ । सप्त कला दलौ चामरपुरसुन्दरी । ६९ । षचौ काञ्चनलेखा । ७० । पौ चारुः । ७१ । तषताः पुष्पमाला । ७२ । द्विपदीप्रकरणम् । गाथात्रानुक्तम् । ७३ । इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ द्विपदीव्यावर्णनो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

॥ अथ प्रस्तारादयः षट् प्रत्ययाः । १ । प्राक्तल्पाद्यगोऽधो लः परमुपरिसमं प्राक् पूर्वविधिरिति समयभेदकृद्भर्ज्ज प्रस्तारः । २ । ग्लावधोऽधो द्विर्द्विरतः । ३ । नष्टाङ्कस्य दले लः सैकस्य गः । ४ । नष्टाङ्के गणैर्हृतशेषसंख्यो गणो देयो राशिशेषे लब्धं सैकम् । ५ । उद्दिष्टेऽन्त्यलाद्विवर्गैकं त्यजेत् । ६ । आद्यमन्त्येन हतं व्यधस्तनम् । ७ । वर्णसमानेककान् सैकानुपर्युपरि क्षिपेत् मुक्त्वान्त्यं सर्वैकादिगलक्रिया । ८ । आद्यभेदानधोऽधो न्यस्य परैर्हृत्वाग्रे क्षिपेत् । ९ । ते पिण्डिताः । १० । वर्णसमद्विकहतिः समस्य । ११ । ते द्विगुणा द्विहीनाः सर्वे । १२ । समकृती राश्यूना अर्धसमस्य । १३ । तत्कृतिर्विषमस्य । १४ । विकल्पहतिर्मात्रा वृत्तानाम् । १५ । अङ्कान्त्योपान्त्ययोगः परे परे मात्राणाम् । १६ । द्विघ्नानेकाध्वयोगः । १७ । इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ प्रस्तारादिव्यावर्णनो नामाष्टमोऽध्यायः ।

इति कलिकालसर्वज्ञानवद्यचतुःशासनशासनविधात्रतिगमहिमनिलयश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविरचितं छन्दोऽनुशासनं नाम चतुर्थमनुशासनं संपूर्णतामगादिदम् ॥

॥ अर्हं ॥ शब्दानुशासनविरचनानंतरं तत्फलभूतं काव्यमनुशिष्य तदंगभूतं छंदोनुशासनमारिप्समानः शास्त्रकार इष्टाधिकृतदेवतानमस्कार-पूर्वकमुपक्रमते । ० **वाचं ध्यात्वार्हतीं सिद्धशब्दकाव्यानुशासनः ॥ काव्योपयोगिनां वक्ष्ये छंदसामनुशासनं १** अर्हद्भिः कृता । कृत (सि ६–३–१९२) इत्यण्यार्हती वाक् द्वादशांगं गणिपिटकं । यद्यपि द्वादशांगी सूत्रतो गणधरैर्निर्ममे, तथापि तदर्थस्यार्हदुपदिष्टत्वादार्हतीत्युच्यते । यदाह "अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणमिति' । सूत्रमपि वाच्यित्यार्हत्प्रभावादेव गणधरैर्ग्रथ्यते इत्यार्हत्येव वागिति न विरोधः । सिद्धं प्रतिष्ठां प्राप्तं शब्दानां नामाख्यातादिभेदानां प्रकृति-प्रत्ययादिविभागेन, काव्यस्य च गुणालंकारादिविवेचनेन, पूर्वाचार्यशासन-स्यानु पश्चात् शासनं संदर्भो यस्य स सिद्धशब्दकाव्यानुशासनः । ध्यानं प्रणिधानं तच्चेह मानसो नमस्कारः । काव्योपयोगिनामिति गद्यकाव्ये न छंदसामुपयोग इत्यर्थात्पद्यं काव्यमिह गृह्यते, उपयोगः साहायकं वृत्त-संशयच्छेदादिना, यदाह "छंदोविचितेर्वृत्तसंशयच्छेदः" । इदमभिधेय-प्रयोजनं । काव्योपयोगाभावाच्च न वैदिकानि छंदांसीह लक्षयिष्यन्ते । छंदसामिति कर्मणि षष्ठी । चंदनादाह्लादनात् छंदांसि वर्णमात्रानियमितानि वृत्तानि तेषां अनुशिष्यतेऽनेनेति अनुशासनं शास्त्रं । वक्ष्य इति तृतीय-त्रिकप्रयोगात् अहमिति लभ्यते । ननु भवतु वाचं ध्यात्वार्हतीमितीष्ट-देवतास्तुतिः, अधिकृतदेवतास्तुतिः तु कथमियं, न ह्यधिकृतानि छंदांस्य-र्हत्प्रणीतानि । मैवं वोचः । नहि सूक्तं किंचिदार्हतमुपदेशमंतरेण जगत्यस्ति । यत् श्रीसिद्धसेनः । "सुनिश्चितं नः परतंत्रयुक्तिषु स्फुरंति याः काश्चन सूक्तसंपदः । तवैव ताः पूर्वमहार्णवोद्धृता, जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः" इति सर्वमवदातं । अनेन च श्लोकेन शब्दकाव्यच्छंदोऽनुशासनानां एक-कर्तृकत्वमुक्तं । ०**सर्वादिमध्यांतगलौ त्रिकौ म्नौ भ्यौ ज्नौ स्तौ वर्णगणाः** ॥ सर्वादिमध्यांतौ गुरुलघू ययोस्तौ यथाक्रमं म्नौ भ्यौ ज्नौ

स्तौ इत्येवंसंज्ञौ ज्ञेयौ । चतुर्ल्रादीनामपि मादिसंज्ञा मा भूदिति नियमार्थमाह—त्रिकौ त्रयः प्रमाणमनयोस्तौ मानमिति (सि ६।४।१६९) के त्रिकौ । तत्र सर्वगुरौ म्नौ आदिगुरौ र्यौ मध्यगुरौ ज्नौ अंतगुरौ स्तौ । सर्वेषां न्यासः | ऽऽऽ म | ।।। न | ऽ।। भ | ।ऽऽ य | ।ऽ। ज | ऽ।ऽ र | ।।ऽ स | ऽऽ। त | पठंतिच "मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुश्च तथादिलघुर्यः । जो गुरुमध्यो मध्यलघू रः सोंऽतगुरुः कथितोंऽतलघुस्तः" । **इति वर्णगणाः ०द्वित्रिचतुष्पंचषट्कला दतचपषा द्वित्रिपंचाष्टत्रयोदशभेदा मात्रागणाः** ॥ कला मात्रा द्विकलो दसंज्ञः त्रिकलः तसंज्ञः चतुष्कलश्चसंज्ञः पंचकलः पसंज्ञः षट्कलः षसंज्ञः इति द्वित्रिचतुष्पंचषण्णामादिप्रतीकेन कृतूरासदिवादरेत्यादिवत् दादिसंज्ञा मात्रागणाः । ते च यथासंख्यं द्वित्रिपंचाष्टत्रयोदशभेदाः । तत्र दगणो द्विभेदः | ऽ | ।। | तगणस्त्रिभेदः | ।ऽ | ऽ। | ।।। | चगणः पंचभेदः | ऽऽ | ।ऽ | ।ऽ। | ऽ।। | ।।।। | पगणोऽष्टभेदः | ।ऽऽ | ऽ।ऽ | ।।।ऽ | ऽऽ। | ।।ऽ। | ।ऽ।। | ऽ।।। | ।।।।। | षगणस्त्रयोदशभेदः | ऽऽऽ | ।।ऽऽ | ।ऽ।ऽ | ऽ।।ऽ | ।।।।ऽ | ।ऽऽ। | ऽ।ऽ। | ।।ऽ।। | ।ऽ।।। | ऽ।।।। | ।।।।।। | "सर्वगः सर्वलो दस्त, आदिमांतिमसर्वलः । सर्वांतमध्यमाद्यश्च समस्तलो मतश्च सः २ प आद्यंतर्लघुर्लांतः स्यादुपान्त्यगुरुः सच । आद्युत्तरगुरुः सोपि गुर्वादिः सर्वलोपिच २ षः सर्वगो द्याद्यलः स्यादाद्योपान्त्यलघुस्तथा । आद्यांतिमगुरुश्चैव पर्यंतगुरुरेवच ३ आद्यंतल उपांत्याद्यग उपांत्यगुरुस्तथा । द्याद्यगो मध्यगश्चाद्युत्तरगादिश्च सर्वलः ४ इति संग्रहश्लोकः ॥ ० **समानेनैकादिः** ग्लौ ॥ मादयो दादयश्च समानेन लक्षिता एकादिसंख्या भवंति । यावतिथः समानस्तावतिथा गादयोऽपि गृह्यंते गं गौं गिं गीं गुं गूं गृं गॄं ग्लृं ग्लॄं एवं लादयोपि । ० **ह्रस्वो लघु** ॥

ह्रस्वो मात्रिको वर्णोऽसंज्ञो भवति । सच प्रस्तारे ऋजुः स्थाप्यः । ० **वांते ग्वक्र** ॥ पादांते वर्त्तमानो ह्रस्वो ग्संज्ञो भवति । **सच प्रस्तारे** वक्रः स्थाप्यते । वेति व्यवस्थितविभाषा, तेन यवजौ ग्लौ समानीत्यादावपवादस्तत्र ग्संज्ञो न भवति । वंशस्थादौ च पादांते लघोर्गुरुत्वं न भवति ॥ यदाह "वंशस्थकादिचरणांतनिवेशितस्य, गत्वं लघोर्नहि *तथा श्रुतिशर्मदायि । श्रोतुर्वसंततिलकादिपदान्तवर्त्तिलो गत्वमत्र विहितं* विबुधैर्यथा तत्" ध्रुवासु विवक्षावशाद्गुरुत्वं लघुत्वं च। यदाह "ओजसंख्या यदाभीष्टा ध्रुवासु विरतौ तदा । गो लता युग्मसंख्ये तु विरतौ गुरुता लघोः" तथा "गुरुअच्चिअ एक्कलहू विरामविसयम्मि विसमसंखाए । जमललहू लहुअच्चिअ, समसंखासंठिओ होइ" । ० ≍ क ≍ **पविसर्गानुस्वारव्यंजनाह्लादिसंयोगे** ॥ जिह्वामूलीये उपध्मानीये विसर्जनीयेऽनुस्वारे व्यंजने ह्रादिवर्जिते संयोगे च परे ह्रस्वोऽपि गो भवति वक्रश्च। अह्रादीति समस्तव्यस्तसंग्रहात् ह्रेसंयोगे हसंयोगे रसंयोगे च न गुरुः । आदिशब्दात् यथादर्शनं । ह्रादिसंयोगे च यथा "स्पृष्टं त्वयेत्यपह्रियः खलु कीर्तयंति" तथा "तव ह्रियापह्रियो मम ह्रिरभूच्छशिग्रहेपि द्रुतं *न धृता ततः। बहलश्रमरमेचकतामसं मम प्रिये क्व समेष्यति तत्पुनः*"। "धनं प्रदानेन श्रुतेन कर्णावित्यादि" । "लीलासिताब्जमुत दर्पणमातपत्रं किं दंतपत्रमथ किंशुकमौलिरत्नं । किं चामरं तिलकबिंदुरथेंदुबिंबमेतद्दिवो निह्नुतदीप्ति मुदे न कस्य" प्राकृतेपि यथा "जह ण्हाउं ओइण्णे अब्भुत्तमुरुहसिअंसुअद्धं तं । जहयं ण ण्हाओसि तुमं सच्छे गोलानईतूहे" अब्भुतमभिषिक्तं । तूहं तीर्थं । तथा । वोद्रहद्रहम्मि पडिआ कुवलयखित्तद्रहि" इत्यादि । एष्वतीव्रप्रयत्नत्वं संयोगस्य गुरुत्वाभावे हेतुः । तीव्रप्रयत्ने तु भवत्येव गुरुः । यथा "वर्हभारेषु केशा"नित्यादि । केचित्तु ≍क≍ पयोरपि परत्र स्थितयोः पूर्वस्य लघोर्गुरुत्वं नेच्छंति यथा "प्रणतसुरवरधरणनृप≍परमविजितमदमदनजननमरण सकलुषजनसलिलकतक

≍कनकमयसुतनु जिनवर वृषभ जय । ० **दीर्घप्लुतौ** ॥ द्विमात्रत्रिमात्रौ वर्णौ ग्संज्ञो भवतः वक्रौ च । ० **स द्विमात्रः** ॥ स ग्संज्ञो द्विमात्रो भवति, एकमात्रेऽसती मात्रारोप्यते, त्रिमात्रे सती निराक्रियते । ० **एदोतौ पदान्ते प्राकृते ह्रस्वौ वा** ॥ पदांते वर्तमानावेकारौकारौ प्राकृतभाषायां ह्रस्वौ वा भवतः । यथा "पच्चूसगयवरुम्मूलिआए उड्डीणससिविहंगाए । धवलाइं गलंति निसालयाए नक्खत्तकुसुमाइं ॥ उअ ओमरायमरगयसंवलिआ णहयलाउ ओयरइ । णहसिरिकंठब्भट्ठ व्व कंठिआ कीर रिंछोला" । इँ हिं इत्येतयो र्ह्रस्वत्वं शब्दानुशासने निर्णीतमिति नेहोच्यते । ० **तुर्यांशः पादोऽविशेषे** ॥ छंदसश्चतुर्थो भागः पादसंज्ञः अविशेषे सामान्याभिधाने । यत्र तु द्विपदी पंचपदी षट्पद्यष्टपदी चेति विशेषाभिधानं तत्र द्वितीयाद्यंशोपि पादः । ० **वृत्तं** ॥ प्राग्मात्राछंदोभ्यो यदभिधास्यते तद्वृत्तसंज्ञं ज्ञेयं । तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते पाटनसंयोगयोरभावात् । मात्राछंदांसि तु जातिरिति प्रसिद्धानि । यदाहुः "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" वृत्तंच समार्द्धसमविषममेदात्त्रेधा । तत्क्रमेण लक्षयति । ० **समैः पादैः समं** ॥ पादैश्चतुर्भिः तुल्यलक्षणैः समं वृत्तं । ० **समार्धमर्धसमं** ॥ यस्य तुल्ये अर्धेऽर्धसमं वृत्तं । ० **अन्यद्विषमं** ॥ आभ्यामन्यद्विषमं वृत्तं । ० **श्रव्यो विरामो यतिः** । विरमणं विरामो विश्रामः स श्रुतिसुखो यतिसंज्ञः । साच तृतीयांतेषु गद्यादिनिर्देशेषूपतिष्ठते । गादयश्च साकांक्षत्वात् यतिरित्यनेन संबध्यंते, गद्यवच्छिन्नैरक्षरैर्यतिः क्रियत इत्ययमर्थः सिध्यति । तत्रैषा यत्युपदेशोपनिषत्पठ्यते "यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । गादिच्छिन्नपदान्ते च लुप्तालुप्तविभक्तिके" तत्र यतिः सर्वत्र पादान्ते, यथा "नमोस्तु वर्द्धमानाय स्पर्धमानाय कर्मणा । तज्जयावाप्तमोक्षाय परोक्षाय कुतीर्थिनामिति" न पुनरेवं यथा "नमस्तस्मै महादेवाय शशांकार्द्धधारिणे" इति श्लोकार्द्धे तु विशेषत इत्यत्र संधिकार्याभावः

स्पष्टविभक्तिकत्वं च विशेषः । यथा "नमस्यामि सदोद्भूतमिंधनीकृत-मन्मथं । ईश्वराख्यं परंज्योतिरज्ञानतिमिरापहं" । अत्रेश्वरमित्यस्य पूर्वमकारेण संधिर्न कर्तव्यः । स्पष्टविभक्तिकत्वं चात्रैव, नत्वेवं यथा "सुरासुरशिरो-रत्नस्फुरत्किरणमंजरी । पिंजरीकृतपादाब्जद्वंद्वं वंदामहे शिवं" । गादिच्छिन्न-पदांते च लुप्तालुप्तविभक्तिके । यथा "उत्तुंगस्तनकलशद्वया नतांगी लोलाक्षी विपुलनितंबशालिनी च" । "यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु" इति । लुप्तालुप्तविभक्तिक इति यतिः सर्वत्र पादांते इत्यनेनापि संबध्यते । यथा "नमस्तुंगशिरश्चुंबिचंद्रचामरचारवे । त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभाय शंभवे" इति । तथा "वशीकृतजगत्कालं कंठेकालं नमाम्यहं" इति । क्वचित्तु पदमध्ये-ऽपि गकारादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥१॥— यथा "पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशाविति" तथा "कूजत्कोर्याष्टिकोलाहलमुखरभुवः प्रांतकांतारदेशा इति" तथा "हासो हस्ताग्रसंवाहनमपि तुलिताद्रींद्रसारद्विषोस्येति" "वैरिञ्चानां तथोच्चारित-चतुरक्रुचां वाननानां चतुर्णामिति" "षड्ज पानीयमाह्लादयति हि महिषं पक्षपाती पृषत्कः" इति । गकारादाविति किं पदमध्ययतिः पादांते मा भूत् । यथा "प्रणमत भवबंधक्लेशनाशाय नारायणचरणसरोजद्वंद्व-मानंदहेतुमिति" । पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यति । यथा "एतस्या गंडतलममलं गाहते चंद्रकक्षामिति" "एतासां राजति सुमनसां दाम कंठावलंबीति" "सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविंदः शिवः" इति ।। पूर्वान्तवत्स्वरः संधौ क्वचिदेव परादिवत् ।। योयं पूर्वपरयोरे-कादेशः स्वरः संधौ विधीयते स क्वचित्पूर्वस्यांतवद्भवति क्वचित्परस्यादिव-दुभयादेशत्वात् । यथा पित्रोः पुत्रः पितुश्च मातुश्च भवति । तत्र पूर्वांतवद्भावो यथा । "स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा" "जंभा-रातीभकुंभोद्भवमिव दधत" इति । तथा "दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्र-मूर्तये" इति । परादिवद्भावो यथा "स्कंधे विंध्याद्रिबुद्ध्या निकषति

महिषस्याहितोस्मूनहार्षीत्" इति । शूलं तूलं तु गाढं प्रहर हर हृषीकेशकेशोपि वक्रश्चक्रेणाकारि किं ते" इति । अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यंजनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्भवति । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ इत्यंतादिवद्भावविधावपि संबध्यते । तेन "अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेंदुशोभं विभाती" त्येवंविधा यतिर्न भवति । द्रष्टव्यो यतिचिंतायां याद्यादेशः ग्रादिवत् ॥ यथा "अच्छिन्नप्रसराणि नाथ भवतः पातालकुक्षौ यशांस्यद्यापि क्षपयंति कोकिलकुलच्छायासपत्नं तमः" विततघनतुषारक्षोदशुभ्रासु दूर्वास्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखंत" इति । नित्यं प्राक्पदसंबद्धाश्चादयः प्राक्पदांतवत् । चादिभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्तव्येत्यर्थः । यथा "स्वादु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात्" इति । नित्यं प्राक्पदसंबद्धा इति किं, अन्येषां पूर्वांतवद्भावो माभूत् यथा "मंदायंते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या" इति "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" इति ॥ परेण नित्यसंबद्धाः प्रादयश्च परादिवत् । प्रादिभ्यः पराः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । "दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग" इति । परेण नित्यसंबद्धा इति किं । अन्येभ्यः परापि यतिर्यथा स्यात् "श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवंति महतामपि । अयंच चादीनां प्रादीनां चैकाक्षरत्वेनैकाक्षराणामेव पदान्तयतावंतादिवद्भाव इष्यते, नत्वनेकाक्षराणां पदमध्ययतौ, तन्न हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् । तत्र चादीनां यथा "प्रत्यादेशादपिच मधुनो विस्मृतभ्रूविलासं" इति । प्रादीनां यथा "दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमासां सखीभि" रिति । तदेतत्सर्वं अव्यपदेनैव गतार्थमिति न सूत्रितं । अनिर्दिष्टयतिकेपि च छंदसि अव्यैव यतिः करणीया, न पुनरेवं, यथा "तेन शशिमुखि गतेन सखि किं प्रियेण कुरु मानमपि तस्मिन्, स तव वरतनु समदनः स्वयमेव समेति चरणयुगं" इति । तथाहि "अबद्धार्थापि मधुरा मनो हरति भारती । तमोनिचयसंकाशा मत्तनादेव कोकिले"ति" । ० त्र्यादि-

गार्यादिः ॥ त्रिचतुरादिः संख्या क्रमेण गघङादिसंज्ञा ॥ **इत्याचार्यश्री हेमचंद्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छंदोनुशासनवृत्तौ संज्ञाध्यायः प्रथमः समाप्तः** ॥

ग्रंथाग्रं १२५ अक्षराणि १८ ० **छंदः** ॥ आशास्त्रपरिसमाप्तेः छंद इत्यधिकृतं वेदितव्यं । ० **पादः** ॥ पाद इत्यधिकार आशास्त्रपरिसमाप्तेः । इदानीमेकाक्षराद्याः षड्विंशत्यक्षरावसानाश्छंदोजातीराह । ० **एकाक्षरोक्ता जातिः** ॥ एकाक्षरपादोक्तानामभेदसंग्रहात्मिका जातिः । ० **अत्युक्तामध्याप्रतिष्ठासुप्रतिष्ठागायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यति जगतीशक्कर्यतिशक्कर्यष्टयत्यष्टिधृत्यतिधृतय एकैकवृद्धाः** । उक्तात एकैकाक्षरवृद्धपादा अत्युक्तादयस्तत्र द्व्यक्षरा अत्युक्ता जातिः । त्र्यक्षरा मध्या, चतुरक्षरा प्रतिष्ठा; एवं यावदेकोनविंशत्यक्षरा अतिधृतिः । ० **कृतिः प्राङ्विसमभ्युदश्च कृतिः** ॥ प्र आङ् वि सम् अभि उद् इत्येतेभ्यश्च पराकृतिरेकैक वृद्धाक्षरा । विंशत्यक्षरा कृतिः । एकविंशत्यक्षरा प्रकृतिः । द्वाविंशत्यक्षरा आकृतिः । त्रयोविंशत्यक्षरा विकृतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा संकृतिः । पंचविंशत्यक्षराऽभिकृतिः । षड्विंशत्यक्षरा उत्कृतिः इति । अथासामेव जातीनामुपयोगिनो भेदानाह । ० **उक्तायां गः श्रीः** ॥ उक्तायां जातौ गुरुरेकाक्षरः पादः सच श्रीनामा यथा "गीर्धीः **श्रीस्तात्**" ० १ **अत्युक्तायां गौ स्त्री** ॥ यथा "श्रातर्दृष्टा इष्टा सा **स्त्री**" २ पद्ममित्येके । ० **लौ मदः** "जयजिन जिता**मदः**" ३ पुष्पमिति कश्चित् ० **ग्लौ दुःखं** ॥ यथा "कस्य नात्र दुःखमस्ति" ४ **ग्लौ सुखं** यथा "जिनः स वः क्रियात्सुखं" ५ ३/४ ०**मध्यायां मो नारी** । यथा "निःसारे संसारे सारं किं स्यान्**नारी**" ६ ०**यः केशा** यथा "पुरंध्री सुवेशा इयं सा सु**केशा**" ७ धूरिति भरतः । ० **रो मृगी** ॥ यथा "वल्लभा गेहिनी या **मृगी**लोचना" ८ तडिदितिभरतः । ० **सो मदनः** ॥

यथा "विरहेभ्यधिकं **मदनो** दहति" ९ रजनीतिभरतः ० ३/४ केचित्तु अभ्यत्रस्तामेकैकोप्यब्धिः १ शंखः २ शुभ्रं ३ दुग्ध ४ मित्याहुः । ० **प्रतिष्ठायां म्गौ कन्या** । मगणो गुरुश्च यथा "सर्वैर्देवैर्ये हांचके । सेयं मन्ये धन्या **कन्या**" १० ०**भगौ सुमुखी** ।। भगणो गुरुश्च यथा "क्षीणतनुर्मद्विरहे । याश्रुमुखी सा **सुमुखी**" ११ ललितेतिभरतः । ० **ज्गौ विलासिनी** ।। जगणो गुरुश्च यथा "न लभ्यते घनस्तनी । धनं विना **विलासिनी**" १२ जयेति भरतः । ० **गौं समृद्धिः** ।। रगणो गुरुश्च यथा "पुण्यपात्रे शुद्धचित्तैः । या प्रदत्ता सा **समृद्धिः**" १३ पुण्यमितिभरतः । ० **न्गौ मृगवधूः** ।। नगणो गुरुश्च यथा "तव पुरो नयनयोः । किमिव सा **मृगवधूः**" १४ ० **य्गौ व्रीडा** ।। यगणो गुरुश्च यथा "तथा तेन कृतं भर्त्रा । यथा चित्ते भवद्व्रीडा १५ ०**स्गौ सुमतिः** ।। सगणो गुरुश्च यथा "भज धर्मं वद सत्यं । त्यज पापं **सुमतिः** सन्" १६ भ्रमरीति भरतः । ०**त्गौ सोमप्रिया** ।। तगणो गुरुश्च यथा "विभ्राजते खे रोहिणी । चारुद्युतिः **सोमप्रिया**" १७ ४/८ ०**सुप्रतिष्ठायां रो गौ प्रीतिः** ।। यथा "यस्य नैवार्था नैव कामिन्यः । नापि वैराग्यं तस्य का **प्रीतिः** १८ ०**ल्गा विदग्धकः** ।। रगणो लघुगुरू च । यथा "यौवनेन वा कार्मणेन वा । यो न दग्धकोऽसौ **विदग्धकः** १९ वागुरेतिभरतः ०**भो गौ पंक्तिः** ।। यथा "फाल्गुनमासे फुल्लवनांते । पावकतुल्या किंशुकपंक्तिः" २० अक्षरोपपदेत्यन्ये । कुंतलतन्वीतिभरतः ० **भ्लगा रतिः** । भगणो लघुगुरू च यथा "साधुचरणांभोजयुगले ।। हंत विदुषो राजति **रतिः** २१ ०**जो गौ सती** ।। यथा "स्वभर्तृभक्ता विशुद्धशीला । निरीहचित्ता **सती** सतीयं २२ शिखेतिभरतः ० **त्लगा नंदा** ।। तगणो लघुगुरू च यथा "चित्ते सरला वेषे तरला । दाने पृथुला **नंदा** महिला" २३ ० **य्लगा जया** ।। यगणो लघुगुरू च "ममानीयत

मनः कांतया । मुखेनोल्लसज्जितांभोजया" २४ ०म्लगाः **सावित्री** ॥ मगणो लघुगुरू च यथा "जैनेंद्रं मुखं दिश्याद्वः सुखं । जिनये येन सा **सावित्री** प्रभा" २५ ०**सो गौ धनपंक्तिः** ॥ यथा "क्रियया हीनं यदिह ज्ञानं । रहितांभोभिर्**घनपंक्तिः** सा" २६ ०न्लगा-**अभिमुखी** ॥ नगणो लघुगुरू च यथा "शशिवदना मृगनयना । अभिसरति **त्वदभिमुखी**" २७ मृगचपलेत्यन्यः । कमलमुखीतिभरतः । ० ६ ६ **गायत्र्यां मौ सावित्री** । यथा "देवानां यः स्त्रैणैः साक्षात् क्षोभं निन्ये । देवैः किं स ब्रह्मा यत्कांता **सावित्री**" २८ ०**ग्रो तटी** ॥ मगणरगणौ यथा "कामेभ्यो निस्पृहं यस्योच्चैः स्यान्मनः । किं कुर्यात्तस्य सा मंदाकिन्या**स्तटी**" २९ ०**सौ रमणी** ॥ यथा "रजनीरमणप्रतिमे वदने । तिलकं शशकं कुरुते **रमणी**" नलिनीतिभरतः ३० ०**त्यौ तनुमध्या** ॥ तगणयगणौ यथा "लावण्यपयोधिः सौभाग्यनिधानं । सा कस्य न हृद्या बाला **तनुमध्या**" ३१ ०**स्भौ गुरुमध्या** ॥ सगणभगणौ यथा "चपला केकरनयना सा किल । रमणी कोविद **गुरुमध्या** तव" ३२ ०**यौ सोमराजी** ॥ यथा "स वः पातु कुंदत्विषा देहभासा । समुद्योतितांतो जिनः **सोमराजी**" ३३ ०**न्यौ शशिवदना** ॥ नगणयगणौ यथा "मनसिजलीलाकुलगृहभूमिः । कुवलयनेत्रा **शशिवदनेयं**" ३४ मुकुलितेत्यन्यः । मकरशीर्षेतिभरतः ०**मौ मालिनी** ॥ रगणमगणौ यथा "केतकीसंसृष्टैर्मालतीसंपृक्तैः । पंकजैरर्हतं **मालिनी** सोपास्ते" ३५ ०**भ्यौ कामलतिका** ॥ भगणयगणौ यथा "भाति मृदुपाणिपल्लवमनोज्ञा । हासकुसुमश्रीः **कामलतिकेयं**"[1]" ३६ ० **म्सौ मुकुलं** ॥ मगणसगणौ यथा "यातोस्तं शशभृन्मार्त्तंडोभ्युदयं । व्याकोशं कमलं नीलाब्जं **मुकुलं**" ३७ वीथीतिभरतः । ०**त्रौ शं'फ-रिका** । नगणरगणौ यथा "कुवलयेक्षणे रमयतो मनः । तव विलोचने

१ स ब्रह्मा ब्रह्मा किं.

शफरिकाचले " ३८ गिरेतिभरतः । ०नौ **कच्छपी** ॥ रगणनगणौ यथा " लक्ष्यते सरसि चंद्रमस्सदृशि । लक्ष्मकांतिरिह **कच्छपी** पयसि " ३९ ०भ्रौ **लघुमालिनी** ॥ भगणरगणौ यथा " त्वद्वदनाग्रतो मंडलमेंदवं । संप्रति लक्ष्यते श्री लघुमालिनी " ४० ०स्यौ **विमला** ॥ सगणयगणौ यथा " निपतंति यस्मिन् सरला दृशस्ते । तमुपैति लक्ष्मीर्विमला च कीर्तिः" ४१ ०त्रौ **जला** ॥ तगणरगणौ यथा "जातास्तव द्विषत्स्त्रीणां दृशो नृप । अश्रान्तमश्रुभिः पर्यस्तकज्जलाः " ४२ ०म्यौ **सुनंदा** ॥ मगणयगणौ यथा " श्रीमत्पार्श्वनाथ त्वत्पादाब्जयुग्मे । भूयान्निर्विकल्पा भक्तिर्मे **सुनंदा** " ४३ ०भ्मौ **विक्रांता** ॥ भगणमगणौ यथा " नो भटसिंहास्ते त्वद्रिपुपुर्य्यंतः । वासरंति सिंहा बिभ्रति **विक्रान्ता** " ४४ ०स्मौ **सूचीमुखी** ॥ सगणमगणौ यथा " अधुना पंचेषोर्नवतीक्ष्णास्त्रत्वं । इह जज्ञे सूचीमुखया केतक्या " ४५ ०य्मौ **शिखंडिनी** ॥ यगणमगणौ यथा " हहा पांथस्त्रीभिः पिधीयंते कर्णाः । मुहुर्व्यातन्वाने **शिखंडिन्या** रावं " ४६ ० ६६ **उष्णिहि मौ गो गांधर्वी** । यथा " स श्रेयांसि श्रेयांसः श्रीमान् देवः पुष्णातु । क्षोभायामूद्यच्चित्ते **गांधर्वी** न क्रीडापि " ४७ ० **जौं गउष्णिक्** ॥ रगणजगणौ गुरुश्च यथा " उष्णिहीव संस्तौ स्याद्ध्रुवं रजो गुरुः । नो भवेद्यदि क्षितौ श्रीजिनेन्द्रशासनं " ४८ शिखेतिभरतः ०ज्सौ **गः कुमारललिता** ॥ जगणसगणौ गुरुश्च यथा " नरेन्द्रगणसेनावृतः प्रथितशक्तिः । दधासि नृपते त्वं **कुमारललितानि** " ४९ अत्र केचित् द्वाभ्यां विरतिमिच्छंति ॥ यथा " इदं वदनपद्मं प्रिये तव विभाति । इह व्रजति मुग्धे मनो भ्रमरतां मे " ५० ० **म्सौ गो मदलेखा** ॥ मगणसगणौ गुरुश्च यथा "यावत्केसरिनादो नायाति श्रुतिमार्गं । तावद्गंधगजानां गंडे स्यान्मदलेखा" ५१ ० **सौं ग उद्धता** ॥ रगणसगणौ गुरुश्च यथा " या बभूव सुदर्प्पा वैरिणां नृप सेना । त्वत्प्रतापविलासे सोद्धतापि गतश्रीः " ५२

०त्सौ गो भ्रमरमाला ।। तगणसगणौ गुरुश्च यथा "कुंदे विचकिले वा मंदारकुसुमे वा । प्रीत्या मधुरसाढ्ये भ्रान्ता **भ्रमरमाला**" ५३ **०रौ गो हंसमाला** ।। यथा "शैवलाली निराशा पंकजे बद्धवासा । किं बकोटावलीयं हंत सा **हंसमाला**" ५४ **०भौगः कलिका** । यथा "स्पर्शनमात्रवशाद्या मकरंदमुचा । किं भ्रमर भ्रमता सा कलिता **कलिका**" सोपानमित्यन्यः । भोगवतीत्तिभरतः ५५ **०भ्सौ गो विधुवक्त्रा** ।। भगणसगणौ गुरुश्च यथा "अहि विरहतप्ता रात्रिमभिलषन्ती । उद्यति विधुर्बिंबेम्लायति **विधुवक्त्रा** ५६ **०भ्भौ गः सरलं** ।। भगणभगणौ गुरुश्च यथा "पापाभ्यासात्कुटिलं चेतो रौद्रं भजते । शास्त्राभ्यासव्यसनाद्धर्म्यं ध्यानं **सरलं**" ५७ **०भ्नौ गश्चित्रं** ।। भगणनगणौ गुरुश्च यथा "कीर्तिरिह भवतः कुंदकुसुमप्रतिमा । रंजयति हृदयं चित्रमिदमधिकं" ५८ ० **नौ गो हरिविलसितं** ।। यथा "सपदि बलिनृपान्समिति नियमयन् । प्रथयसि न विभो न **हरिविलसितं**" चपलेत्यन्ये । द्रुतगतिरितिभरतः ५९ **०भ्जौ गः शारदी** ।। भगणजगणौ गुरुश्च यथा "उज्ज्वलनिशाकरा चारुकमलाकरा । कस्य न मनोरमा श्रीर्भवति **शारदी**" ६० ० **त्नगा मधुकरिका** ।। तगणनगणौ गुरुश्च यथा "पांथ श्रय दयितां प्राप्तो मधुसमयः । गायंत्यनुविटपं प्रीता **मधुकरिकाः**" ६१ वज्रमित्यन्यः ० **स्जौ गो विमला** ।। सगणजगणौ गुरुश्च यथा "समशत्रुमित्रता—मवलंब्य निर्मम । भज वीतरागतां विमलात्मको भव" ६२ **०ज्रौ गः सुभद्रा** ।। जगणरगणौ गुरुश्च यथा "कुमारपाल देव त्वदीयविक्रमेण । महौजसः **सुभद्रा**—पतेः स्मृतं न केन" ६३ ० **न्यौ गः कुमुदवती** ।। नगणयगणौ गुरुश्च यथा "पतिविरहे याऽन्यमुखमपि नाऽपश्यत् । कलयति साश्लाघामिह **कुमुदिन्येका**" ६४ ० **स्सौ गो मुदिता** ।। यगणसगणौ गुरुश्च यथा "लतानां कलिकाभिः प्ररोहत्पुलकेव । वसंतागमनेऽस्मिन् वनश्रीर्मुदितेयं ६५ **०न्नौ गो मनोज्ञा** ।।

नगणरगणौ गुरुश्च यथा "भुवनजैत्रमंत्रं रतिपतरेखीते । पिकगिरा मधुश्री-रतिमनोज्ञयाऽसौ" ६६ ०**स्रौ गो दीप्ता** ॥ सगणरगणौ गुरुश्च यथा "नवसिंदूरभासो मुकुलाः किंशुकेऽमी । ध्रुवमाग्नेयबाणा रतिनाथस्य **दीप्ताः**" ६७ ०$\frac{७}{२५}$ **अनुष्टुभि त्रौ गौ विभा** ॥ तरगगाः यथा "देव त्वयि क्षमानाथे क्षीणान्यभूभुजां कीर्तिः । पूर्वादिभाजि मार्त्तण्डे का वा **विभास्तु** ताराणां" ६८ ०**यौं लगावनुष्टुप्** ॥ रयलगाः यथा "कुर्वतेऽविवेकारतिं ये विरागहेतुष्वपि । ते पठंति चित्रं मुहर्बालिशा **अनुष्टुब्धिया**" ६९ ०**गीर्गीर्विद्युन्माला** ॥ समानेनैकादिरितिवचनाद्गीरिति गचतुष्टयं गृह्यते । मौ गाविति तु न कृतं चतुर्भिश्चतुर्भिर्यथा विरतिर्ज्ञायेतेति यथा "सत्यं रम्या भोगा भोगाः कांताः कांताः प्राज्यं राज्यं । किं कुर्वंतु प्राज्ञा यस्मादायु**र्विद्युन्मा-लालोलं**" ७० ०**भौ गौ चित्रपदा** ॥ यथा "व्योमनि सागरतीरे पर्वतशृंगनिकुंजे । भ्राम्यति भीमकुलेन्दो **चित्रपदा** तव कीर्त्तिः" ७१ ०**त्रौ लगौ सुमालती** ॥ नरलगाः यथा "परिहृतोत्पलावली कनककेतकी तथा भ्रमरमालतीकृते तदिति सा **सुमालती**" ७२ ०**भ्तौ लगौ माणवकघैः** ॥ भतलगाः घैरिति घ्यादिर्मादिरितिवचनाच्चतुर्भिरिति लभ्यते । यतिरिति चोपतिष्ठते तेन चतुर्भिर्यतिरिति सिद्धं । यथा "शीतरुजान्योन्यरणद्दंतरवैर्विस्वरकं । साम पठन्**माणवको**ऽशासि मुहुर्यत्र शुकैः ७३ ०**त्रौ लगौ नाराचं** ॥ तरलगाः यथा "दुर्वार-वैरिदंतिनां कुंभस्थलेषु निश्चलः । त्वत्कीर्त्तिकेतुवंशवन्**नाराच** एष शोभते ७४ ०**म्नौ गौ हंसरुतं** ॥ मनगगाः यथा "मंजीरक्वणि-तयोर्म्यां कुर्वाणं श्रवणभोग्यां । आदत्ते बत मनांसि यूनां **हंसरुत**-मेतत्" ७५ ०**न्जौ लगौ ललितगतिः** ॥ नजलगाः यथा "मणिरसनास्वनिता-दनुसृतहंसकुलैः । श्रितमिव शिष्यपदं **ललितगतौ** सुतनोः" ७६ **जौं गौ सिंहलेखा** ॥ रजगगाः यथा "पर्णपातमात्रभीत-

कृष्णसारपोतताप्त । किं विलंबसे महात्मंस्त्वं जहीहि **सिंहलेखां**" ॥ ७७ ०**जौ लगौ प्रमाणी** ॥ जरलगाः यथा "तव प्रमातुमिच्छता यशश्चुलुक्य भूपते समग्रमानजित्वरी जगत्त्रयी **प्रमाण्यभूत्**" ॥ ७८ मत्तवेष्टितमिति भरतः ० **जौ ग्लौ समानी** ॥ रजगलाः यथा "रागरोषमोहदोषदारु-दावपावकस्य । तीर्थिकैः समं जिनस्य नो **समानिका** कलापि" ७९ **न्सौ गौ गुणलयनी** ॥ नसगगाः यथा "गुरुगुणचिता स्फीता परिहृतरजःपुंजा । मुनितनुरियं साध्वी न **गुणलयनी** साधो" ८० ०**सौ लगौ मही** ॥ ससलगाः यथा "भृशमात्मवतः कला ननु यस्य परिस्फुटाः । सहि कांचनपुष्पितां सकलां चिनुते **महीं**" ८१ ० **नौ गौ रतिमाला** ॥ ननगगाः यथा "ततिरिह करिणां ते क्षरदुरुमदवारिः । नृपवर जलदानामिव विचरति **माला**" ८२ ० **अन्यद्वितानं** ॥ उक्ताद्वक्ष्यमाणाच्चान्यत्समवृत्तं छंदो वितानसंज्ञं । यथा "त्वयि तेजो-भिरशेषं जगदुद्योतयतीदं । उदयत्येष इदानीं सविता नाथ मुधैव" ८३ तथा "कंकालमालभारिणं कंदर्पदर्पदारिणं । संसारबंधमोचनं वंदामहे त्रिलोचनं" ८४ तथा "तस्याः स्मरामि सुंदरं चंद्रोपमानमाननं । कंदर्पचाप-भंगुरभ्रूविभ्रमोपशोभितं" ८५ तथा "तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु । इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रयेत्यादि" ८६ ०**बृहत्यां भो मौ वक्त्रं** डैः ॥ डैरिति पंचभिर्यतिः यथा "विभ्रमसारभ्रूविक्षेपं मन्मथ-लीलालीलागारं । कस्य न चित्ते कुर्यात् क्षोभं बालकुरंगाक्षीणां **वक्त्रं**" ८७ ० **नो रौ बृहतिका** ॥ यथा "विशदवृत्तलब्धात्मनः शुचियशो यतेर्भृपते । तव कमंडलुवारिधिर्बृहतिका च मंदाकिनी" ८८ ० **नसा हलमुखी** ॥ रनसाः यथा "दंतुरं कपिशनयनं यन्मुखं विकटचिबुकं । तां स्त्रियं सुखमभिलषन् दूरतस्त्यज **हलमुखीं**" ॥ ८९ ० **नौ मो भुजगशिशुसृता** । यथा "नयनविलसितैरस्याः कथमिव बत मूर्छा ते । **भुजगशिशुसृता** यद्वावगतमुरगकन्येयं" ९० वक्रगतेरित्यर्थः ।

शिशुपदस्य साभिप्रायत्वात् । यथाच "अभ्यस्यता तु तरणीगतिवक्रिमाण-मुन्मूलिताः फणिशिशो भवतापराधाः" ९१ इति । मधुकरिकेतिभरतः । ० **भजसा उदयं** ॥ यथा "सुभ्रु भवदीयवदने सत्यपि नितांतरुचिरे । निस्तप इवैष सहसा वांछति शशांक **उदयं** ॥ ९२ ०**भौ र उत्सुकं** यथा "आपदि दीनमनोरथं संपदि हर्षपरायणं । मा कुरु मानस चापलं संस्मर त त्वमनुत्सुकं" ९३ ० **नैरा भद्रिका** ॥ रनराः यथा "पुण्यपापजलवर्द्धिते सौख्यदुःखलतिके स्वयं । तज्जहीहि परिविह्वलं साधुता हृदय **भद्रिका**" ९४ ० **नौ र उपच्युतं** ॥ यथा "नृप कुरु करुणां जने परिहर खलसंगमं । विमृश सुरविमानतस्त्रिदशपतिमुपच्युतं" ९५ ० **स्रजसा अक्षि** ॥ सजसाः यथा "विषमारय एष इति यत्कवयो वदंति तदसत् । प्रहरत्ययं हि मदनः सुतनो तवाक्षिललितैः" ९६ ०**मः सौ कनकं** ॥ यथा "मिथ्यादर्शनदिग्धमनाः पापं धर्मधिया मनुते । गाढोन्मत्तरसांधदृशां मृत्पिंडोऽथवा **कनकं**" ९७ ०**सौ मस्तारं** ॥ यथा "सकलासुमतां रक्षायै यतितव्यमितीयत्तत्त्वं । रसवादविदां तत्सारं यदि वार्तिक रक्तं **तारं**" ९८ ०**सिः सौम्या** ॥ सिरिति सगणत्रयं यथा "निजजीवितमात्ररसात्कृतनिष्कृपकर्मतते । मृगयामधुमद्यरते कुरु धर्म-मसौम्यमते" ९९ **तभ्या रुचिरा** ॥ तभयाः यथा "नाश्रायि यैश्चरण-पद्मद्वंद्वं तव क्षणमपीश । तैराश्रितं वनमजस्रदावज्वलत्तरु **चिराय**" १०० ० **नस्या विशाला** ॥ नसयाः यथा "नृपतिलक मातु कीर्तिस्तव भुवि कथं तु यस्याः । भवति सकला त्रिलोकी यदियमपि नो **विशाला**" १०१ ०**तन्मा मकरलता** ॥ तनमाः यथा "मैमे भवदरिनारीणा-मार्द्रांजननयनास्रौघैः । आसूत्रि कुचतटे भ्रष्टैर्नव्या **मकरलता**भंगिः" १०२ ० **नज्या शशिलेखा** ॥ नजयाः यथा "कलयति पांडुरभावं तव विरहे सुतनुः सा । सुभग यथा दिवसादौ गलितरुचिः **शशिलेखा**" १०३ ॥ ० **नौ सो लघुमणिगुणनिकरः** ॥ यथा "अपरमणिगुणगणः सरिद-

धिप तव कियान् । हरिहृदि विलसति **यल्लघुमणिगुणानिकरः**" १०४ ० **मभ्साः सिंहाक्रांता** ॥ मभसाः यथा "त्वद्दृष्टेयं भवति विभो दीना प्रत्यर्थिनृपचमूः । राहुग्रस्तेव शशिकला **सिंहाक्रांतेव** मृगवधूः" १०५ ० **रज्राः कामिनी** ॥ रजराः यथा "यत्प्रसादतो जयत्ययं पुष्पसायको जगत्त्रयं । उल्लसन्नवीनविभ्रमास्ताः स्तवीमि हंत **कामिनीः**" १०६ तरंगवतीत्यन्यः ० ६६ **पंक्तौमभस्गा मत्ता घैः** ॥ मभसगाः घैरिति चतुर्भिर्यतिः यथा "आताम्रत्वं वपुषि दधानो घूर्णन् पृथ्वीतलपतनेच्छुः । द्राग्वारुण्यां निहितकरोऽयं **मत्ता**वस्थां प्रथयति भानुः" । इयं च यद्यपि वानवासिकायामंतर्भवति, तथापि विशेषसंज्ञार्थमुक्ता । एवमन्यत्रापि १०७ ०**र्यज्गाः पंक्तिका** ॥ रयजगाः यथा "भ्रूविलासदूरीकृतोल्लसत्कामकार्मुकां कांतिशालिनीं । मंजुगुंजिमंजीरराजितां पश्य कामिनी**पंक्तिका**मिमां" १०८ ०**मस्जगाः शुद्धविराट्** ॥ मसजगाः यथा "सग्ज्ञानचरित्रपात्रतां यो दध्रे भुवनैकबांधवः । त्रैलोक्यस्पृहणीयतां गतः सत्यं **शुद्धविराडयं** मुनिः" १०९ ०**मन्यगाः पणवो डैः** ॥ मनया गुरुश्च डैरिति पंचभिर्यतिः । यथा "स्याद्वादामृतमुदिते चित्ते शास्त्रोक्तिः कटुरितरा भाति । एवं संसदि चतुरंगायां, जल्पामो जय**पणवं** दत्त्वा" ११० कुवलयमालेतिभरतः । केचित्तु यगणस्थाने सगणं मन्यंते । ०**रज्रगा मयूरसारिणी** ॥ रजरा गुरुश्च यथा "या घनांधकारडंबरेषु प्रीतमानसा विसर्पतीह । क्षोभयंत्यपि क्षणाद्भुजंगान् संत्यजेत् **मयूरसारिणीं तां**" १११ ०**नज्नगास्त्वरितगतिः** ॥ नजना गुरुश्च यथा "दिनकरपीतशुचिरुचिश्चरमगिरेरिशखरतटीम् । अनुसरति त्रपित इव **त्वरितगतिः** सितकिरणः" ११२ ० **भमस्गा रुक्मवती** । भमसा गुरुश्च यथा "ये विजितात्मानो नयनिष्ठा जाग्रति लोकं रक्षितुकामाः । स्जान्नियतं तेषां वसुधेयं **रुक्मवती** मृन्मय्यपरेषां" चंपकमाला सुभावेति चान्ये । पुष्पसमृद्धिरितिभरतः । ० **भिर्गौ चित्रगतिः** ॥ भत्रयं गुरुश्च यथा "यस्य न कापि कला

न मतिर्ब व्यवसायलवोऽपि तथा । सोपि कथंचन जीवति चेद्दैवमिदं खलु **चित्रगति**" ११३ ०**निगौ निलया** ॥ नत्रयं गुरुश्च यथा "अपि सरिदधिपतिसुता हरिमपि परिहरति यत् । अधमपुरुषकृतरतिं धिगहह कमलनिलयां" ११४ ०**जिगावुषिता** ॥ जत्रयं गुरुश्च यथा "स किं वद नीचसमाश्रयो न किं कथय स्थितिरुन्नते । न चापलमुज्झसि लक्ष्मि किं न **चेदुषिता** जलधामनि" ११५ ०**रः सौ गो मणिरंगः** ॥ यथा "धीमतां हि गुणो विशदश्रीर्जायते गुणिसंगमवाप्य । शोभते नितरां न किमंगे कुंकुमारुणिते **मणिरागः**" ११६ ०**भौ म्गौ बंधूकं** ॥ भनमा गुरुश्च यथा "एतदभिनवभास्वद्बिंबं शोणरुचिरुचिरं प्राग्वध्वाः । शेखरितनव**बंधूक**श्रीबंधुपदमधुना संधत्ते" ११७ ०**त्रजगा मनोरमा** ॥ नरजा गुरुश्च यथा "निखिलदीनदुःखदारिणी सकलबंधुसंविभागकृत् । गुणिजनामृतार्णवोपमा भवति सा रमा **मनोरमा**" ११८ ०**तो जौ ग उपस्थिता** ॥ यथा "एषा भवतः समरांगणे राजन् जयसिद्धि**रुपस्थिता** ॥ कीर्त्तिः कुपितेव भवत्प्रिया सद्योऽभिससार दिगंतरं" ११९ अत्र द्वाभ्यां यतिरित्येके । ०**र्मस्गाः कलिका** ॥ रमसा गुरुश्च यथा "कुंदयष्टि हृष्टः परिचुंबन् किं न रे रोलंब त्रपसे त्वं । तत्तथा येन प्रागनुरागात् क्रीडितं मालव्याः **कलिकायां**" १२० ०**भत्रगा मृगचपला** ॥ भतना गुरुश्च यथा "साधुसमाधावविचलतामाश्रय हे मानस सततं । वांछसि यद्यव्ययपदवीं मा कुरु वृत्तिं **मृगचपलां**" १२१ ०**मो नौ गः कुमुदिनी** ॥ यथा "आसाद्य प्रियमिह शशिनं निर्गच्छद्भ्रमरकुलमिषात् । मूर्त्तं दुःखमिव विरहजं, तत्कालं वमति **कुमुदिनी**" १२२ कुसुमसमुदितेत्यन्ये १२३ ०**मः सौ ग उद्धतं** ॥ यथा "सर्प्पद्भिरस्तव दिग्जययात्रास्वेभिर्देवतुरंगमसैन्यैः । प्राग्यैरुद्धतमध्वरजस्तां, वृद्धिं प्राप न वृंदमरीणां" १२४ ०**नज्यगा विपुलभुजा** ॥ नजया गुरुश्च यथा "रिपुव-

नितांजननिःश्वासैरविरतमुष्णतरैः कांता । भजति चुलुक्य जयश्रीस्ते, **विपुलभुजा** विटपिच्छायां" १२५ **०स्रजमूगा माला** ॥ सजसा गुरुश्च यथा "गगनांगणे कुमुदषंडश्रियमुद्वहंति निपतंत्यः । भवदीक्षणोत्सवसतृष्णा नृप सुभ्रुवां नयन**मालाः**" १२६ प्रमितेत्यन्ये ० ३० **त्रिष्टुभि भौ रो गौ रोचकं** ॥ यथा "कुंभभुवो जयतीह माहात्म्यं तद्भडवामुखतेजसश्चापि । यस्य जगत्प्रलयप्रगल्भोर्मिरंचति **रोचक**गोचरं सिंधुः" १२७ **०रः सौ ल्गौ अच्युतं** ॥ यथा "त्वं दधासि विभो परमेष्ठितामीश्वरत्वमपि त्वयि राजति । **अच्युत**त्वमपि त्वमुपश्रितः, कोऽपरस्त्वदते जिन देवता" ॥ १२८ **०तिर्गौ लयग्राहि** ॥ तगणत्रयं गुरुद्वयं च । यथा "वीणानिनादानुबंधेन हृद्यं, कांचीरणत्कारचित्रीयमाणं । नव्यांगहारप्रकाराभिरामं, दत्ते प्रमोदं **लयग्राहि** लास्यं" १२९ **०भिर्गौ दोधकं** ॥ भत्रयं गुरुद्वयं च यथा "पुष्करमंबुदगर्जितधीरैः, श्रव्यमदोधकधौंकृतिनादैः । व्यंजितपाटकृतिध्वनिपादन्यासमसाविह नृत्यति सुभ्रूः" १३० उपचित्रेयं **०सिल्गा विदुषी** ॥ सत्रयं लघुगुरू च यथा "कुरुते तरसा न हि चापलं, स्वयमेव न चार्थयते परं । प्रकटं कुरुते न वियाततां प्रमदा **विदुषी** भवतीदृशी" १३१ **०भत्रा गौ श्रीर्डैः** । डैरिति पंचभिर्यतिः । भतना गुरुद्वयं च यथा "या सुजनानामुपकरणाय, प्रद्विषतां च प्रतिकरणाय । मानधनानां भवति नराणां, श्रीरितरा स्यात्परिकरमात्रं" १३२ सांद्रपदमित्यन्ये । रुचिरेति भरतः । यतिनियमाभावे इदमेव प्रत्यवबोधः **०तौ जौ गौ उपस्थिता** ॥ यथा "या मानमहाविषघूर्णितांगी, नाभूत् कलयापि वशंवदा ते । लोलन्मलयानिलदोलितात्मा, प्रीत्या सविलास**मुपस्थिता** सा" १३३ **०जस्ता गौ उपस्थितं** ॥ जसता गुरुद्वयं च यथा "शिलीमुखतिंत सत्पक्षनादां, मुहुर्विदधतं बाणासनांके । पुरः शरदृतु संप्रेक्ष्य राजन्नु**पस्थित**मरिस्त्वामेव मेने" १३४ **०मातौ गौ शालिनी वैः** ॥ मतद्वयं गुरुद्वयं च वैरिति चतुर्भिर्यतिः । यथा

"ऊर्मीभंगीर्निर्मिमाणा धुनीनां, व्यातन्वाना वीरुधां लास्यलीला। उज्जृंभंते **शालिनी**वारपाकस्फारामोदाः शारदा वायवोऽमी" १३५ **०मभता गौ वातोर्मी** ॥ घैरिति वर्त्तते। यथा "त्वच्छत्रूणां विपिने प्रस्थितानां, क्षिप्तः पांशुर्दृशि **वातोर्मिकाभिः**। तापः सूर्येण च मूर्ध्नि प्रकीर्णः को वा नास्कंदति संप्राप्तभंगान्" १३६ **०मो भौ गौ वा**। वातोर्म्या एव लक्षणांतरं घैरिति वर्त्तते। यथा "धोराकारा घनघोषविशेषाद्धूरोत्क्षिप्त-क्षितिरेणुविमिश्रा। लोकक्षोभं सहसा विदधाना **वातोर्मीयं** कुरुते जगदंधं" १३७ **मभ्नलगा भ्रमरविलसितं** ॥ मभना लघुगुरू च। घैरिति वर्त्तते। यथा "प्रत्याख्याताप्यसि कमलवनं याता तात्किं करतलचलनैः। मुग्धे विद्धि स्फुटकमलधिया वक्त्रापाति **भ्रमरविलसितं**" १३८ वानवासिकेयं। **० नौ सो गौ वृंता** ॥ घैरितिवर्त्तते। यथा "जिनपति-गुरुपदपीठे योऽशठमतिरिह लुठति प्रीत्या। विगलति निखिलमघं तस्मात्परिणतफलमिव **वृन्तान्तात्**" १३९ **०न्यभा गौ पतिता चैः** ॥ नयभा गुरुद्वयं च। चैरिति षड्भिर्यतिः। यथा "वहति न मंदं दक्षिणवायुर्भ्रमति न तूर्णं चूतपरागः। दधति न पिक्यः पंचमरागं किमु **पतिता** त्वं पादतलेऽस्य" १४० **०नैरलगा रथोद्धता** ॥ रनरा लघुगुरू च। यथा "तावकीनकटके **रथोद्धता** धूलयो जगति कुर्युरंधतां। चेदिमाः करिघटामदांभसा मूयसा प्रशमयेन्न सर्वतः" १४१ अपरांतिकेयं **०नैभा गौ स्वागता** ॥ रनभा गुरुद्वयं च। यथा "वल्लभं सुरभि-मित्रमनंगं दाक्षिणात्यपवनं सुहृदं च। पृच्छतीह परपुष्टविघुष्टैः, **स्वागत**मानि नियतं वनलक्ष्मीः" १४२ **०नौ रलगा भद्रिका** ॥ नद्वयं रो लघुगुरू च यथा "परिहर नितरां परापवादं कुरुजिनवचनेऽनुरागितां। इति तव चरतः परे भवे भवतु सपदि **भद्रिका**गतिः" १४३ अपरवक्त्रमिति भरतः। उत्तरांतिकेयं **०रज्रलगाः श्येनी** ॥ रजरा लघुगुरू च यथा "भ्रांतगृध्रवृंदकंकमंडलश्येनिका त्वदीयवैरिवाहिनी। आपतत्कृतांतरौद्रकिंक-

रव्याकुलेव लक्ष्यते क्षमापते" १४४ निःश्रेणिकेत्यन्ये । ०**नो जौ ल्गौ सुमुखी** ॥ यथा "कनकरुचिर्घनपीनकुचा मनसिजविभ्रमकेलिगृहं । चलनयना नवकुंददती, न हरति कस्य मनः **सुमुखी**" १४५ द्रुतपाद-गतिरिति भरतः । ०**मस्जा गावेकरूपं** ॥ मसजा गुरुद्वयं च । यथा "काष्ठे वा कनकेऽथवा मणौ वा लोष्ठे वा रमणीषु वा तृणे वा । शापे वा स्तवनेऽपि वा वितृष्णं साधूनां मन **एकरूपमेव**" १४६ ०**तो जौ ल्गौ मोटनकं** ॥ यथा "दंतद्युतिधौतदिगंतरया रम्यं नवयौवनया विहितं । साचीकृतलोलविलोचनकं दृष्टं **भवता मुखमोटनकं**" १४७ ०**तभजलगा उत्थापनी** ॥ यथा "सर्प्पदिद्वर्पेद्रभरकंप्रमहीप्रभ्रश्यदद्रि-शिखरध्वनिभिः । अंभोधिमध्यशयितस्य **हरेरुत्थापनी** जयति सा पृतना" १४८ ०**तो नौ ल्गौ मुखचपला** ॥ यथा "आकांक्षसि यदि सुखमसमं जन्मापि विमलमिह मनुषे । नागीमिव निरवधिकुटिलां, नारीं परिहर **मुखचपलां**" १४९ ०**न्यनलगाः कमलदलाक्षी** नयनलगाः यथा "विहर निदाघः सुभगहठादतिशयदीर्घीकृतदिवसः । कृतगुरुतापः कृशयति **तां, कमलदलाक्षीं** सरितमिव" १५० रुचिरमुखीति भरतः । **स्मनलगा विमला** ॥ स्मनलगाः यथा "शरदायातेयं गगनमणेरिव तेजः प्रौढं तव भजतां । नृपकीर्त्तिर्ज्योत्स्ना तुहिनरुचेरिव दिक्षु भ्राम्यत्वति**विमला**" १५१ ०**नस्ला गावशोका** ॥ नसना गुरुद्वयंच । यथा "अलिवलय-हुंकृतिभिरुच्चेरियमिह निषेधति भवंतं । वनभुवमितः पथिक मागाः कुसुमितसमुल्लसदशोकां" १५२ ०**सज्या ल्गौ सारणी** ॥ सजयलगाः यथा "दमनस्त्रिलोचनभालाग्निना ज्वलितः क्षणादिह जीवेत्कथं । त्रिवली-तरंगजुषः स्युर्नचेद्रससारसारणयः सुभ्रुवः" १५३ ०**तौ जो गावि-न्द्रवज्रा** ॥ यथा ॥ स्वस्वागमाचारपरायणानां, पुण्यात्मनां यत्कुरुते विरुद्धं । क्षोणीभुजस्तस्य भवत्यवश्यं, **शौद्रेंद्रवज्राभि**हतस्य पातः" १५४ ०**जतजा गावुपेंद्रवज्रा** ॥ यथा "दधासि धात्रीं विदधासी दुष्टक्षमाभृतां

निर्दलनं प्रसह्य । कुमारपालक्षितिपाल कस्त्वमुपेंद्रवज्रायुधयोस्तदत्र " १५५ **०एतयोः, परयोश्च संकर उपजातिश्चतुर्दशधा** ॥ एतयोरिंद्रवज्रोपद्रवज्रयोः संकरोऽन्योन्यपादमीलनमुपजातिः । साच प्रस्तारभेदाच्चतुर्दशधा । एवं परयोरिंद्रवंशावंशस्थयोः संकर उपजातिश्चतुर्दशधैव । स्थापना ऽ । । । | । ऽ । । | ऽ ऽ । । | ऽ । ऽ । | । । ऽ । | । ऽ ऽ । | ऽ ऽ ऽ । | । । । ऽ | ऽ । । ऽ | । ऽ । ऽ | ऽ ऽ । ऽ | । । ऽ ऽ | ऽ । ऽ ऽ | । ऽ ऽ ऽ | आद्यभेदोदाहरणं यथा " प्रायः पुमांसोऽभिनवार्थलाभे, गुणोज्ज्वलेष्वप्यकृतादराः स्युः । अवाप्य कुंदं मधुपो हि जज्ञे, **गतोपजाति-भ्रमणाभिलाषः** " १५६ एवमन्येष्वप्युदाहार्याः । समवृत्तप्रस्तावेप्युपजातीना मुपन्यासो लाघवार्थः । **०सर्वजातीनामपीति वृद्धाः** । सर्वजातीनामुक्तादीनां, प्रायो गायत्र्यादीनाम्, इतः परासां जगत्यादीनां कृतनामाकृतनामविसदृश-प्रस्ताररूपस्वस्वपादानां स्वरूपभेदानां संकर उपजातिरिति बहुश्रुताः प्राहुः । यथा त्रिष्टुभः स्वप्रस्तारेण " कामे कमाहि कामयं खु दुक्खं छिंदाहि दोसं विणएज्ज रागं " तथा ' सक्कारए सिरसा पंजलीओ कायग्गिरा भो मणसा य निच्चं " परजातिप्रस्तारेण यथा " युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः, स्कंधोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे, मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च " " जे आवि मंदेत्ति गुरुं विइत्ता, डहरे इमे अप्पसुएत्ति नच्चेत्यादिं ॥ १५७ ०$\frac{११}{३०}$ **जगत्यां तौ त्रावेंद्रवंशा** ॥ ततजराः यथा " दारेषु सुग्रीवकपीश्वरस्य यद्रागानुबंधं सहसा व्यपंचयः तत्ते प्लवंगाऽधिपते किमुच्यते, **हतेंद्रवंशानुगुणं** त्वया कृतं " १५८ **० जतत्रा वंशस्थं** ॥ यथा " **पुरूरवो** नाघुषि पूरवः पुरा दधुर्धरां धारयतेऽधुना भवान् । अपूर्वमेतच्चरितं न तावकं वदंति वंशस्थमिदं महीपते " १५९ वसंतमंजरी, अभ्रवंशा चेत्यन्ये । १६० **०नभज्याः कलहंसा** ॥ यथा "गुणलवेऽपि सुभग प्रियसख्या, गुणिकथाक्रमवशात्प्र-कृते ते । घटयते किमपि नाटितलज्जाकृतकमाशु **सुतनुः कलहंसा** "

१६१ द्रुतपदा, मुखरं चेत्यन्ये । ० **नभसाश्चंद्रवर्त्म** ॥ रनभसाः यथा " सैंहिकेयभयविह्वलमनसः, स्वप्रभाभिरिह दक्षमुनिसुताः । नाममात्रमपि सोढुमपटवश्चंद्रवर्त्म रचयंति हततमः " १६२ ० **सीस्तोटकं** ॥ सीरिति चत्वारः सगणाः यथा " परलोकविरुद्धकुकर्मरतं, बहिराजवमादधतं कुटिलं । विषकुंभमिवेद्धसुधापिहितं, त्यज मित्र**मतोटक**तैकगुणं " १६३ मात्रासमकमिदं ॥ ० **नभभ्राद्रुतविलंबितं** ॥ यथा " परुषसांद्रवचोरचनांचिता, रुदितहासविलोलविलोचना । अवचनं कथयत्यतिरागतां, **द्रुतविलंबित**चित्रगतैरियं " १६४ हरिणप्लुतमितिभरतः । ० **नौ म्यौ पुटो जैः** ॥ ननमयाः । जैरित्यष्टभिर्यतिः । यथा " तरललवणिमांभःपूर्णकुंभी, सुचरितफलपाकोल्लासवल्ली । सुतनु तव विराजत्यंगसंगात्रयन**पुट**निपेया यौवनश्रीः " १६५ ० **नौ म्रौ ततं** ॥ ननमराः यथा " नववयसि वियुक्तानां योषितां, प्रिय कथय निराशानां का गतिः । त्वमपि सुभग गंता देशांतरं, गगनमपि च मेघव्यूहै**स्ततं** " १६६ ० **नौ भ्रावुज्ज्वला** ॥ ननभराः यथा " विनयितमनसोऽपि निरंतरं, बत विदधतु किंतु विवेकिनः । नयनगतिरियं हि सुदुःसहा, चकितमृगदृशामहहो**ज्ज्वला** " १६७ **चपलनेत्रेत्येके** । ० **तीः कामावतारः** ॥ तीरिति चत्वारस्तगणाः । यथा " मध्ये नतांग्या नवा रोमराजीति, यन्मन्यते मुग्धलोको न तत्किंतु । तुंगस्तना स्थानिका कुट्टिमा रूढ**कामावताराय** निःश्रेणिकं विद्धि " १६८ ० **न्यौ न्यौ कुसुमविचित्रा** ॥ नयनयाः यथा " सरसिजवक्त्रा कुवलयनेत्रा, विकचजपोष्ठी विचकिलदंता । इयमनुरूपा ननु कुसुमेषोर्जयति धनुश्रीः **कुसुमविचित्रा** " १६९ इयं मदनविकारा गजलुलितं वाऽन्येषां । ० **जसजसा जलोद्धतगतिश्चैः** ॥ जसजसाः । चैरिति षड्भिर्यतिः । यथा " विकासिकुसुमं सदा फलयुतं, निसर्गशिशिरं तटविटपिनं । निपातित्वती हहा सरिदियं, निकामकलुषा **जलोद्धतगतिः** " १७० ०**यीर्भुजंगप्रयातं** ॥ यीरिति चत्वारो यगणाः । यथा " न सूरिः सुराणां गुरुर्नासुराणां, पुराणां

रिपुर्नापि नापि स्वयंभूः । खला एव विज्ञाश्चरित्रे खलानां, **भुजंगप्रयातं** भुजंगा विदंति" १७१ अप्रमेयेतिभरतः । **०रीः स्रग्विणी** रीरिति रगणाश्चत्वारः । यथा "तारका मल्लिका मालिका मालिनी, चारुचंद्रप्रभा केतकी शालिनी । भोगभाजां भुजंगेश्वराणां प्रिया, सेयमुज्जृंभते शर्वरी **स्रग्विणी** " १७२ पद्मिनीतिभरतः । **० जीमौक्तिकदाम** ॥ जीरिति जगणाश्चत्वारः । यथा " समाधिपयोधिनिमग्नमदीनमनीहमकाममवाममनाधि । जिनेंद्र मनो मम वांछति नाम न विभ्रमधाम न **मौक्तिकदाम** " १७३ **०मीः कल्याणं** ॥ मीरिति मगणाश्चत्वारः । यथा " आदिस्रष्टा यः सर्वेषां सन्मार्गाणां, प्रत्यादेष्टा यः पापानां त्रैलोक्येऽस्मिन् । तत्त्वज्ञानात्संसाराब्धेः प्राप्तः पारं, दिश्याद्देवः श्रीनाभेयः **कल्याणं** सः " १७४ कांचनभिदमिति कश्चित् " **०नाद्रजाः प्रियंवदा** नगणात्परे भजराः यथा " प्रणयतत्परमिमं सखिप्रियं, मधुरमालप मयैव शिक्षिता । विधुरिता समदकोकिलारवैर्यदि भविष्यसि मधौ **प्रियंवदा** " १७५ मत्तकोकिलमित्यन्ये । **०ताल्ललिता** ॥ तगणात्परे भजराश्चेत् तदा ललिता यथा " ग्रामेऽत्र पापकलहं सतां दधद्भरसे त्रपां नहि किमंध भाव्यतां । रम्यं वपुर्न मधुरं न ते रुतं, रे काक पाक**ललिता** नवा गतिः " १७६ **०स्जौ सौ प्रमिताक्षरा** ॥ सजौ सद्वयं च यथा "*बहुभिः किमालि लपितैः कुधियां, सरसाभिधेयघटनारहितैः । रसभाव*-भावितधियां हि वरं, **प्रमिताक्षरा**पि रचनार्थवती" । चित्रेयं १७७ **०मौ यौ वैश्वदेवी डैः** ॥ डैरिति पंचभिर्यतिः यथा " जिर्ण्णुर्वित्तेशो धर्मराजः प्रवेत्ता, ईशः श्रीनाथस्तेजसां धाम वेत्ति । यत्वं प्रख्यातः श्रीचुलुक्यक्षितीश, ब्रूमस्तेनेयं **वैश्वदेवी** तनुस्ते " । चंद्रकांतेत्यन्ये १७८ **०म्भौ स्मौ जलधरमाला धैः** ॥ मभसमाः धैरिति चतुर्भिर्यतिः यथा "त्वत्सेनाभिः कृतरिपुधामप्लोषे, दृष्ट्वा व्योम्नि स्फुरदुरुधूमस्तोमं । ग्रीष्मेऽप्युक्ताः सपदि मयूरा राजन्, शब्दायंते **जलधरमाला**भ्रान्त्या " कांतोत्पीडेत्यन्ये १७९ **०न्जौ भ्यौ नवमालिनी जैः** ॥ नजभयाः

जैरित्यष्टभिर्यतिः यथा "कलयति वैरिभूमिपतिलक्ष्मीं परिमलहारी कीर्ति-कुसुमौघं । सपदि ददाति तुभ्यमनवद्यं नृप **नवमालिनी**यमसिलेखा" १८० ०**न्जौ ज्रौ मालती** ॥ नजजराः यथा "भ्रमर सखे व्रज यत्र सा प्रिया कथय दशामिति मे तदग्रतः अभिनवपुष्पितरम्य**मालती**परिमल-मुल्लसितं पिबाथवा" वरतनुरित्यन्ये १८१ ०**नौ रौ प्रमुदितवदना** ॥ यथा "स्खलितवचसि भर्त्तरि भ्रूकुटिं, प्रियसखि घटयेत्यपि प्रेरिता । अविदितरसविभ्रमा बालिका, **प्रमुदितवदना** भवत्युन्मुखी" चंचलाक्षी-त्यन्ये । गौरीत्यपरे १८२ ०**सा प्रभा छैः** ॥ सा प्रमुदितवदना छैः सप्तभिर्यतिश्चेत्प्रभानाम यथा "प्रचुरविभवतानवं यौवनं विमललवणिमा समग्राः कलाः । सकलमपि सखे तदेतन्मुधा, यदि मृगनयना न हेम-**प्रभा**" १८३ ०**न्जज्यास्तामरसं** ॥ नजजयाः यथा "सतत-विकाससमुद्धुरशोभं सकलकलंककलापरिमुक्तं । तव वदनं मदिराक्षि किमे-तद्भवति न **तामरसं** न च चंद्रः" कमलविलासिनीत्यन्ये १८४ ०**ज्रज्रा विभावरी** ॥ जरजराः यथा "पयोनिधेरवाप्य तोयसंपदं, मदाद्वलाहकेन पश्य यत्कृतं । य एष तस्य हर्षकारणं सुतः, स एव संवृतो **विभावरी**पतिः" वसंतचत्वरमित्यन्ये १८५ ० **र्यन्या कुमुदिनी** ॥ स्यनयाः यथा "बोधितापि रम्यैः करनिकरैस्ते हासलेशमासादयति न यस्मात् । मुंच मुंच तस्मादिह नलिनीयं, रोहिणीपते हंत **कुमुदिनी**व" १८६ ०**भ्तौ न्सौ ललना ङैः** ॥ भतनसाः ङैरिति पंचभिर्यतिः यथा "रम्यनितंबां नवतनुलतिकां, संभृततृष्णां गजगतिरुचिरां । विध्यधरित्रीं तव नृप रिपवः, संप्रति भेजुर्नतु निज**ललना**" १८७ ०**नौ यौं कामदत्ता** ॥ ननरयाः यथा "निकृतिकलुषया धिया वितीर्णं, बहुतरमपि निष्फल-त्वमेति । सुकृतमसृतकारणं प्रसूते ध्रुवमिह कणिकापि **कामदत्ता**" १८८ ० **नो र्निर्मेघावली** ॥ रिरिति रगणत्रयं यथा "स्तनितघोरघोषाट्टहा-सातुला तरलतारविद्युच्छटालोचना । विरहिणीजनप्राणघातोद्यता, नभसि

राक्षसीयं न **मेघावली** " वसंतेति कश्चित् " १८९ ० **त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा** ॥ तयतयाः यथा " भ्राम्यद्भ्रमरव्याकीर्णोद्धुरगंधा मंदारवती संतानप्रसवाढ्या । नाभेयजिनस्योद्दामा सुरनाथैर्दिष्ट्या रचिता पूजा **पुष्पविचित्रा** " १९० ० **सा मणिमाला चैः** ॥ सा पुष्पविचित्रा चैः षड्भिर्यतिश्चेन्मणिमाला यथा " संतोषधनानां का नाम समृद्धिश्चारित्रसुधासौ धिक्कामपिपासां । निर्बीजसमाधावास्तां सुरसौख्यं जैनी यदि कंठे वाक्कि **मणिमाला** " १९१ ० **स्यौ स्यौ केकीरवं** ॥ सयसयाः यथा " पथिक प्रयाहि त्वरयैव नो चेत्पुरतः समुज्जृंभिणि मेघकाले । भवतो द्विजिह्वस्य हरिष्यतेऽसून् समदध्वनत्**केकिरवः** प्रचंडः " १९२ ० **निसौ ह्रीः** ॥ निरिति नगणत्रयं सश्च यथा " सितमहसि धवलयति धरां, सुभग कुरु यदिह समुचितं । तव विशदगुणहृतहृदया, ह्रियमपि परिहरति सुतनुः " १९३ ० **ज्सौ स्यौ कोलः** ॥ जससयाः यथा " चुलुक्यनृपते त्वयि बिभ्रति क्ष्मां, विहाय धरणीधरणप्रयासं । पयोधिपुलिने रमतां यथेच्छं, स संप्रति चिराय पुराण**कोलः**" १९४ $\frac{१२}{३६}$ ०**अतिजगत्यां नतिगा उर्वशी** ॥ नगणः तगणत्रयं गुरुश्च यथा " अजननिर्योषितामस्तु वंशे सतां, मलिनिमानं स्वशीलेन यास्तन्वते । भगवतो वासुदेवात्प्रसूतापि हि त्रिदशवेश्यात्वमंगीचकार**ोर्वशी** " १९५ ० **न्जौ ज्रौ गः सुवक्त्रा** ॥ नजजरगाः यथा " हृतहृदयः खलु यद्विलासलक्ष्म्या, रतिमपि पुष्पशरस्तृणाय मेने । लवणिमवारितरंगिणी किलैषा, हरति न सापि मुनेर्मनः **सुवक्त्रा** " १९६ अचलेत्यन्ये । ० **भीगावंगरुचिः** ॥ भचतुष्टयं गुरुश्च यथा " येन विधिप्रतिपक्षतयेव सदाऽकारि कृतार्थक एव दरिद्रजनः । कस्य मुदं न ददाति नृपो भरतः **सोंगरुचि**प्रतिषिद्धसहस्रकरः " १९७ **म्नौ ज्रौ गः प्रहर्षिणी** गैः मनजरगाः गैरिति त्रिभिर्यतिः यथा " उत्प्रेक्षत्रिदशधनुश्छलेन वर्षालक्ष्म्योद्यन्मणिरुचिचित्रतोरणस्रक् । पंचेषोर्भुवनजयोत्सवैकचिह्नमाबद्धा सपदि मनःप्रहर्षिणीयं " १९८ ० **ज्भौ स्जौ गो**

रुचिरा घैः ।। जभसजगाः घैरिति चतुर्भिर्यतिः यथा "समुल्लसद्दशनमयूखचन्द्रिकातरङ्गिते तव वदनेन्दुमण्डले । सुलोचने कलयति लांछनच्छविं, घनाञ्जनद्रवरूचिरालकावली" १९९ **म्तौ य्सौ गो मत्तमयूरम्** ।। मतयसगाः घैरितिवर्त्तते यथा "प्रावृट्लक्ष्म्या निश्चितमत्रावतरंत्याः, संभूयाग्रे कल्पितकोलाहलमुच्चैः । जल्पंतोऽमी हंत निदाघापसरेति, प्रातीहार्यं मत्तमयूराः कलयंति" २०० **०नौ त्रौ गाः क्षमा** ।। नततरगाः घैरिति वर्त्तते यथा "अयि जडयति बंधो किमंग शौचैः क्वचिदपि सुकृतं स्यान्मुधासि मूढः । यदिह च परलोके च साधु तत्त्वं शृणु कुरु हृदयस्थां **क्षमा**मजस्रम्" २०१ **० मौ जौ गः श्रेयोमाला** ।। घैरिति वर्तते यथा "लक्ष्मीलीलागारं विनम्रपुरंदरभ्राम्यद्भृंगश्रेणीकृतस्तवनध्वनि । नेत्रानंदं ताम्रांगुलीदलबंधुरं, **श्रेयोमालां** दद्याज्जिनेंद्रपदांबुजं" २०२ **० नौ तौ गः कुटिलगतिश्छैः** ।। छैरिति सप्तभिर्यतिः यथा "यदसरलतरभ्रूविभ्रमालका, **कुटिलगति**रतिप्रौढवाग्वक्रिमा । तदियमघटि भोः कौतुकात् कामिनी नियतमनृजुना केनचिद्वेधसा" नर्त्तकीत्यन्ये २०३ **०नौ म्रौ गः क्ष्माः** ।। ननमरगाः छैरिति वर्तते यथा "त्वदरिमृगदृशामावासप्रदानाद्भयमिव परमं राजन् धारयंतः । प्रचलति भवतः सैन्ये दिग्जयार्थं प्रतिदिशमगमत्कंपं **क्ष्मा**भृतोऽमी" २०४ **० य्मौ रौ गश्चंद्रिणी चैः** ।। यमररगाः चैरिति षड्भिर्यतिः यथा "धराभारं बिभ्रल्लीलया बाहुदंडे, जयत्येष श्रीमानूर्जितः क्षोणिनाथः । भुजंगीभिर्गीतैरुज्ज्वलैर्यद्यशोभिर्बभूव प्रोद्दामै**श्चंद्रिणी** नागभूमिः" २०५ **० नौ यौ गश्चंद्रिका** ।। ननरयगाः यथा "निखिलकुवलयप्रपंचितानंदा, परिणतशरकांडपांडुरच्छाया । इह जगति चुलुक्यचंद्र निस्तंद्रा प्रसरति तव कीर्ति**चंद्रिका** नित्यं" २०६ **० ज्तौ स्जौ गो मंजुभाषिणी** ।। जतसजगाः यथा "नरेन्द्र रुष्टे त्वयि महीभुजां मतिर्नवे पृषच्चर्मणि न चित्रवर्मणि । कटु क्वणंती लुठति श्रृंखलापदद्वयेन कांतानुशय**मंजुभाषिणी**" २०७ **० न्सौ रौ गश्चंद्र-**

लेखा ॥ नसररगाः यथा " सुभगसुखदं मोहजालं जनानां, हृदयहरणं बंधनं लोचनानां । सुललितवपुः सा सखे पीयते ते विरहतमसा **चंद्रलेखेव तन्वी** " २०८ ० **न्सौ जौ गो लयः** ॥ नसजजगाः यथा " त्वमसि शरणं प्रसीद जगत्पते, वितर सुतरां ममेह समीहितं । चरणकमले जिनेश्वर तावके, भवतु मनसश्चिरं परमो **लयः** " २०९ ० **न्सौ तौ गो विद्युन्मालिका** ॥ नसततगाः यथा " घनतमसि नष्टान् द्रष्टुमत्रेक्षणे, निखिलपथिकान् संहारबुद्ध्या ध्रुवं । बत परिगृहीताः प्रावृषा दीपिकाः, स्युरिह रुचि**विद्युन्मालिका**व्याजतः २१० ० **स्जौ स्जौ गो नंदिनी** ॥ सजसजगाः यथा " वसुधाधिपत्यमिह देव नार्थये जिननाथ नापि पुरुहूतसंपदं । वरदोऽसि चेन्मम तदा सदा मतिर्भवताद्भवद्गुणगणाभि- ० **नंदिनी** " कनकप्रभा जया सुमंगलीति च केचिदाहुः । मनोवतीतिभरतः २११ ० **न्जौ न्सौ गो मदललिता** ॥ नजनसगाः यथा " कलितकलंकशितिसिचयसंपत् करदलितेद्धतिमिरयमुनांबुः । प्रथयति गौरवपुरमृतरश्मिर्मुशलधरस्य **समदललितानि** " २१२ ० **स्जौ सौ गः कुटजं** ॥ सजससगाः यथा " परमं प्रकर्षमधिरुह्य विदध्यात्किमिव प्रवासविषमस्थितिभाजां । कुरुते यतः प्रथमतोऽपि घनर्तुः **कुटज**प्रसूनरजसा जगदंधं " भ्रमर इत्यन्यः २१३ ० **नौ त्सौ गो गौरी** ॥ ननतसगाः यथा " ननु भव कुसुमेषो निशितशस्त्रस्तृणमयि यतिनोऽस्य प्रशमवृत्तेः । क्वचिदपि खलु तेऽन्ये मनसि येषां निवसति मृगनेत्रा **कनकगौरी** " २१४ ० **त्भौ स्जौ गो लक्ष्मीः** ॥ तभसजगा यथा " विद्वद्गणैरुचितमुदीर्यते सदा सिद्धेशनंदन पुरुषोत्तमो भवान् । यत्त्वां स्वयंवरविधिनाभ्युपेयुषी, **लक्ष्मी**रियं रणमकराकरोत्थिता " २१५ ० **त्भौ जौ गो अभ्रकं** ॥ तभजजगाः यथा " अभ्यस्यतीव रसवादकलामयं, सांध्यः क्षणोभिमतचंद्रमहोदयः । तारौषधिप्रकटनाभिरतः सखे प्रोद्दीपयन्विविधवर्णमिहा**भ्रकं** " २१६ ०**म्तौ स्नौ गः कोडुंभो डैः** ॥ मतसरगाः डैरिति पंचभिर्यतिः यथा " लक्ष्मीः

कांताभिर्विकचनेत्रोत्पलाभिस्तांबूलपत्रैः परिणतैर्वानवासैः । काव्यं **कोडुंभा**-भिधनवच्छंदसेदं चेतोहारित्वं भजति वैदग्ध्यभाजां" २१७ **०स्यौ सजौ गः सुदंतं** ॥ सयसजगाः यथा "त्रिदिवं व्रजदिभर्दिविषत्पतेः पुरः, सुभटैर्जवान्निर्दलिता इवार्गलाः । करवालघातैस्त्रुटितास्तदा समिद्वसुधासु **दंताः** करिणां चकाशिरे" २१८ **०नौ सौ गः कमलाक्षी** ॥ यथा "विरचितनिबिडतरोत्कलिकाभिः, कमिव नवमदजुषं न विदध्युः । सपदि शरदि सरितः कलहंसप्रकटितगतिललिताः **कमलाक्ष्यः** २१९ **०नीगौ त्वरितगतिः** ॥ नगणचतुष्टयं गुरुश्च यथा "नृवर तव धनुरधिगतगुणं, ध्वनति च युधि भयवशतरला । कलयति च पिचुनिचयतुलनां, **त्वरित**-**गतिरस्निृपतिवृतना**" लघुगतिश्चपला वेत्यन्ये २२० $\frac{9}{2}\frac{3}{6}$ **०शक्वर्यौ नौ सौ लगावपराजिता छैः** ॥ ननरसलगाः छैरिति सप्तभिर्यतिः यथा "शशधरवदनं कुशेशयलोचनं, शुचिरुचिरुचिरं ललाटतटस्थितं । विशद-करुणयाधिवासितमृद्धयो । जिनमनुसरतां भवंत्यपराजिताः" २२१ **०म्सौ म्भौ गावलोला** ॥ मसमभगगाः छैरितिवर्त्तते यथा "आत्मा-रामपदैकव्यापाराभिरतानां संसाराब्धिरगाधस्तेषां गोष्पदमात्रं । अंतस्तत्त्व-समाधेः प्राणायामनिरोधान्नासावंशनिषण्णा येषां दृष्टिरलोला" २२२ **०नौ भौ लगौ प्रहरणकलिता** ॥ ननभनलगाः छैरितिवर्त्तते यथा "तव गुणनिकरैरपि दृढविपुलैरहितसमुदयः सपदि नियमितः । नरपतितिलक त्वमिह भुजलतां, प्रथयसि किमसि **प्रहरणकलिता**" २२३ **०नौ म्यौ लगौ करिमकरभुजा** ॥ ननमयलगाः छैरिति वर्त्तते यथा "रणभुवि नृपते निस्त्रिंशदंडेन ते, रिपुभटकरटिप्रोन्माथिना जृंभितं । जलनिधिजठरे पाठीनकूर्मावली **करिमकरभुजौर्वैणेव** तेजस्विना" २२४ **०नौ तौ गौ वसंतः** ॥ नननततगगाः । छैरितिवर्त्तते । यथा "सखि भवति भवच्छे-षगंडूषपादप्रतिहतिभिरियं यत्प्रसूनप्रसूतिः । कुरुबकबकुलाऽशोकमुख्यद्रुमाणां, तदिह ननु **तवायत्तसंपद्वसंतः**" नंदीमुखीत्येके २२५ **०म्रौ तौ गौ**

लक्ष्मीः ।। मरततगगाः छैरितिवर्त्तते यथा "मामद्वैतानुरागां मन्यतेऽसौ तृणायेत्येवं दौर्भाग्यदुःखोन्मूलनं चिंतयंती । मन्ये त्वत्खड्गधारां तद्व्रतं कर्तुकामा, कामसिद्धेंद्रस्तं नो सेवते **राजलक्ष्मीः** २२६ ०**मो गौ सो लगौ जया** ।। मररसलगाः । छैरितिवर्त्तते । यथा "माद्यद्गंधद्विपानां लसद्दशनाशनिक्रीडाघातैः समंताद्विदारितसानवः । यस्योच्चैः सह्यविंध्योज्जयंतहिमालयाः, शैलाः शंसंति संप्रत्यपीह दिशां **जयान्**" २२७ ०**म्रम्यलगा ज्योत्स्ना** ।। मरमयलगाः छैरितिवर्त्तते । यथा "दृप्यत्पातालकुक्षौ स्फूर्ज्जद्गुहायां, गिरेर्मूर्छत्कांतारमध्ये भूपाल घोरं तमः । नागीनां किन्नरीणां पौलिंदवामभ्रुवां क्रीडागानेषु कीर्त्तिर्**ज्योत्स्ना**ऽधुना हन्ति ते" २२८ ०**नम्रसल्गाः सिंहः** ।। नमरसलगाः । छैरिति वर्त्तते । यथा "समदनागेंद्राणां कपोलविपाटने स किल सद्यो जिघ्रत्प्रियावदनांबुजं । तदिति शंक्यं चित्रं चरित्रमहाद्भुतं हरिणपौतैर्द्रष्टुं न **सिंह**विजृंभितं" २२९ ०**ज्सौ नौं गौ राजरमणीयं** ।। जसरनगगाः । छैरिति वर्त्तते । यथा "समुद्धृतधरित्रीतलः प्रमुदितार्यो विनम्रतरधाराधरानुसृतपादः । चुलुक्यनृपकीर्त्ति दधत्त्रिपथगां त्वं, विभासि खलु शैलाधि**राजरमणीयः** २३० ०**म्तौ न्सौ गावसंबाधा** ङैः ।। *मतनसगगाः ङैरिति पंचभिर्यतिः* यथा "नैतल्लक्ष्मांके किमुत कटुर**संबाधा**हेतुः सलीनं विषमिह सहजप्रीत्या । तेनायं मूर्छां विरचयति सुधारश्मिः, शंके निःशंकः सपदि विरहिलोकानां" २३१ ०**त्भौ जौ गौ वसंततिलका** ।। तभजजगगाः यथा "सत्कर्णिकारचितविभ्रमभासमानां नव्यस्फुरद्रुचिरपत्रलतावलीकां । दिष्ट्या **वसंततिलकां**चितचारुशोभां कांतां वनश्रियमिमां त्वमुपागतोऽसि" उद्धर्षिणी सैतवस्य, सिंहोन्नता काश्यपस्य २३२ ०**नौं भौ गौ वलना** ।। रनभभगगाः यथा "नव्ययौवननटस्य तनोति **नियो**गं, निश्चितं वरतनुर्विकसन्मुखरागा । हस्तकैरभिनय कुरुते ब्रुवती यत्, व्यश्रुतेऽङ्गबलनादि पदे पद एषा" लतेत्यन्यः २३३ ०**त्रत्रल्गाःसुकेसरं** ।। नरनरलगाः यथा "घटये-

ज्ज्यया किमित काम कार्मुकं, यद्भवत्पुरस्तव जगद्वशंवदं । मधुकरीनिनाद-मयमंत्रमंत्रितैर्जलरुहां **सुकेसर**परागचूर्णकैः २३४ ० **नीर्गावुपचित्रं** ॥ नीरिति नगणाश्चत्वारो गद्वयं च यथा "अनुसर हिमकरकिरणसमूहं, भज नवकिशलयमृदुशयनीयं । प्रियसखि ननु शरदियमुपतस्थे, यदभिसरति दिनपति**रुपचित्रं**" २३५ ० **न्जभ्जलगा धृतिः** ॥ नजभज लगाः यथा "विहर नितंबबिंबफलके सुदृशां, गतनिधनानि संचिनु धनानि भृशं । रचय चिरं च सुंदरनराधिपतां, तदपि न किंचनास्ति तवचेन्न **धृतिः**" मणिकटकमित्यन्ये २३६ ० **भौ रसलगा दर्दुरकः** ॥ भभरसलगाः यथा "मृत्युमुपैति यदा यदा कणशो दलत्येष तदापि न हंत विश्व-सनोचितः । कालमवाप्य पुनर्जनश्रवणज्वरं, दुर्जन**दर्दुरकः** करोति कटू-क्तिभिः" २३७ ० **भ्जस्नाद्गौ स्खलितं** ॥ भजसनेभ्यः परौ गौ यथा "पुष्पशर स्म्यतनुता सल्लवाणत्वं, वाङ्मधुरता चतुरता बहुकलत्वं । सर्वमपि चास्य सुभगस्य रतये मे, केवलमिदं व्यथयति **स्खलित**गोत्रं" महिता कांता वनमयूरश्चेत्यन्ये २३८ ० **लगौ चेदिंदुवदना** ॥ भजसनेभ्यः परौ लघुगुरू चेदिंदुवदना यथा "सस्पृह इव त्वयि रतेरपि दयितस्त्वद्व-दनवीक्षणवशाद्गलितधनुः । ताडयति नैष भवतीं शरनिकरै**रिंदुवदनेन** रमणे तदसि रता" २३९ ० **न्भन्ता गौ शरभललितं** ॥ नभनतगगाः यथा "वहसि गंधकरटिघटां पृष्ठदेशे, कररदैः प्रहरसि च मत्तांबुवाहे । दलयसि क्षितिधरशिरः पादपातैरिदमहो **शरभललितं** तेन यत्नः" २४० ० **तच्छरभा घचैः** ॥ तच्छरभललितं घचैश्चतुर्भिः षड्भिश्च चेद्यतिः शरभासंज्ञं यथा "मृगरिपुः शशकतुलनां यत्पुरस्तात्कलयति द्विरददलन-व्यक्तकेलिः । तव सुतः स इह शरभोऽनन्यवीरः, सुतवती नतु **शरभि**के त्वं तदेका" २४१ **म्भन्या गौ कुटिलं** ॥ मभनयगगाः घचैरिति वर्त्तते यथा "श्रीचौलुक्यक्षितिपतिलक दिग्यात्रार्थं त्वत्सैन्येऽस्मिन् प्रसरति किल पातालेंद्रः । न्यंचद्भूमीभर**कुटिल**मूर्द्धा मन्ये, साहाय्यार्थं रचयति

भुजदंडानुच्चैः " २४२ हंसश्येनीत्येके ३१३ ० **अतिश क्वर्यौ स्रजसस्या ऋषभः** ।। सजससयाः यथा " जगतां विभुः पृथुजटापिहितांशदेशः, सततं महर्षिगणसेवितपादपद्मः । मकरध्वजप्रमथनप्रथितप्रभाव, **ऋषभध्वजः** स भगवान् भवतीऽस्तु मृत्यै " २४३ ० **नीसौ शशिकला** ।। नीरिति नगणाश्चत्वारः सश्च यथा " अरतिमति हि मम वपुषि विदधतीं, तिरयसि यदि नवजलद **शशिकलां** ।। स्वयमपि किमिति न कलयसि करुणां, यदिह विरचयसि कटु रसितमहो " २४४ अत्र सप्तभिर्यतिरित्येके । चंद्रावर्त्तेति पिंगलः । ० **सा स्रच्क्रैः** ।। सा शशिकला चैः षड्भिर्यतिश्चेत् स्रक्संज्ञा । यथा "प्रसरति तव सुभग विरहदहने, शृणु यदजनि किमपि कुवलयदृशः । सरसिजमपि तपति नवविचकिल**स्रगपि** सपदि जनयति भृशमरतिं " ३४५ मालेतिपिंगलः ० **मणिगुणनिकरो जैः** ।। शशिकलैव जैरष्टभिश्चेद्यतिर्मणिगुणनिकरः यथा " नृवर यशसि मतिरविकलकलता भुजबलमनुपममतिनयपरता । नतिरनुगुरुजनमुचितचतुरता त्वयि जयति नृपति**मणिगुणनिकरः** " २४६ ० **नौ म्यौ यो मालिनी** ।। ननमययाः । जैरिति वर्त्तते । यथा " प्रतिमुहुरिह दोलांदोलनव्यावृत्तानां, कुवलयनयना-नामाननैरुल्लसद्भिः । विमललवणिमांभश्चंद्रिकांद्रात्किरद्भिर्नवशशधरमाला-**मालिनी**वाऽभवद् द्यौः " २४७ नांदीमुखीतिभरतः । ० **नौ मो रौ चंद्रोद्योतः** ।। ननमररा: । जैरिति वर्तते । यथा " ज्वलति सुभग तस्यास्त्वद्विप्रयोगानले, भवति न खलु किंचित् प्रीत्यै कुरंगीदृशः । सपदि दहति देहं यच्चांदनोपि द्रवः प्रथयति नव**चंद्रोद्योतो**ऽपि नेत्रव्यथाः " २४८ ० **नौ तभ्रा उपमालिनी** ।। ननतभराः । जैरति वर्त्तते । यथा " नृपवर रिपवस्ते विहाय पुरस्थितिं, नवनवमुनिमुद्राजुषः खलु संप्रति । विदधति नृप पर्णोटजान्यभिजाह्नवीयमुनमनु च **चर्मण्वतीमुपमालिनि** " २४९ ० **मिर्यौ चित्रा** ।। मिरिति मगणत्रयं यगणद्वयं च जैरिति वर्त्तते । यथा " शत्रौ मित्रे हर्म्येऽरण्ये संमदे वा गदे वा, राज्ये

मैक्षे रत्ने लोष्ठे कांचने वा तृणेवा । स्रोतस्विन्यां कामिन्यां वा निंदने वा स्तुतौ वा, **चित्रां** चित्तावस्थां हित्वा संश्रयेथाः समाधिं " मंडूकी चंचलावेत्यन्ये २५० ० **माद्रम्ययाश्चंद्रलेखाः छैः** ॥ मगणात्परे रमययाः छैरिति सप्तभिर्यतिः यथा " राजन् सत्यं तदेतद्ब्रूमोद्भुतं वर्णनं ते, दोर्दंडस्थामभिः स स्पर्द्धां करोतु त्वदीयां । आच्छिद्याद्यो मुरारेर्वक्षस्थलात्कौस्तुभं वा, यः **कर्षेच्चंद्रलेखां** शंभोर्जटामंडलाद्वा " २५१ ० **राद्वा** ॥ रगणात्परे यदि रम्ययास्तदा वा चंद्रलेखा । ररमययाः छैरिति वर्त्तते । यथा " एक एव क्षणोऽसावानंदनिस्पंदहेतुः, सत्कृतैः प्राक्तनैर्मे कैश्चित्सखेऽद्य प्रबुद्धं । नेत्रनीलोत्पलानां पीयूषवृष्टिं किरंती यत्पुरः कंबुकंठी सा **चंद्रलेखेव दृष्टा** " २५२ ० **स्रजनन्या एलाडैः** ॥ सजननयाः । डैरिति पंचभिर्यतिः यथा " वलितैर्घटोद्भवमुनिदिमभि यस्य, प्रबलैर्बलैर्बलमथनसदृशमूर्त्तेः । निषिषेविरे चिरमुदतटवनांताः परितो लसद्बृहललवलिबकुलैलाः " २५३ ० **न्जभज्राः प्रभद्रकं** ॥ नजभजराः यथा " जयति जगत्त्रयोपकृतिकारणोदयो जिनपतिभानुमान्परमधाम तेजसां । भविकसरोरुहां गलितमोहनिद्रकं, भवति यदीयपादलुठनात् **प्रभद्रकं** " २५४ ० **र्जर्जरास्तूणकं** ॥ रजरजराः यथा " स्फीतनव्यगंधलुब्धषट्पदौघसेविताश्चैत्रमासि पश्य भांति चूतमंजरीशिखाः । ऊर्द्ध्ववदृश्यमानकंकपत्रकृष्णपक्षका**स्तूणक**इवेह वीर मन्मथेन लंबिताः " २५५ ० **नौ जौ भ्रौ कलभाषिणी** ॥ नजजभराः यथा " स्फुरति च दक्षिणमारुतो मृदुशीतलः, प्रतिदिशमुल्लसितं च केसररेणुभिः । पिकयुवतेः प्रसृताश्च पंचमगीतयस्तदपि सखे मयि न प्रिया कलभाषिणी " अरविंदमित्येके २५६ ० **रान्नभभ्राः सुंदरं** ॥ रगणात्परे नभभराः " यथा निर्ममे सपदि पत्रलता न कपोलयोर्नापि यावकरसो निहितोऽधरपल्लवे । वल्लभाभिसरणोत्सुकया सुदृशाऽनया, **सुंदरी**त्वमधिकं तदपि प्रतिपद्यते " २५७ मणिभूषणं रमणीयं चेत्येके । ० **नाद्गौः** ॥ नगणात्परे नभभ्राश्चेत्तदा **गौ**र्नाम ननभभणः । यथा

" अनुदिनमपि हंत दुहंति कवीश्वरास्तुटति नच यदीयसदुक्तिपयः शुचि। हृदयमुकुरमध्यामधिश्रयतां सदा, निरुपमचरितप्रथिता मम सैव **गौः**" २५८ ० **नौ रो यौ भोगिनी** ॥ यथा " दधति तव चुलुक्य चंद्रधात्रीं भुजेऽस्मिन् भजतु जलनिधौ चिराय निद्रामुपेंद्रः । विदधतु दिगिभाः करेणुकाभिर्विलासं, सममभिरमतां च वासुकि**र्भोगिनीभिः**" २५९ ० **त्जसस्याः शिशुः** ॥ तजससया यथा "त्वं नासि दृशोः पथि विमुक्त तथापि नाथ, पापं भुवने तव गिरो जिन नाशयंति । त्रस्यंति हि शैलशिखरांतरितस्य दूराल्लीलाध्वनितेन मृगराज**शिशोर्गजेंद्राः**" २६० ० **भ्यसस्याः केतनम्** ॥ भयससयाः यथा " कोकिलवधूनां कलपंचमराग-गीतिश्चूतविटपानां नवपल्लवसंपदश्च । दक्षिणसमीरो मृगशावदृशां कटाक्षा, बिभ्रति हि जैत्रायुधतां **झषकेतनस्य**" २६१ ० **त्भौ जौ रो मृदंगः** ॥ तभजजराः । यथा "कृत्वा जगत्त्रयजयं मकरध्वजप्रभुः, संगीतकं सपदि कारयते रतेः पुरः । आकाशरंगभवने नरिनर्त्ति नर्त्तकी, विद्युद्घनर्तुरपि मेघ**मृदंग**वादकः" २६२ ० **मुः कामक्रीडा** ॥ मुरिति पंच मगणाः यथा " उक्ता वाचं नो दत्ते तल्पे शेते व्यावृत्तांगी, पर्याक्षिप्तक्षौमप्रांता प्रस्थातुं कांक्षत्याशु । **कामक्रीडा**वार्त्तां गोष्ठीप्रारंभेऽप्युच्चैर्व्रीडां, धत्ते पत्युः प्रीत्यै वामारंभाप्येवं सा बाला" २६३ $\frac{१५}{१६}$ ० **अष्टौ नज्रा भौ गो मणिकल्पलता** ॥ नजरभभगाः । यथा " उपलतृणस्वरूपचिंता**मणिकल्पलता**-व्यतिकरतो मुधैव मेरुर्मदमुद्वहति । जयति यदुज्जयंत एकोयमचिंत्यफलं प्रददद्लं करोति नेमिः स्वयमेष जिनः" २६४ ० **भीः स्गौ शरमाला** ॥ भीरिति भचतुष्टयं सगौ च । यथा " ऐक्षवकार्मुक कौसुमसायक भट-मानिन्, मुंच चतुर्मुखशंभुचतुर्भुजजयगर्वं । उत्तमसंयमवर्मवृतात्मनि जिननाथे, संप्रति शंबरसूदन *संहर शरमालां*" २६५ ० **भुगौ संगतम्** ॥ भुरिति पंचभगणा गुरुश्च यथा " वीर तवासिपथेन गतैररिभिस्त्रिदिवं, तत्र

दिवस्पतिमानिभिरातुलितः प्रबलैः । अद्य हरिर्विमृशन्सचिवैः सह तद्विजये, त्वन्नवसंगतकल्पनमौपयिकं मनुते" पद्ममुखी सुरता च सद्यमुद्धरणसोपानकं चान्येषां" २६६ ०**मुगौ कामुकी** ॥ मुरिति मगणपंचकं गुरुश्च । यथा " संवृत्तोऽयं संध्याकालः प्राप्तोऽस्ताद्रेः शृंगं भानुर्विस्फूर्जद्भिर्ध्वी-तस्तोमैरेकीभूतं काष्ठाचक्रं । चापाकृष्टिं व्यातन्वानः कंदर्पोऽपि क्रीडत्यु-च्चैर्गच्छत्येतास्त्यक्तशंकं क्रीडास्थानं **कामुक्योऽपि** २६७ ०**सुगौ वा** ॥ सुरिति सगणपंचकं गुरुश्चेदियमपि कामुकी । यथा " अपयाहि पिता-महचित्तविलोभिनि धिक्त्वामयि कौशिक **कामुकि** न त्वमपि त्रपसे किं । असि हास्यपदं नलकूबरकामिनि यद्वः कुलिशातिदृढेऽत्र जिनेंद्रहृदि प्रविविक्षा" सोमडकमित्यन्ये २६८ ०**नुगौ चलधृतिः** ॥ नुरिति नगणपंचकं गुरुश्च । यथा "प्रणमदखिलसुरपतिकनकमुकुटस्फुटरुचिनिचितनखमणिकिरणचये । कुरु जिनचरणजलरुहि नमनरुचिं चलधृतिमपजहि च विषयसुखधियं" २६९ ०**नु-लावचलधृतिः** ॥ नुरिति नगणपंचकं लघुश्च । यथा "विलुलितचिकुरमधरनिहि-तदशनमविरलपुलकनिचितकुचयुग मयि । रतिरसरमसमणितमुखरितमिह विल-सति तव सखि सुरत**मचलधृति**" २७० ०**न्भौ जिगौ मंगलमंगना धैः**॥ नभौ जिरिति जगणत्रयं गुरुश्च ॥ धैरिति चतुर्भिर्यतिः । यथा "कुटिलतां धृतवती गुरुभोगमदोद्धता, विदधती प्रलयवेपथुसादपरंपरां । विषधरीव पुरतः स्फुरता यतिनामहो, विचरतां सुगतिमार्गम**मंगलमंगना**" २७१ ०**भ्रनिगा ऋषभगजविलसितं छैः** । भरौ नगणत्रयं गुरुश्च । छैरिति सप्तभिर्यतिः । यथा " अद्भुततुंगमूर्तिरतिशयललितगतिर्दैव समग्रकर्मवन-विदलनरसिक । निर्भरमंतरंगरिपुबलविजयपटुर्नाथ दधासि तत्त्व**मृषभगजवि-लसितं**" मत्तगजविलसितमिति भरतः २७२ ०**निजस्गा ललितपदं डैः** ॥ निरिति नगणत्रयं जसगाश्च । डैरिति पंचभिर्यतिः । यथा "**चुलुक्य**कुलजलनिधिशशांक तव दीनं, रिपुनिवहमतितरलकातरमुपेक्ष्य । त्वदसिरुचितमसिवितते युधि भवंतं, **ललित**पदमभिसरति वीर जयलक्ष्मीः "

२७३ ० **य्मन्सर्गा जयानंद चैः** ॥ यमनसरगाः । चैरिति षड्भिर्यतिः यथा " नमच्छक्रश्रेणीमणिमुकुटकोटीविटंकैर्निघृष्टांह्रे देव प्रबलजडताचंडभानो। सुधाधारासारैरिव सदसि वाचां प्रपंचैर्**जयानंदं**स्यंदं सपदि जगतामादधानः " प्रवरललितमित्येके । २७४ ० **भ्रौ त्रौ न्गौ महिषी जैः** ॥ भरनरनगाः । जैरिति दशभिर्यतिः यथा " सिद्धनरेन्द्रनंदन भवद्विपक्षनगरे, संप्रति सौधभित्तिलिखितास्तुरंगचमूः । वीक्ष्य नितांतकोपकुटिलेक्षणा प्रति मुहुः, शृंगविघटनैर्विघटयत्यरण्य**महिषी** " २७५ ०**म्भौ न्मौ न्गौ मदनललिता घचैः** ॥ मभनमनगाः । घचैरिति चतुर्भिः षड्भिश्चः यतिः । यथा " गाढाक्रांता कुचयुगभरेणार्त्ताच विरहे, नित्योद्विग्नातिघनजघनप्राग्भारधरणे । सध्रीचीभिर्धृतकरतला कांते कृतरतिर्मंदं मंदं **मदनललिता** याति प्रियगृहं " २७६ ०**न्जभ्जर्गा वाणिनी** ॥ नजभजरगाः यथा "अविरलपुष्पबाणललितानि दर्शयंती, परिमलहारितामरसवक्त्रमुद्वहंती । मदकलराजहंसगमनानि भावयंती, शरदिह मानसं हरति हंत **वाणिनीव** " २७७ ०**नजिर्गा वा** ॥ नगणो जत्रयं रगणो गुरुश्च यदा तदापि वाणिनी । यथा " कुरु करुणां वितर प्रतिवाचमत्र कां वा, हृदि दयितां निदधासि निमीलिताक्षियुग्मं । अयमपि ते ननु दासजनोऽनुकंथ एवं, जयति वीरजनो गदितो **द्युवाणिनीभिः** " २७८ ०**ज्रज्रज्गाः पंचचामरम्** ॥ जरजरजगाः यथा " त्वदीयपादपंकजं निधाय भक्तिमुज्ज्वलां, मनुष्यकीटका वयं विदध्महे किमद्भुतं । यदीयजन्मतो महोत्सवं तथा प्रचक्रिरे, जिनेन्द्र सप्तविंशतिश्च **पंच चामराधिपाः** " २७९ ० **र्जर्जर्गाश्चित्रम्** ॥ रजरजरगाः । यथा " कांतिरिंदुकौमुदीसहोदरावचोविलासः, सर्वदा सुधोज्ज्वलो यशश्च दुग्धसिंधुबंधुः । क्षुण्णशंखसोदरा गुणास्तवामलं चरित्रं चित्रमेतदेभिरीश मे मनस्तथापि रक्तं " २८० ० **म्रस्तर्गाः सुरतललिता** ॥ यथा " संप्राप्ते मधुसमयसाम्राज्ये पिकीसमूहाः शंसंति प्रतिदिशमिदं मन्ये नितंबिनीनां । मानित्वं त्यजत सुभगंमान्यत्वमस्तु दूरे, कंदर्पः **सुरतललितौ**-

पाध्यायकं प्रपेदे " २८१ ०**भौ न्भौ भ्गौ शैलशिखा** ॥ भरनभभगाः यथा " शीतरुजाविधूतचिबुकैः कृतदंतरवो गाढतरप्रयुक्तगजदंतकराभिनयः । **शैलशिखा**प्रदेशमधिरुह्य तुषारऋतौ, पश्यति भास्करोदयपथं तव वैरिजनः " २८२ ०**भ्रौ य्नौ म्गौ वरयुवतिः** ॥ भरयननगाः यथा " स्फूर्ज्जति संगरप्रद्रोषे तुरगखरखुरक्षुण्णरजोंधकारघोरे विलसति नृपते । वैरिमहीभुजां समंतात्सुरवर**युवती**संगमहेतुरेकदूतीभवदसितिलका " २८३ ०**र्नौगा ललना** ॥ रगणो नगणचतुष्टयं गुरुश्च यथा " दिक्षु चक्षुरनिलहतकुवलयतरलं, प्रक्षिपंत्यतनुमृगपतिनिनदचकिता । सिद्धराजसुत भजति मृगयुवतितुलां, सांप्रतं वनभुवि तव रिपुनृपल**ललना** " २८४ ०**सौ नौ मो गो वेल्लिता** ॥ यथा " सरितां कमितुः स्तवकितघनफनव्याजाद्वितते षु तटेषु बहललवलीच्छायेषु । श्रममासवती त्रिजगति सततं संचारैर्नियतं नृप **वेल्लित**सुखमभजत्त्वत्कीर्त्तिः २८५ ०**म्तौ स्तौ त्गौ कोमललता घड्वैः** ॥ मतसततगाः घडैरिति चतुर्भिः पंचभिर्यतिः । यथा " मत्तालीनां स्निग्धमधुरोद्गारैर्मुहुर्गीतकैराक्षिप्तोऽस्यारोहणमृगः स्वच्छंदचारी यतः । मंदं मंदं दक्षिणमरुद्वात्येष तेनाधुना स यः पुष्यत्**कोमललता**लास्यैकशिक्षागुरुः " २८६ $\frac{१६}{२३}$ ०**अत्यष्टौ यन्नस्भलगाः शिखरिणी चैः** यमनसभलगाः चैरिति षड्भिर्यतिः । यथा "हरन्सर्वाभोजश्रियमविरतं सिंधुपतिना, कृतार्थस्तन्वानो निशि तमसि विद्योतमसमं । सुधांशुस्तद्वंशे त्वमिव जयसिंहक्षितिपते कलापूर्णः पश्योदय**शिखरिणी**हाभ्युदयते " २८७ ०**ज्सजस्यल्गाः पृथ्वी जैः** ॥ जसजसयलगाः जैरित्यष्टभिर्यतिः । यथा " त्वदियरिपुभूभुजां पुरि पुरारिवेश्माग्रतो, निरीक्ष्य चमरी वृषं सपदि मन्मथव्याकुला । परिस्पृशति जिह्वया ककुदकेन कंडूयते, निमीलितविलोचना किल चुलुक्य**पृथ्वी**पते " विलंबितगतिरितिभरतः २८८ ०**भौ न्भौ न्लौ गो वंशपत्रपतितं जैः** ॥ भरनभनलगाः जैरिति दशभिर्यतिः यथा "जर्जरसारिमध्यलुठिताः क्वचिदपि गतिनो, भंगुर**वंशपत्रपतिताः** क्वचिदपि रथिनः ।

क्वापि च सादिनो हततुरंगमबलपिहिताः, शत्रुबले भवंस्त्वयि रणांगणमवतरति" वंशदलमित्यन्ये २८९ ० **सौ ज्भौ जो गावतिशायिनी** ॥ ससजभजगगाः । त्रैरिति वर्तते । यथा माघस्य "इति धौतपुरंध्रीमत्सरान्सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽ**तिशायिनी**मपमलांगभासः । अवलोक्य तदेति यादवानपरवारिराशेः, शिशिरेतररोचिषाप्यपांतनिषु मंक्तुमीषे" यादवीत्यन्ये २९० ० **मो भौ तौ गौ मंदाक्रांता घचैः** ॥ मभनततगगाः घचैरिति चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः । यथा "जन्मस्नाने स चरमजिनः स्वर्णकुंभौघधारासारं सोढा कथमिति पुरा वज्रिणा शंकितेन । दृष्टः पश्चाज्जयति चरणांगुष्ठपर्यंतलीला**मंदाक्रांता**मरगिरिशिरःकंपतो विस्मितेन" श्रीधरेतिभरतः २९१ ० **मभ्नरसलगा भाराक्रांता** ॥ मभनरसलगाः घचैरिति वर्त्तते । यथा "चौलुक्येन्द्र त्वमिह नहि चेदिमां किल धारयेः, कूर्मक्रोडाधिपफणिपतिद्विपाद्रिषु सत्स्वपि । सर्पत्या ते करटिघटया दिशां विजये तदा, **भाराक्रांता** नृप वसुमती क्षणान्निपतेदधः २९२ ० **मभ्नम्यलगा हारिणी** ॥ मभनमयलगाः घचैरिति वर्त्तते । यथा "प्रासादेषु त्वदरिनगरे शून्यत्वमासेदुषि, श्रीचौलुक्यक्षितिपतिशिरश्चूडामणे संप्रति प्रेंखोलंतो विषधरशतैर्व्यालंबिताः कंचुका, व्यातन्वंति ध्वजपटतुलामुच्चैर्मनो**हारिणी**" २९३ ० **नसौ म्रौ स्लौ गो हरिणी चघैः** ॥ नसमरसलगाः चघैरिति षड्भिश्चतुर्भिर्यतिः । यथा "कथय किमियं लक्ष्मच्छाया शुचेस्तु भवेत्कथं, तव हिमरुचे यद्वोत्संगे कृतः कृपया ध्रुवं । नभसि रभसाद्धावोपप्रधावितलुब्धकक्षुभित**हरिणी**गर्भाद्भ्रष्टः कुरंगक एवहि" वृषभललितमित्येके । २९४ ० **नः स्मौ तौ गौ पद्म** ॥ नसमततगगाः चघैरिति वर्त्तते यथा "त्यजत मनुजा जातेर्गर्वं किं तयैवैकया स्यात्, गुणपरिचयो लोकेऽत्यंतं हंत दत्ते प्रतिष्ठां । अजनि चुलुकाचांतांभोधिः कुंभजन्माप्यगस्त्यः, कुलगृहमभूद्देव्या लक्ष्म्याः पंकजातं च **पद्म**" २९५ ० **नस्मम्यलगा रोहिणी** ॥ नसममयलगाः चघैरिति वर्त्तते यथा

" कुवलयमुदं व्यातन्वानः पूर्णोल्लसन्मंडलः शिरसि घटयत्पादन्यासं निःशेष-पृथ्वीभृतां । उदयमधुना प्राप्तः श्रीमत्सिद्धेन्द्रसूनो भवानिव कृतबुधानंदः सोऽयं श्रीरोहिणीवल्लभः " २९६ ०**नुर्गौ वसुधारा डैः** ॥ नुरिति पंच नगणा गुरुद्वयं च डैरिति पंचभिर्यतिः यथा " प्रणतसुरविसरमणि-मुकुटतटकोटिपरिघट्टितचरणनखरुचिनिचयरम्ये । इह भवति भगवति विहरति जिननाथे प्रतिभवनमभि जगति वसुधारा" २९७ ०**न्जभ्जजाल्गाववितथम्** ॥ नजभजजेभ्यः परौ लगौ यथा । "शृणु परमोपदेशमिह मुग्धमते सततं, भवजलधेः परेण यदि यातुमनास्त्वमसि । विसृज परिग्रहं भज कृपां त्यज कामकथा–**मवितथ**वाग्भवापहर मा परकीयधनम्" नर्कुटकमिति जयदेवः । २९८ ०**तत्कोकिलकं छचैः** ॥ तदवितथं छचैः सप्तभिः षड्भिश्च यतिश्चेत्कोकिलसंज्ञं । यथा " कलयति **कोकिले** मधुरपञ्च-मगीतिमिमां, मलयसमीरणो भवति पश्यत नाट्यगुरुः । इह हि यदाज्ञया नवनवाद्भुतभङ्गिजुषः किसलयहस्तकान्वितनुते सहकारलता " इह केचि-दष्टभिः पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति २९९ ०**गौ चेद्वाणिनी** ॥ नजभजजेभ्यः परौ गौ चेद्वाणिनीसंज्ञं । यथा " परभृतकूजितानि जरठेक्षुरसो नवेंदुर्मलय-समीरणो मलयजं मधुसङ्गमश्च । अपि न तथा हरन्ति मिलितानि मनो यथेदं मदभरललभाषितमहो खलु **वाणिनी**नाम्" ३०० ०**१७ धृत्यां प्रभ्या रौ काञ्ची टैः** ॥ मरभयरराः । टैरिति एकादशभिर्यतिः यथा " सम्प्राप्तेऽस्मिन् जगच्चक्षुषि रवौ प्रत्यग्गिरेर्गह्वरं, प्रेयः सङ्केतवेश्माभि-सरणे धत्से पिधानांशुकम् । मुग्धे ध्वान्तानुरूपं किमु मुधैवौत्सुक्ययोगा-कणत्**काञ्चीम**ञ्जीरकोलाहलमिमं शक्ता निषेद्धुं न चेत्" वाचालकाञ्ची-त्यन्ये । ३०१ ०**भिम्भसा मणिमाला** ॥ भत्रयं मभत्राश्च टैरिति-वर्त्तते । यथा " देव तवारिनरेशपुरन्ध्रीवक्त्राम्बुजशशिनः प्रोल्लसिताधिक-विस्मयमुर्वी संवीक्ष्य भुजगताम् । प्राभृतसारकृते निरवद्यामद्याप्यनवरतं मुर्द्धनि धारयते **मणिमालां** पातालपरिवृढः" ३०२ ०**मत्रा यिः**

कुसुमितलतावेल्लिता ङचैः ॥ मतना यगणत्रयं च ङचैरिति पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । यथा "कङ्केल्लिस्कन्धे **कुसुमितलतावेल्लिता** मन्दमन्दं, क्रीडादोलेयं स्मरविरचिता दाक्षिणात्यानिलेन । अस्यां खेलन्ती रतिरतितरां हन्त गीतिं तनोति, व्याकूजन्मत्तभ्रमररमणीहुंकृतीनां छलेन" ३०३ **०घछैश्चित्रलेखा** ॥ चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिश्चेत्सैव चित्रलेखा यथा "पश्योष्णांशोरभ्युदयमधुना सूचयन्ती पुरस्तात्सन्ध्या सेयं चित्रयति गगनाभोगवेश्मान्तराले । शङ्खच्छेदस्वच्छरुचिरुचिरानभ्रभित्तिप्रभागान्वर्णैः पीता ताम्रशितिकपिशैस्तन्वती **चित्रलेखाः**" ३०४ **०मभ्ना यिश्चंद्रलेखा** ॥ मभना यगणत्रयश्च, घछैरिति वर्त्तते । यथा "ज्वालं ज्वालं सुभग तव महान् विप्रयोगानलस्तां दाहं दाहं किमिव विरचयेदन्यदस्मात्परेण । लावं लावं विकचकमलिनीश्चूर्णयन्त्यङ्घ्रिघातैर्लेखं लेखं शकलयति तथा सा नखैश्चन्द्रलेखाम्" ३०५ **०म्भन्जभ्राश्चलम्**॥ मभनजभराः। घछैरिति वर्त्तते यथा "शास्त्राभ्यासे व्यसनमनुपमं परोपकृतौ रतिः सत्पात्रेषु प्रणयपरतया प्रदानमनारतम् । प्रीतिः पादाम्बुरुहि जिनपतेर्भवेदमलात्मनां **विद्युल्लेखा**जलधरपटलीचलात्मनि जीविते" ३०६ **०म्भौ न्यौ रौ केसरम्** ॥ मभनयरराः घछैरिति वर्त्तते । यथा "सारङ्गाणां न कुलमिह न वा यूथं महादंष्ट्रिणां कर्णातिथ्यं नच भजति कटुर्गन्धद्विपानां ध्वनिः । तत्किं दिक्षु क्षिपसि रभसया नेत्रे त्वमुच्चत्करो यद्वा ज्ञातं विधुवति पवनस्त्वत्**केसरं** केसरिन्" ३०७ **०नौ मौ यौ चंद्रमाला छघैः** ॥ ननममययाः छघैरिति सप्तभिश्चतुर्भिश्च यतिः यथा "सरसि सरसिजं तद्वाकाशे पार्वणं चन्द्रबिम्बं, कुवलयनयने तावत् साम्यं नाभजत्त्वन्मुखस्य । जनयतु कनकाम्भोजश्रेणीर्लक्षशः स्वर्गसिन्धुर्घटयतु यदि वा सोऽपि स्रष्टा कोटिश**श्चन्द्रमालाः**" ३०८ **०नौ म्तौ भ्रौ ललितम्** ॥ ननमतभराः छघैरितिवर्त्तते यथा "परममुपशमं वर्मीकृत्य स्थितेऽत्र महामुनौ प्रहरणमपरं दध्याः किञ्चिन्निशातमतीव यत् । पशुपतिविजयं स्मारं

स्मारं पराक्रमगर्वित कलयसि ललितं पौष्पं शस्त्रं मनोभव किं मुधा" ३०९ **भ्रनिसा भ्रमरपदं झैः** ॥ भरौ नगणत्रयं सश्च झैरिति नवभिर्यतिः यथा "वारिदमुक्तवारिभरपरिशमितघनरजा उद्गतरोहिणीशकरधवलितसकलककुपू। कस्य धृतिं ददाति न हि शरदतुरजनिरियं चुम्बनलालसभ्रमरपदविदलित-कुमुदा" ३१० ०**म्सौ ज्सौ त्सौ शार्दूललालितं ठैः** ॥ मसजसतसाः ठैरिति द्वादशभिर्यतिः। यथा "नष्टं त्यक्तमिथःप्रतिक्षणरसैः सारङ्गमिथु-नैर्यातं विस्मृतशृङ्गभारविधुरैर्वाध्रीणसकुलैः। लीनं पल्वलपङ्क एव सहसा क्रोडैर्ध्वनिति चेत्, कां चाटु विधित्सयापि हि भवान् **शार्दूललालितम्**" ३११ ०**म्तन्जभ्राः कुरङ्गिका ङ्छैः**॥ मतनजभराः ङ्छैरिति पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः। यथा "अस्या वक्त्रेन्दौ विजयिनि चिराय लाञ्छन-वर्जिते, प्रालेयांशो त्वं स्फुरसि दिवि धृष्टनित्यमचेतनः। साकूतालोका द्रुतनयनकेलिनिर्जितलोचना यारण्ये तस्थावुचितचतुरेह सैव **कुरङ्गिका**" ३१२ ०**न्सौ मौ यावनङ्गलेखा चडैः**॥ नसमभययाः चडैरिति षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः। यथा "प्रियसखि मधुं मा स्मावज्ञासीर्मानयैनं यथावत् तव हि बकुले क्रीडामित्रेऽस्मिन् पुत्रके चूतवृक्षे। भवनपरिखा पद्मिन्यां सख्यां न्यस्तरोलम्बवर्णावलिकिसलयव्याजादेतेनानिन्यिरेऽ**नङ्गलेखाः**" ३१३ ०**सौं जौ भ्रावुज्वलं जैः** ॥ रसजजभराः जैरित्यष्टभिर्यतिः। विबुधप्रियेत्यन्ये। यथा "पाणिपादविलोचनाननपद्मकाननशालिनी निम्ननाभिमहाह्रदा त्रिवलीतरङ्गविभूषिता। कुङ्कुमारुणपीवरस्तनचक्रवाकयुगाञ्चिता, केलिसिन्धुरिवोज्ज्वला मदनस्य राजति कामिनी" मालिकोत्तरमालिका-वित्यन्ये। ३१४ ०**नौ रीर्निशा ङैः**॥ नद्वयं रचतुष्टयं च ङैरिति त्रयो-दशभिर्यतिः। यथा "मलयजरसलिप्तरम्याङ्गभाजां सिते वाससी शरदि हृदि च बिभ्रतीनां विशुद्धां नवैकावलीम्। विकचकुमुदकर्णपूराञ्चितानां कुरङ्गीदृशां हिमरुचिकिरणावदात भिसर्तुं **निशा** प्रेयसी" तारकेत्यन्ये। ३१५ ०**नौ सौ त्यौ पङ्कजवक्त्रा घञ्झः**॥ ननससतयाः घञ्झैरिति चतु-

र्भिर्नवभिश्च यतिः । यथा "इह किमु विलसति सर्वऋतुश्रीः किन्तु मृगाक्षी बहुजनजडिमविजृम्भणहेतुः कन्दरदावा । अभिनवमृदुतरपल्लवपाणिः सम्भृततृष्णासमुदितनिबडपयोधरभारा **पङ्कजवक्त्रा**" ३१६ ०**स्रज्नभ्सा: सुरभिस्त्रिडैः** ॥ सनजनभसाः। त्रिडैरिति त्रीन्वारान् पञ्चभिर्यतिः पञ्चभिः पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिरित्यर्थः। यथा "स्फुटदुज्वलबकुलाकुलमधुपावलिरसितैः पवनाहतलवलीदलपटलैरतिचपलैः । मदने प्रियसुहृदि प्रतिभुवनं कृतविजये **सुरभिर्ध्रुवमिह** गायति परिनृत्यति मुदितः"३१७ ०**म्यौ न्सौ त्सौ क्रीडा चचैः**॥ यमनसतसाः चचैरिति षड्भिः षड्भिर्यतिः । यथा "यदि प्राप्तो बन्धं यदि विरहितो विन्ध्याचलभुवा वियुक्तः कान्ताभिर्यदि च तदपि स्तम्बेरमपते । नरेन्द्रस्ते पूजां रचयति सदा किञ्चैष भवता **रणक्रीडा**मैत्रीं घटयति ततो मा गाः शुभमिमाम् " ३१८ ० **न्सौ म्तौ भ्रौ हरिणीपदं चर्घैः** । नसमतभराः चर्घैरिति षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः यथा " अधिगुणधनुर्दण्डं पश्यन् लुब्धकं गहने वने सरभसमपक्रामन्न्यंकुश्चिन्तयन्निति ताम्यति। सरसमधुरोद्गारैर्गीतैर्वागुराभिरिव प्रियाऽहह निगडिता दत्ते नैषा साम्प्रतं **हरिणीपदम्** " ३१९ ० **भीन्या भङ्गिः** ॥ भगणचतुष्टयं नयौ च । यथा " मा कुरु सम्पदि सम्मदमापदि विसृज विषादं दीनजनेषु कृपां कुरु संस्मर चिरपुरुषाणाम् । संत्यज पापचरित्रमुदञ्चय सुचरितमालामद्भुतभङ्गिरियं पुरुषोत्तमसरणिरनिन्द्या " विच्छित्तिरितिकश्चित् । ३२० ० **स्जौ स्जौ त्रौ बुद्बुदम्** ॥ सजसजतराः । यथा " असमं दधन्नयपयोगभीरमध्यः सनातनो, विमलो जयत्यविरतं जिनेन्द्रसिद्धान्तवारिधिः । अतिपेशलैर्गमगणैस्तरङ्गिते यत्र सर्वदा, क्षणदृष्टनष्टतनुभिः कुदृष्टिभिर्बुद्बुदायितम् " ३२१ $\frac{१८}{२१}$ **अतिधृत्यां म्सौ ज्सौ तौ गः शार्दूलविक्रीडितं छैः** । मसजसततगाः । छैरिति द्वादशभिर्यतिः यथा " क्ष्माभृत्पुङ्गव कोशकन्दरमुखान्निर्गत्य ते सङ्गरक्रीडासून्मदवैरिवारणघटाकुम्भस्थलीः पाटयन् । दंष्ट्रालो नवलम्ममौक्तिकमणिस्तौमैरसृग्लेखया जिह्वालः करवाल एष तनुते **शार्दूल**-

विक्रीडितम्" ३२२ **०म्सौ ज्सौ न्जौ र गो वायुवेगा** ॥ मसजसनजगाः । । छैरितिवर्त्तते । यथा "त्यक्त्वा पुत्रकलत्रबन्धुसुहृदां व्यतिकरमञ्जसा नित्यं संस्मर वीतरागचरणाम्बुरुहयुगं रहः । हंहो चित्त चिरं प्रसीद किमिदं न हि हतजीवितं, जानीषे घन**वायुवेग**निहताभ्रपटल-गत्वरम्" ३२३ **०य्सौ न्सौ रौ गो मेघविस्फूर्जिता चचैः** । यमन-सररगाः चचैरिति षड्भिःषड्भिश्च यतिः । यथा "निरुन्धानस्तापं जगति कलयंश्चण्ड कोदण्डदण्डं पदं व्यातन्वानः सततमखिलक्ष्माभृतां चोपरिष्टात् । निकामं दुर्द्धर्षा दिशि दिशि समुल्लासयन्वाहिनीश्च त्वमुच्चै-श्चौलुक्येश्वर घटयसे **मेघविस्फूर्जितानि**" रम्भेति स्वयम्भूः । ३२४ **०य्मौ न्सौ जौ गो मकरन्दिका** ॥ यमनसजजगाः चचैरिति वर्त्तते । यथा "इमां बालां त्रासाकुलमृगवधूविलोलविलोचनां किमु त्वं निःशङ्को व्यथयसि मुहुर्वियातविचेष्टितैः । परिक्षोदं चण्डैर्मुसलपरीघैः सहेत न मालती मृदु भ्राम्यद्भृङ्गीपदपरिचयाद्गलन्**मकरन्दिका**" ३२५ **०य्मौ न्सौ तौ गश्छाया** ॥ यमनसततगाः चचैरिति वर्त्तते । यथा "फलं कालाक्रान्तं कुसुममरसं पत्रं न भोगास्पदं बहिस्तत्कार्कश्ये किमपि सहजं निःसारमन्तर्वपुः । विवृद्धि गृध्राणां धिगुपकरणं शाखाप्रपञ्चो न ते किमन्यत्ताल स्याद्विरलविरलाछायापि नो शीतला" ३२६ **० त्रिज्सौ गो रतिलीला** ॥ त्रीन्वारान् जगणसगणौ गुरुश्च जसजसजसगाः चचैरित्यनुवर्त्तते। यथा "दुनोति बत तां कराम्बुजतले निवेशितकपोलां किमप्यहरहस्तथा कथमपि त्वदीयविरहाग्निः । यथा वरतनुर्न पङ्कजदलैर्न मौक्तिककलापैर्न चन्दनरसैर्न चन्द्रकिरणैः करोति **रतिलीलाम्**" ३२७ **०म्तौ न्सौ रौ गः पुष्पदाम ङछैः** ॥ मतनसररगाः । ङछैरिति पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः यथा "सेयं साकाङ्क्षा त्वयि मृगनयना सङ्गताङ्गी विलासैर्लीलालोलभ्रूर्दिवि कमलवनं कुर्वती नेत्रपातैः हंहो पश्यैतद्विरहविधुरया ते यया सावहित्थं प्रक्षिप्तं कण्ठे विकसितबकुलासूत्रितं **पुष्पदाम**" ३२८ **०म्तौ न्सौ तौ गो वञ्चितम्** ॥

मतनसततगाः । ङछैरिति वर्त्तते । यथा "कैश्चिच्चार्व्वाकैरविदितसुकृतैः शुक्राविमुक्तात्मभिः कौलीभूयान्यैर्विहित पशुगणाघातैः पदैर्यज्ज्वभिः । जैने धर्मेऽस्मिन्सति सततकृपापीयूषपात्रेऽप्यहो स्वच्छन्दं घूर्त्तैरहह कुटिलया बुद्ध्या जगद्वञ्चितम्" विचितमित्यन्यः । ३२९ **०य्मौ नौ रौ गो मुग्धकं चछैः** ।। यमननररगाः चछैरिति षड्भिः सप्तभिश्च यतिः यथा"परिभ्राम्यद्भृङ्गं श्वसितपरिमलैर्जपापाटलौष्ठं गिरा लीलालापप्रणयमधुरया सदानन्ददायि । स्फुरत्यन्तश्चित्तं लिखितमिव सखे ममाद्यापि तस्याः प्ररूढप्रेमायाश्चकित-मृगदृशो मुखं **मुग्धकं** तत्" ३३० **०रः सौ तो जौ ग ऊर्जितं जैः** ।। रससतजजगाः । जैरिति दशभिर्यतिः । यथा "नेक्षसे किमहो जलरिक्तां स्वामपि तावदिमां तनूं नो निषेधसि चण्डमरीचेर्दुःसहमात-पजृम्भितम् । शारदे समयेऽपि तदस्मिन्पूरितपर्वतकन्दराण्यूर्जितस्तनितानि दधानस्तोयद किं न हि लज्जसे" ३३१ **०नभ्रसा जौ गस्तरलम्** ।। नभरसजजगाः । यथा "श्रय विशुद्धधिया जिनेश्वरपादपङ्कजभृङ्गतां प्रकटय प्रशमं भजस्व गुरूनधीष्व सदागमम् । विरचयार्थिजनं कृतार्थमिमं कुरुष्व तपः परं **तरलमायुरिदं** गृहाण तदीयमेतदहो फलम्" ३३२ **०म्नौ भः सौ ज्गौ माधवीलता छैः** ।। मरभससजगाः छैरिति सप्तभिर्यतिः । यथा "निःसामान्यं तवैतत्किमपि विराजति दक्षिणानिल, प्रावीण्यं यत्प्रगल्भामिह सहकारलतामनुव्रजन् । अश्रान्तं साभिलाषः स्पृशसि समुन्नयसे विधूनयस्यालिङ्गस्याशु चुम्बस्यभिनवकोमल**माधवीलताम्**" ३३३ **०स्मूगौ तरुणीवदनेन्दुः** ।। सगणाः षट् गुरुश्च । यथा "मृगनाभिवि-निर्मितः पत्रलतावलिलाञ्छनधारी जननेत्रचकोरमहोत्सवकृत्कमलद्युतिहारी । जगतां विजयाय निबद्धमतौ झषलक्ष्मणि साद्या जयति प्रतिपन्नसहायपद-**स्तरुणीवदनेन्दुः**" ३३४ $\frac{१९}{३३}$ **०कृतौ म्रौ भ्नौ य्मौ ल्गौ सुवदना छछैः** ।। मरभनयभलगाः छछैरिति सप्तभिः सप्तभिर्यतिः । यथा "आकल्पं कल्पयित्वाभिनवमृगमदैरामुच्य वशिति क्षौमे कृत्वा विभूषां मरकतमणिभिर्गन्तुं

प्रियगृहम्। औत्सुक्याद्यावदस्थात् पथि मुखशशिना तावद्वत तमी ज्योस्नी जातेति मूर्छामभजत सहसा कष्टं **सुवदना** " ३३५ ०**दशग्ला वृत्तम्**॥ गुरुलघू दशवारानावृत्तौ वृत्तं नाम वृत्तम्। यथा "प्राणिताखिलार्थिदान-मूर्जितारिजिष्णुपौरुषं महर्षिचित्रकृत् जितेन्द्रियत्वमेवमद्भुतान् गुणान्दधन्न-रेन्द्र। रामपार्थधुन्धुमारमुख्यपूर्वभूमिपालवृत्तमत्र सत्यतां चिराय नीतवानसि त्वमुच्चकैश्चुलुक्यचन्द्र " ३३६ ० **स्भा नौ म्यौ लगौ मत्तेभविक्रीडितं डैः**॥ सभरनमयलगाः। डैरिति त्रयोदशभिर्यतिः यथा "उदयाद्रेः प्रसरन्नयं दिनपतिः प्रत्यग्रसन्ध्यातपस्फुटसिन्दूररुचिर्विसूत्रिततमःसन्दोहवल्ली-वनः। तनुते वाजिजवोल्लसत्कशपुरःक्रामत्सुपर्णाग्रजप्रतिकारोपरि बलादा-यतकरो **मत्तेभविक्रीडितम्** " ३३७ ० **नो भौ मः सौ लगौ मुद्रा टैः**॥ नभभमससलगाः। टैरिति एकादशभिर्यतिः। यथा " अयमरण्य-महीष्वपि चूतास्वादकषायितकोकिलाकलकलच्छलतश्चिरमाज्ञामस्खलितामिह वर्त्तयन्। कुपितमानवतीकलहानामन्तकरः पुरतः सखे मकरकेतुमहीपतिमुद्र (**मुद्रा**) यापरणं तनुते मधुः " ३३८ उज्ज्वलमित्यन्ये। ०**म्यौ नौ तौ गौ शोभा चछैः**॥ यमननततगगाः। चछैरिति षड्भिः सप्तभिश्च यतिः। यथा "गता लाक्षारागद्युतिरधरदलात्पत्रवल्ली विलुप्ता कपोले पर्यस्तं तिलकमलिकतो लम्बितः केशपाशः। च्युतः कर्णोत्तंसः करमणिवलयं स्रस्तमस्यास्तथापि प्रियेण प्रत्यग्रः प्रथयति महतीं संगमो हंत **शोभाम्** " ३३९ ० **म्रौ भ्रौ तौ गौ चित्रमाला छचैः**॥ मरभनततगगाः। छचैरिति सप्तभिः षड्भिश्च यतिः। यथा " सा काङ्क्षत्यन्यमेवायमपि बत तां सारसौन्दर्यलक्ष्मीरेषा चैतं वराकी तरुणनिवहोऽमूं च लावण्यपुण्याम्। एवं प्रत्यग्रकेलीकुशललितैर्बद्धहासं वसन्ते देवः पुष्पायुधोऽसौ रमयति रतिं दर्शयंश्चित्रमालाम् " सुप्रभेत्यन्यः ३४० ० **म्रौ स्रौ म्यौ लगौ सद्रत्नमाला ङजैः**॥ मनसनमयलगाः। ङजैरिति पञ्चभिरष्टभिश्च यतिः। यथा " सन्ध्यान्ते प्रतिदिशमियं समुदिता तारातितिः शोभते श्यामाया

अभिसरणकेलिरभसाद्भ्रष्टेव मुक्तावलिः । यद्वा व्योमनि मनसिजेन लिखिता जैत्रप्रशस्तिर्निजा विस्फूर्ज्जद्धनतमतमिश्रफणिनां **सद्वृत्तमालाथवा** " ३४१ ० **भीरसलगा नन्दकम्** ॥ भगणचतुष्टयं रसलगाश्च । यथा " अद्भुतसङ्गरसागरमन्थनसम्भवां कलयन् श्रियं, दोष्णि दधद्वसुधावलयं **च** कुमारपालमहीपते । त्वं बलिराजनियन्त्रणविश्रुतविक्रमः पुरुषोत्तमः केवलमेष जगद्विजयी त्वदसिर्द्विषां नतु **नन्दकः**" ३४२ ०**भ्रौ भ्नौ भ्रौ लगौ कामलता** ॥ भरनभभरलगाः यथा " कौतुकमात्रमेव भवतो यदि शस्त्रपरिग्रहे तदा चापशिलीमुखान् घटयितुं कुरू चूतदलावमोटनम् । कस्य मनः करोति न हि वश्यमसौ पुरतो यतः स्फुरन् **कामलता**वलीतरलनो मलयानिल एष ते सखा " उत्पलमालिकेत्यन्ये ३४३ ० **भ्नौ भ्नौ भ्रौ लगौ दीपिकाशिखा गचैः** ॥ भनयननरलगाः । गचैरिति त्रिभिः षड्भिश्च यतिः । यथा " प्राक्तने सुकृतसमूहे बलवदिह समुल्लसत्यपि दुर्नयकरणमनीषा श्रियमपहरति क्षणान्नृणाम् । पश्यत यदनुपभुक्तेऽपि हि विनिहिततैलपूरणे निर्भरवलितसमीरो दलयति खलु **दीपिकाशिखाम्** " ३४४ ०**त्भौ ज्भौ ज्भौ लगौ शशाङ्करचितम्** तभजभजभलगाः यथा " त्वं निर्जितोऽसि निरवद्यया वरतनोर्मुखाम्बुजरुचा विस्तीर्णनेत्रललितैः कुरङ्गहतकोऽयमप्यवजितः । युक्तं **शशाङ्करचितं** त्वया यदमुना सहैक्यमधुना सङ्गः समानगुणयोगिभिर्भवति देहिनां समुचितः " ३४५ ३०/३६ ० **प्रकृतौ भ्रौ भ्नौ यिः स्रग्धरा छछैः** ॥ मरभना यगणत्रयं च । छछैरिति सप्तभिःसप्तभिर्यतिः यथा ॥ " आवासः पर्णशाला वपुषि च वसनं नूतना त्वक्तरूणां पाणावाषाढयष्टिः शिरसि च चिकुरैर्नव्यगुम्फो जटानाम् । कर्णेऽक्षस्रग्धरायाः परिवृढविपिने त्वद्भयात्सम्प्रतीत्थं वृत्तिर्द्वित्रैरहोभिस्त्वदरिनृपजनैः शिक्षिता तापसानाम् " ३४६ ०**त्रौ भ्नौ ज्भौरः कथागतिः** ॥ तरभनजभराः छछैरिति वर्त्तते । यथा " केष्वप्यस्खर्वगर्वाद्विधुरितभुवनेष्वनर्गलगर्जितैरम्भोधरेष्विवाशु श्रवणपथगतेष्वभूद्विनिमीलितम् । आखण्डलस्य कामप्यभजत नयनासितो-

त्पलकाननं प्रीतिं चुलुक्यचन्द्र प्रकृतनृपकथागते त्वयि तु क्षणात्" ३४७ ० **भौ त्रौ त्रौ रो ललितविक्रमो जैः** ॥ भरनरनरराः । जैरिति दशभिर्यतिः । यथा "सद्गुणरत्नरोहणगिरे यशोधवलिताखिलाशामुखद्वेषिवधूमुखाम्बुजविधो वयं किमिव वर्णयामस्तव । यस्य वशंवदत्रिभुवनश्रियं विबुधसुन्दरीमण्डलैर्जम्भरिपोश्चमत्कृतिरसं दधल्ललितविक्रमो गीयते" ३४८ **मौ तनिसा मत्तक्रीडा जडैः** ॥ मद्वयं तगणो नत्रयं सश्च । जडैरिति अष्टभिः पञ्चभिश्च यतिः यथा "नो जानीते कृत्याकृत्यं विलुठति च धरणितलशयने भूयो भूयो मूर्छां धत्ते दृढयति न शिथिलमपि वसनम् । अर्थापेतं निःसम्बन्धं वचनमपि वदति नदतितरां मत्तक्रीडामाप्ता बाला सुभग तव नवविरहविधुरा" ३४९ ०**र्जतनिसाश्चन्दनप्रकृतिः** ॥ रजता नत्रयं सश्च । यथा "दर्शनाद्यदीह सन्तापमपहरति तदपि बत तया नार्जितं धनं प्रभूतं जरसि सुखदमतिसरलतया । किन्तु **चन्दनप्रकृत्या** सखि सततमपि फलरहितया दुर्भुजङ्गघृष्टया यौवनमिदमफलमहह गमितम्" ३५० ० **न्जभजिराः सिद्धिः** ॥ नजभा जगणत्रयं रश्च । यथा "सततनमत्पुरन्दरशिरःशुचिरत्नकिरीटमालिकाविमलमयूखशेखरितपादनखद्युतिजालशालिनम् । विपुलदयानिधिं प्रणयिकल्पतरुं भजत जिनेश्वरं यदि भवकातरस्त्वमिह वाञ्छसि **सिद्धि**मनुत्तमां सखे" चित्रलता रुचिरा शशिवदना चेत्यन्ये ३५१ ० **नजीभ्रा वनमञ्जरी**॥ नगणो जगणचतुष्टयं भरौ च । यथा "सह धनुषा समदो मदनः किल शीतदीधितिमौलिना सुहृदिह भस्मकृतस्तव दीप्तहुताशपिङ्गलया दृशा । इति हि मधो कुमते स्मरं मा विचरान्तिके तरलभ्रुवां विरहजुषां सकलज्वलिताङ्गभृतां दध**द्वनमञ्जरिः**" ३५२ ० **त्रीनौ रस्तरङ्गः** ॥ रनरनरनराः यथा "निर्ममो भव विधेहि पञ्चपरमेष्ठिसंस्मरणमन्वहं संयमं कुरु भज क्षमां यदि समीहसे सुखमनश्वरम् । यौवनं किल तडिल्लताचपलमभ्रचञ्चलमिदं धनं जीवितव्यमपि मारुताहतसरित्तरङ्गतरलं सखे" ३५३ ०[२] **आकृतौ भौ त्रौ त्रौ**

न्गौ मद्रकं जैः ॥ भरनरनरनगाः । जैरिति दशभिर्यतिः । यथा "देव जगत्त्रयैकतिलक प्रभो प्रणयिलोककल्पविटपिन् पुण्यवतां शिरोमणिपदं व्यभाजि जिननाथ तैरिह जनैः । ये विकचैश्चिराय चरणारविन्दयुगमर्चयन्ति कुसुमैर्मद्रकमन्द्रगीतिभिरभिष्टुवन्ति च चरित्रमत्रभवतः ३५४ **०स्तौ त्नौ स्रौ गौं महास्रग्धरा जछैः** ॥ सतत नसररगाः । जछैरिति अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । यथा " अभिनागान्याति योऽयं सम मम (मम ममच) पुनर्यच्छिरो हुंकरोति प्रचलोऽयं यत्कबन्धः प्रहरति स तु मे प्राणनाथोऽस्तु सख्यः । दलयन्यो दुष्टभूपानहमहमिकया स्वर्गसीमन्तिनीनां परिशुश्रावेति वाचो वरवरणमहास्रग्धराणांरणेषु " ३५५ **०भृगौ मदिरा** ॥ भृगाविति भगणसप्तकं गुरुश्च । यथा "ह्रीविनियन्त्रणविघ्नमपाकुरुतेऽभिनवावतरद्वयसां प्रौढपुरन्ध्रिजनस्य तथा तिरयत्यपराधपदं सहसा । कोपपदेन च गोत्रपरिस्खलितं न च कारयते तदसौ कामसखी मदिरेह सतर्षमभाजि चिरं किल कामिजनैः" लताकुसुममित्यन्ये। ३५६ **०मत्यनीगा वरतनुः**॥ मतया नगणचतुष्टयं गुरुश्च । यथा " चक्षुःसौन्दर्यं मृगवध्वां परभृतयुवतिषु मधुरगिरं, यातं हसीषु स्मितमुद्बद्धनवविचकिलकुसुमजतिषु । रोलम्बश्रेण्यां कचलक्ष्मीं वदनरुचिमपि विकचकमले न्यासं कृत्वा सा खलु याता क्वचिदपि मम वरतनुरधुना" ३५७ **म्सौ ज्सौ ज्सौ जगौ दीपार्चिः ष्टैः** ॥ मसजसजसजगाः । ष्टैरिति द्वादशभिर्यतिः । यथा "प्रायो दुष्कृतकर्मसु स्वयममी प्रयान्ति पिशुनाः सहायतां यद्वत्तद्वद्वद निन्दनीय सुकृतक्रियासु भृशमन्तरायताम् । वह्नौ सन्ततजन्तुसङ्कुलमहावनप्लुषि सखा समीरणो दीपार्चिष्यखिलोपकारिणि भवत्यकाण्डकुपितान्तकः खलु" ३५८ **० विकृतौ न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ गश्च ललितष्टैः** ॥ नजभजभजभलगाः टैरित्येकादशभिर्यतिः । यथा "निरयमहान्धकूपमसमान्धकारभरदुर्विलोकमतुलं, निपतितगाढमोहपटलान्धजन्तुविविधप्रलापतुमुलम् । प्रवचनचक्षुषेक्षत इमं चिराय तनुभृत्तथापि बलवच्चपलतरेन्द्रियाश्च ललितैर्विकृष्ट इहतत्क्षणान्निपतति"

अत्र केचित्सप्तमभगणस्थाने जगणमिच्छन्ति । ३५९ ० **मौ तो नील्गा मत्ताक्रीडा जडैः** ॥ ममता नगणचतुष्टयं लघुगुरू च । जडैरित्यष्टाभिः पञ्चभिश्च यतिः । यथा "हस्ताक्षेपैर्वारं वारं विदलयति किल निकरमवनिरुहां पादानुच्चैः क्षोणीन्द्राणां विघटयति दशनकुलिशविकषणैः । वेगावेगात्पादन्यासैर्नमयति च फणिपटलमुरगपतेरित्थं **मत्ता क्रीडा**मात्रं विरचयति नृपवर तव करिघटा " ३६० ० **ताज्जूल्गाः शङ्खः** ॥ तगणात्परं जगणषट्कं लघुगुरू च । यथा "चौलुक्यनरेश्वर वैभववासव धीर गभीरिमवारिनिधे सौन्दर्यमनोभवकान्तिनिशाकर सेवककल्पतरो भवतः । को नाम गुणानिह सङ्कलयेत्किल वच्मि तु किञ्चन ते यशसां सम्पर्कमवाप्य स **शङ्ख**धरोऽभवदद्रिसुताकमितुः सदृशः " ३६१ ० **नाद् हंसगतिः** ॥ नगणात्परं जगणषट्कं लघुगुरू च । यथा " मदनगजेन्द्रमदोदयमादधती सहसा विमलप्रसरल्लवणिमसिन्धुरनिद्रितनीलसरोरुहचारुलसन्नयना । विशदताम्बरसम्पदियं रजनीकरबिम्बमुखं दधती शरदिव संश्रित**हंसगति**र्युवतिर्विदधाति न कस्य मुदम् " महातरुणीदयितमित्यन्ये । ३६२ ० **त्रीनौ ल्गाश्चित्रकम्** ॥ रनरनरलगाः यथा " श्रूयतां नृप कुमारपाल तव दर्शनत्वरितया व्यधायि यत् पादतामरसयोः सुवर्णकटके कराम्बुरुहयोश्च नूपुरे । हारदाम च नितम्बबिम्बफलके भृशं हृदि च रत्नमेखला निर्ममे जतुरसोलिकेऽधरदले च **चित्रकम**धीरचक्षुषा " ३६३ ० **भ्मौ स्मौ निग्लाश्चपलगतिः** ॥ भमसभा नत्रयं लघुगुरू च । यथा " भूमिभृतामङ्केषु विलासं स्वरुचिसदृशमतिहि विदधती सत्त्वरमानीता स्फुटमुच्चैः पटह इव नदति यशसि निजे । दुर्ललिता स्तम्बेरमकान्तेव नृपवर दृढतरगुणैः साधुभुजस्तम्भे भवता श्रीरति **चपलगति**रिह निगडिता " ३६४ ० **ज्सौ ज्सौ यिल्गा वृन्दारकम्** ॥ जसजसा यत्रयं लघुगुरू च यथा " तदङ्घ्रिपरिताडनं सरभसं कचाकर्षणं स्वेच्छया चोर्जितं मुखाम्बुरुहचुम्बनं प्रति मुहुर्नखैर्दारुणं निर्विशङ्कं जवात् । नरेन्द्रतिलक त्वदीयपरिपन्थिनां तुल्यकालं

तदेव कृतं शिवाभिरिह सङ्गरे गगनसीम्नि च वृन्दारकप्रेयसीभिस्तथा " ३६५ $\frac{२३}{७}$ ०**संकृतौ भ्तौ न्सौ भौ न्यौ तन्वी ठैः** । भतनसभभनयाः । ठैरिति द्वादशभिर्यतिः । यथा "दन्तमयूखाः शशधररुचयो वागमृतं रतिरमणधनुभ्रूलोचनलक्ष्मीस्तुलयति कमलं नूतनविद्रुमसुहृदधरश्च । चम्पकगर्भप्रतिकृति च वपुर्हसगतेरनुहरति व यातं वच्मि विशेषं कमपरमथवा रम्यमहा किमिव हि न हि **तन्व्याः** " ३६६ ० **नौ भ्नौ ज्नौ न्यौ ललितलता छठैः** ॥ ननभनजननयाः छठैरिति सप्तभिः सप्तभिर्यतिः । यथा " परिमलविलुठन्मधुकरकबरीविरचितनिरवधिशोभामभिन्यकुसुमस्मितसुभगरुचिं मृदुतरकिसलयपाणिम् । इह मधुसमये विलसति नियतं मनसिजशरपरिविद्धस्तनुललितलतायुवतिमयमहो कलयति मलयसमीरः " ३६७ ० **नौ रूर्मेधमाला** ॥ नगणद्वयं रगणषट्कं च । यथा त्रिभुवनविजयाय बद्धाभिमानस्य शृङ्गारयोनेः प्रयाणक्षणे, कनकघटितदण्डमेतत्किमाभाति नीलातपत्रं लसत्सर्वतः । नवतपविगमश्रियादीप्रदीपेऽथ किं कज्जलार्थं धृतं कर्परं भ्रममिति विदधाति वीक्ष्योन्नतां **मेघमालां** जनो विद्युतालङ्कृताम् " भृङ्गाब्जनीलालकेत्येके । ३६८ ० **भ्रू सुभद्रं** ॥ भ्रूरिति भगणाष्टकं । यथा " शौर्यमृगेन्द्र चुलुवयनरेन्द्र महत्त्व गिरीन्द्र गभीरिमसागर दोष्णि चिरं निखिलाचलसिन्धुयुतं वसुधावलयं तव बिभ्रति । अद्भुतभारपरिश्रममुक्तिसमुद्भवसितो भुजगाधिपतिस्त्वयि शंसति सन्ततमेष **सुभद्रमखण्डमहोदयमस्त्विति** सम्प्रति " ३६९ ० **भितनिसा द्रुतलघुपदगतिः** ॥ भत्रयं तगणो नत्रयं सश्च । यथा " मुञ्चत नूपुरकङ्कणकाञ्चीः क्वणितभरविरचितकलकलाः स्वीकुरुताशु गतिं समयोऽयं न खलु समदगजललितगतेः । सम्भ्रमवान् स्ववधूरनुशासद्गिरिसरिदभिमुखमतिकृपणान् सम्प्रति सिद्धपते तव याति **द्रुतलघुपदगतिः** रिपुनिवहः ॥ " ३७० ०**न्यौ भ्तौ निसौ सम्भ्रान्ता** ॥ नयभता नगणत्रयं सश्च । यथा " रचयतु जन्मस्थानविधौ वस्त्रिजगदधि-

पचरमजिनपतेः सुरपतितुङ्गोत्सङ्गनिषण्णस्य किमपि बलविलसितमतुलम् । मृदुचरणाङ्गुष्ठाग्रसमाक्रान्तिविधुरचलितकनकशिखरिस्फुटभयसम्भ्रान्तामरयक्षोरगपति निखिलदुरितदलनम् " ३७१ ०म्सौ ज्सौ तौ भ्रौ **विभ्रमगतिः** ॥ मसजसततभराः यथा " दृष्ट्वा त्वत्पृथनातुरङ्गमखुरोद्धूतं धरित्रीरजो गगनाङ्गणे तत्तद्भूतिमतीं विहाय सपदि स्वां राजधानीमपि प्रियजीविताः । गच्छन्तोऽनु गिरिम्पलायनविधिप्रत्यूहहेतुं मुहुः सहचारिणां दाराणां कलहंसविभ्रमगतिं निन्दन्ति चौलुक्यचन्द्र तवारयः " ३७२ २४ ० **अभिकृतौ भ्मस्भनीगाः क्रौञ्चपदा ङङजैः** ॥ भमसभा नगणचतुष्टयं गुरुश्च । ङङजैरिति पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिश्च यतिः । यथा "प्रोऽज्झ्य पुराणि त्वद्भयभयोगान्नृपवर भवदरिरतिशयविधुरो दूरमरण्यं प्राप्य कलत्रैः सह समजनि गतिरयवशतृषितः । सारसनादात्स स्वयमादौ प्रसरति कियदपि भुवमथ सहसा प्रेक्ष्य चकोरक्रौञ्चपदाङ्कां ध्रुवमिह सरिदिति निगदति दयिताः " ३७३ ०नीसभिगा हंसलयो जछैः ॥ नगणचतुष्टयं सगणो भगणत्रयं गुरुश्च । जछैरिति अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । यथा " भवशतचितनिरवधिसुकृतैस्त्वत्कृतधर्मपथोधिगतः प्रणयिनी मयि कुरु तदसमकरुणां पश्य सुधारसपूर्णदृशा । अभिमततरमिति वितर जिनपते शक्रफणीन्द्रनरेन्द्रनुत प्रतिदिनमपि तव पदकमल्युगे देव भवेयमहं सलयः " ३७४ ०त्यौ भौ नीगौ हंसपदा जैः ॥ तयभभा नगणचतुष्टयं गुरुश्च । जैरिति दशभिर्यतिः । यथा " अम्भोजवनं व्याकोशमिदं सलिलमतिविमलमिति वनसरसि भ्रान्तोपि हि मा कार्षीर्गमनं यदिह विचरति हरिणशिशुनयना । तस्य अतिरम्यां वीक्ष्य गतिं निरुपमितिमतिशयमधिगतवतीं हीतः सपदि त्वं हंसपदात्पदमपि चलसि न खलु नियतमदः " ३७५ ०न्जज्या नीगौ चपलम् ॥ नजजयान गणचतुष्टयं गुरुश्च । यथा " क्वचिदपि चूतलतामुपभुङ्क्ते क्वचिदपि पिबति विचकिललतां क्वचिदपि चुम्बति माधविकां च क्वचिदपि परिसरति च लवलीम् । बहुविधपुष्पसमृद्धिनिधाने विलसति नवतरमधुसमये चपल-

भुजङ्गविलासमजस्रं कलयति मधुकर इह मुदितः" ३७६ $\frac{२५}{४}$ **०उत्कृतौ मौ तो निरसलगा भुजङ्गविजृम्भितं जटैः** ॥ ममता नगणत्रयं रसलगाः । जटैरिति अष्टाभिरेकादशभिश्च यतिः । यथा "क्वापि स्वैरं क्रूरक्रीडन्महिषशभ्रमचकितवरकुरङ्गकुलं क्वचित्क्वापि क्रीडाव्यग्रक्रोडं क्वचिदपि मदजडविहरन्मतङ्गजसङ्कुलम् । सिंहक्ष्वेडारौद्रं क्वापि क्वचिदपि विषविषममहा**भुजङ्गविजम्भितं** श्रीचौलुक्यक्षोणीनाथ स्फुटमजनि भवदरिमहीभुजामधुना पुरम् । ३७७ **०मनूसगगा अपवाहो झचचैः** ॥ मो नगणषट्कं सगगाश्च । झचचरिति नवभिः षड्भिः षड्भिश्च यतिः । यथा "यः श्लाघ्यः प्रतिदिनमपि मदनदहन गरुडगमन चतुरास्याद्यैर्गेयो यः सुरपतिपरिषदि च किमपि मुदितविबुधरमणीवृन्दैः । चौलुक्यान्वयजलनिधिहिमकर कियदिह तव नृपवर तस्यैतद्यत्सर्वं कृतमरिबलमपरथमपभटमपगज**मपवाहं** च" ३७८ **०भो नौ स्मो निलगा आपीडो द्वैः** ॥ भननसमा नगणत्रयं लघुगुरू च । द्वैरिति चतुर्दशभिर्यतिः । यथा "पश्य विविधवरविटपिनिकुञ्जश्यामीकृतविपुलतरकटकभूराश्रमशतलसदिभहरिमैत्रीप्रेक्षारसवदमरयुवतिजनः । रैवतकगिरिरयमिह पुरस्ताद्यस्मिन् जिनचरणनमननमिलिताशेषसुरपतिपतदमलपुष्पा**पीडै**र्भवति सुरभिरयमनिलः ३७९ **० न्जौ न्सौ भनिलगा वेगवती** ॥ नजनसभा नगणत्रयं लघुगुरू च । यथा "नभसि भृशं स्तनति भरितदिक्कन्दरमभिनवजलधरपटले धृतमुदि नृत्यति मधुरकेकाकलकलजुषि समदशिखिकुले । स्फुटितकदम्बकुटजसुमनःसर्जपरिमलमिलदलिनि च वने मनसिशये च भुवनजय**संवेगवति** बत भवसि पथिक कथम्" ३८० **० नजभजिभ्जलगाः सुधाकलशो द्वैः** ॥ नजभा जत्रयभजलगाः । द्वैरिति चतुर्दशभिर्यतिः । यथा "अयमनुनीय सर्वसुरकार्यकृते मम वल्लभेन दिविषत्पतिना ननु विनियोजितः कवलितश्च ततस्त्रिपुरान्तकृन्नयनहव्यभुजा । इति हृदये विचिन्त्य परिजीवितुं मकरध्वजं सपदि पूर्वदिशा नियतमुदासि सम्प्रति **सुधाकलशः**परिपूर्णशीतरुचिबिम्बमिषात्" ॥

३८१ ० २६ **उक्तादिजातिप्रकरणम्** । ० **शेषजातौ मतिनायि मालाचित्रं टैः** ॥ मस्तगणत्रयं नगणद्वयं यगणत्रयं च एषां समाहारद्वन्द्वः । टैरिति एकदशभिर्यतिः । यथा "पान्थाः शीघ्रं यात नातः परं वः क्षणमपि यदिह शुभं तत्र गत्वा श्रयध्वं कान्तां नो चेदत्र तां देवतां स्वां स्मरत सपदि भवतो हन्त संहर्तुकामः । कालोऽयं जीमूतनामाभ्युपैति स्तनितबधिरितमहीमण्डलश्चण्डविद्युन्मालाचित्रास्त्रप्रहारीति दूरात्कथयति शिखिनिवहस्तारकेकारवेण" ३८२ २७ ० **स्तौ स्तौ निर्सलगाः प्रमोदमहोदयो घछटैः** ॥ मतयता नगणत्रयं रसलगाश्च । घछटैरिति चतुर्भिः सप्तभिरेकादशभिश्च यतिः । यथा "काप्युद्ग्रीवा प्रास्थितबद्धोत्कण्ठं करकलितशिथिलवसना दधाव च काचन स्तम्भं दध्रे कापि च काचिच्चासीदति शयितबहलपुलकाङ्कुरोल्लसिताङ्गिका । काचिच्चक्रे भूषणमङ्गे काचित्तिलकमकृत नवमल्लिके चुलुक्यमहीपतौ यात्रां कृत्वोपेयुषि पौरस्त्रीणां समजनि निरवधिरधुना **प्रमोदमहोदयः**" ३८३ ॥ यथा वा ॥ "वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यपि देवता देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगत्त्रयनायिका । सिद्धैर्दृर्ध्येया केसरियाना कामं रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा वीरैः पूज्या दर्पणपाणिर्नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा" ३८४ ० २९ **द्विर्भजसना भ्यौ नृत्तललितम्** ॥ द्वौ वारौ भजसन इत्येते गणाः । भ्यौ च केवलौ । भजसनभजसनभया इति । यथा "अद्य कलहंसललने ललितमन्थरगतौ सपदि मानय सपत्नरहितं स्वं कोकिलविलासिनि विधेहि कलगीतिरचनाचतुरतामदममन्दमतिमत्ता । दुर्ललित**नृत्तललितं** युवमयूर रचय त्वमपि सम्प्रति चिराय गतशङ्कः सुवर्णगुणकेलिसदनं चकितबालमृगलोलनयनां प्रियतमामिह विना ताम्" ३८५ ३० ० **द्वादशना लगौ ललितलता त्रिर्जैः** । द्वादशनगणा लघुगुरू च । त्रिर्जैरिति त्रीन्वारान् दशभिर्यतिः । यथा "जिनचरणसरसिरुहपरिचरणरतमनसि परमशममुपदधति कलितपरमलये विषयव्रलदलन-

जुषि बत तरुणिविफलमतिचतुरतरनयनगतिमिह यतिनि तनुषे । व्रज मदन निजसदनमपसरणमुपरचय पिकतरुणरणरणकमुपजनयसि न हि प्रकटयसि मधुसमय किमिति तव मदमुदितमधुपकुलकलरणितमुखरललितलताम्" ३८६ ० $\frac{3}{6}$ **मातनीजभ्राः पिपीलिका जणैः** ॥ मद्वयं तगणो नगणचतुष्टयं जभराः । जणैरिति अष्टभिः पञ्चदशभिश्च यतिः । यथा "निष्प्रत्यूहं पुण्यां लक्ष्मीमविरतमभिलषसि यदि रमयितुं सुखं च यदीच्छसि स्थातुं न्यायोन्मीलद्बुद्धे लघुभिरपि सह बहुभिरिह कुरु मा विरोधपदं तदा । विस्फूर्जत्पूत्कारं क्रीडाकवलितसकलमृगकुलमजगरं भुजङ्गममुन्मदं सङ्घातं कृत्वा पश्यैता ग्लपितवपुषमनवधिरचितरुजा अदन्ति **पिपीलिकाः**" ३८७ $\frac{3}{6}$ ० **एषैव नीपरतःपञ्चदशपञ्चदशलवृद्धा क्रमेण करभ ॥ ३५ ॥ पणव ॥ ४० ॥ मालाः ॥ ४२ ॥** एषैव पिपीलिका । चतुर्भ्यो नगणेभ्यः परतः पञ्चभिर्दशभिः पञ्चदशभिश्च लघुभिर्वृद्धाः शेषगणेषु तथैव स्थितेषु क्रमेण करभादयो भवन्ति । तेऽत्र पञ्चभिर्वृद्धा पिपीलिकाकरभः । यथा "नित्यं लक्ष्मच्छायाछन्नः कलयतु कथमिव तव वदनरुचिममृतरुचिश्चिरं क्षयसंयुतः तुल्यं नाब्जं स्फूर्जद्धूलीविधुरितजननयनयुगमतिमृदुकरचरणस्य निर्मलचारुणः । कण्ठस्येयं दासी श्यामापरभृतयुवतिरपि मधुपरिचयकलविरुतिर्निसर्गकलध्वनेः भ्रूवल्लीभङ्गे छेकाया हरिणनयनमचतुरमतिललिततनु **करभोरु** ते सदृशं दृशः" ३८८ $\frac{3}{6}$ दशभिर्वृद्धा पिपीलिकापणवः ॥ यथा "रुन्दोऽमन्दः कुन्दछायः शरदमलघनतुहिनविकचकुमुदवनहरहसितसितः शशाङ्ककरोज्ज्वलः तारः पारावारापारः स्थलजलगगनतलसकलभुवनपथधवलनपरिचितः प्रसाधितदिङ्मुखः । लोकालोकच्छेदं गत्वा दृढकठिनविकटदिगवधितटघटनविवलनचलयितो विशुद्धयशश्चयः प्रोत्तुङ्गः श्वेतप्राकारो ध्वनितगुण**पणव** तव जयति नृपवर नवललितवसतजेर्गत्त्रितयश्रियः" ३८९ $\frac{4}{6}$ ० पञ्चदशभिर्वृद्धा पिपीलिकामाला ॥ यथा "उत्फुल्लाम्भोजाक्ष्यास्तस्याः कुसुमशरसुभग तव विरहदव इह हि जयिनि

समुपवरणविषये व्यधायि सखीजनैः, अङ्गे वासः कर्पूराम्भस्तिमितशुचि तुहिनकिरणकरपरिभवचतुरधवलिमकुचतटयुगे सुमौक्तिकदाम च । रम्भागुरुमं लीलागारं मलयजरसकलितवसुधामभिनवविकचकुमुदवनदलसमुदयैश्च तल्पक-कल्पना नव्या मौलौ मल्लीमाला तदिदमखिलमपि दवहुतवहरुहिपरिचित-महिम विरचयति मुहुः प्रदाहमहाज्वरम्" ३९० $\frac{४५}{६}$ शेषजातिप्रकरणं । **अथ दण्डकाः** ।। "यत्किञ्चित् दृश्यते छन्दः षड्विंशत्यक्षराधिकम् । शेषजात्यादिकमुक्त्वा तत्सर्वं दण्डकं विदुः" **०तत्र नाऋं चण्डवृष्टिः** ।। ना इति नगणद्वयं ऋं इति रगणसप्तकं च समाहारो द्वंद्वः । यथा "अभिनवतरदुर्मदोद्दामपाथोदमाला प्रतिच्छादिते सर्वतो व्योमनि स्फुटित-कुटजकेतकीपांसुपुञ्जच्छटाच्छोटिताशेषदिश्यैन्द्रदिग्मारुते । मुदितनिखिलनी लकण्ठैः कृते क्रूरकेकारवव्याकुले ताण्डवाडम्बरे कथमिव चलितोऽसि भोः पान्थ हित्वा प्रियां **चण्डवृष्टि**प्रपाताकुले वर्त्मनि" चण्डवृष्टिप्रपात इत्यन्ये । ३९१ **० यथोत्तरमेकैकरवृद्धा अर्णार्णवव्यालजीमूत-लीलाकरोद्दामशङ्खादयः** चण्डवृष्टेरूर्ध्वमेकैकरगणवृद्धाः क्रमेणार्णादयो दण्डकाः । तत्र नगणाभ्यां परैरष्टभी रगणैरर्णः । यथा "अविरलगुरु-शाखिनोऽरण्यभागान्समुत्तुङ्गशृङ्गावलीशालिनः सर्वभूमीभृतो विपुलतरतरङ्गसं-सङ्गिनीः कूलिनीरुच्छ्रितानेकसौधान्पुरग्रामदेशानपि । स्थगयति तमसि प्रपन्ने सपल्लत्वमुन्मुक्तधैर्यस्य पाथोनिधेर्मङ्क्षु रज्यद्वपुः कुपित इव **तदर्णसः** प्रोद्ययौ तस्य संहारकारी समुद्यत्करोऽयं निशावल्लभः" ३९२ नवभिरर्णवो यथा "प्रसृतनिबिडमारुतान्दोलिताश्वत्थसंशीर्णपर्णौघविस्फारवातोलिकापूर्यमा-णाम्बरे घनवनदवदह्यमानाखिलक्रूरशार्दूलपोतोद्भटोन्नादसंस्रस्तम तङ्गयूथाकुले। दिनकरकरतप्तकोलावलीश्रीयमाणार्द्रतल्ले लसल्लोलकल्लोलवाचालमाद्यन्महार्णव पयसि- ननु प्रिय ग्रीष्मकालेऽधुना मा स्म गा मानय त्वं हि पीनस्तना-श्लेषसौख्यानि मे" ३९३ दशभिर्व्यालो ॥ यथा "चिरवहदरघट्टसम्पूर्यमापो-

च्छलत्सारिणीतोयधाराभिरामं सदैकान्तकान्तप्रसर्प्पल्लताबहलिततरुगुल्मकेली-गृहं ये पुरोद्यानमुद्दामलीलाजुषः स्त्रीसखाश्चारु चेरुश्चुलुक्येश्वर । तृषितकरटियूथभरल्लुकसन्दोहकोलव्रजव्याकुलाश्यानकल्लोलिनीवारिदुर्वारसूर्यद्युतिव्यतिकरविधुरीकृतव्यालसंरुध्यमानद्रुमच्छायमुद्दण्डकान्तारमीयुस्त्वदीयद्विषस्तेऽधुना" ३९४ ०एकादशभिर्जीमूतो ।। यथा जिनपदपङ्कजस्पर्शपुण्यकृताशेषशृङ्गः पुरस्तादयं तत्तदाश्चर्यसम्पन्निदानं भुवो भूषणं, प्रतिविपिननिकुञ्जकूजत्पिकीपञ्चमोच्चारसंवर्गितस्वर्गसीमन्तिनीवर्गगीतिप्रपञ्चाभिरामोऽन्वहम् । कुरुबकसहकारकारस्कराशोकजम्बूकदम्बेङ्गुदीवेणुकान्तारमालाप्रतिच्छन्नमार्त्तण्डचण्डातपः प्रतितटविनिविष्टजीमूतसन्दोहनिर्मुच्यमानामृतासारपूर्णोद्रहन्निर्झरः पश्यदिष्टयोज्जयन्तो गिरिः " ३९५ ०द्वादशभिर्लीलाकरो ।। यथा "घनपरिमलसारकर्पूरपानीयतिग्म्यद्दुकूलं कुकूलश्रियं पद्मिनीपल्लवस्रस्तरः खादिराङ्गारविस्फूर्ज्जितं तुहिनकिरणचन्द्रिका हन्त हालाहलत्वं नवं चन्दनं तप्तलोहोपमां वेणुवीणानिनादोऽपि कर्णज्वरत्वं दधत् । अयि तव विरहे यदस्या मृगाक्ष्या भवन्नामधेयाक्षरोच्चारमन्त्रैकरक्षाजुषः साम्प्रतं सर्वमेवाभजद्व्यत्ययं तदस्ति सुभग सान्द्रपीयूषलीलाकरैस्तैर्वचोभिः समाश्वासयैनां चिरायान्यथा तु त्वमेवात्र निःशूकचूडामणिः " ३९६ ०त्रयोदशभिरुद्दामः ।। यथा "वलयितवरकन्धरं बलात्तुङ्गतेजस्विगन्धर्वराजीखुरक्षुण्णविश्वम्भराक्षोदसन्दोहविक्षेपणादुर्द्दिनाडम्बरं प्रथममपि निरीक्ष्य सप्रेमकान्तामुखाम्भोरुहालोकने स क्षणं कौतुकी नष्टुकामोऽपि यावद्भवत्युन्मनास्त्वद्विपक्षव्रजः । नृप तव सहसा जयश्रीविलासैकधामोऽभ्रमातङ्गसंस्पर्धिनोऽभङ्गषैर्विग्रहैर्भीषणाः क्षोभयन्तो जगत् गर्जितैरूर्जितैः श्रुतमदजलनिर्झरैरुर्ध्वस्तधूलीविताना: कृतान्ता इवोद्दामगन्धद्विपास्तावदाविर्भवन्तश्चिरान्मूर्छयामासुरेनं विभो" ३९७ ०चतुर्दशभिः शङ्खः ।। यथा " अमरपतिकरिभ्रमं बिभ्रती भोः समग्राः कलङ्कः कला विभ्रमं धारयत्यत्रिनेत्रप्रसूतस्य कृष्णो वहत्यन्धकध्वंसकर्तुस्तुलां कुवलयवनमातनोति श्रियं पौण्डरीकीं कलिन्दात्मजा जह्नुकन्योज्ज्वलं वारि

धत्ते विधत्तेऽनाद्रिविलासं च कैलासपृथ्वीभृतः । कलयति लवणोदधिः क्षीरपाथोधिलीलायितं शेषशोभामशेषाह्वयः प्राप्नुवन्तीन्द्रनीलाश्च मुक्तामणीनां समासादयन्ति त्विषं विचकिलहरहासनीहारहारेन्दुशङ्खावदातैरमीभिः स्फुरद्भिर्महीपालचूडामणे शासनैश्वर्यवज्रायुध! त्वद्यशोराशिभिः आदिशब्दात्पञ्चदशभिः समुद्रः । षोडशभिर्भुजङ्ग इत्येवमादयो यथेष्टकृतनामानो यावदेकोनसहस्राक्षरपादस्तावद्भवन्ति । ३९८ **०नाभ्यां रवद्यादयः प्रचितः** ।। नगणद्वयात्परे यादयः सर्वे वर्णगणा यदा भवन्ति तदा प्रचितः । रवदित्यतिदेशात् सप्तभिर्यैः प्रचितः । ततः परमेकैकयादिवृद्धा अर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयोऽत्रापि भवन्ति । यथा " विलसदुरुतरवारिप्रचण्डे महावाहिनीव्यूहविस्फारणशक्तौ प्रकटयति रुचिरास्खण्डकोदण्डदण्डं दिशुत्युच्चकै राजहंस प्रणाशम् । प्रशमयति निखिलं मेदिनीचक्रसन्तापविस्फूर्जितं न्यक्कृतार्कप्रतापे प्रचितघनबलयुक्तो नभस्यायमाने चुलुक्येश्वरे को न धत्ते प्रमोदम्" ।। एवमादिषु शेषगणेषूदाहार्यं । एकैकगणवृद्ध्या चार्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयोऽप्युदाहार्याः । ३९९ **० नग्म्यामष्टादिराः पन्नग-दम्भोलि-हेलावली-मालती-केलि-कङ्कोल्लि-लीलाविलासादयः** ।। नगणाद्गुरोश्च परे अष्टादिसंख्ये रगणा येषु ते यथासङ्ख्यं पन्नगादयो दण्डका भवन्ति । तत्राष्टरगणः पन्नगः । यथा " अविकलध्यानसन्तानधूमध्वजज्योतिराडम्बरप्लुष्टनिःशेषकर्मेन्धनो विदलितोदग्रभूयःकषायश्चिरायैष पायादपायात्स वः पार्श्वनाथो जिनः । कमठदैत्ये च गाढोपसर्गक्रियाकर्कशे तत्प्रतीकारबद्धप्रयत्ने भृशं प्रकटितात्यन्तभक्तौ तदा **पन्नगेन्द्रे** वयस्याभवन्दृष्टिपाताः कृपार्द्राः समाः " एवमेकैकरगणवृद्ध्याऽन्येपि षडुदाहार्याः । ४०० **०लोर्यथेष्टं राश्चण्डकालः** ।। लघुपञ्चकात्परे यदृच्छया क्रियमाणा रगणाश्चण्डकालः । यथा "विविधमणिमेखलाश्रेणिविश्राणितश्रीणि हित्वापुराण्याशु चान्तःपुराण्युच्चकैःकरटितुरगादिसेनासहस्राणि च स्वीकृतच्छद्मकर्मादिवेषास्त्वदीयद्विषः । प्रतिदिशममी गिरीणां महाकन्दराः

शाखिगुल्मानि कूलङ्कषाकूलरन्ध्राणि च स्फुरति तव **चण्डकाले** कराले कृपाणे सदा संश्रयन्ते महीपालचूडामणे" एकैकरगणवृद्ध्याप्युदाहार्यं। ४०१ **०याः सिंहविक्रान्तः** ॥ लोः परे यथेष्टं यगणा यत्र स सिंहविक्रान्तः। यथा "तरुणतरणितेजःप्रतप्ता वराहा इवारण्यभागेषु मुस्ताक्षतिं पल्वलान्ते विदधति किल केचित्तथान्ये महाभूभृतां कन्दराः कौशिकौघा इवाभिश्रयन्ते। विपिनगहनमध्ये पुनः केऽपि शाखामृगक्रीडितं बिभ्रति प्रत्यनीकक्षितीशाः प्रकटयति सदा **सिंहविक्रान्त**लीलामनून्नाम् त्वयीमां धरित्रीश चौलुक्यचन्द्र॥" एवमेकैकयगणवृद्ध्याप्युदाहार्यं ४०२ **०लूगिभ्यां मेघमाला** ॥ लघुषट्कादगुरुत्रयाच्च परे यथेष्टं यगणा यत्र प्रयुज्यन्ते सा मेघमाला नाम दण्डकः। यथा "अविरलमदपाथोनिर्झरप्लावितक्षोणिपीठा महाशैलशृङ्गायमाणाः कपिशरुचिलसद्दन्ताशनिद्योतरौद्रा महागर्जितत्रासिताशेषलोकाः। रिपुनरपतिमातङ्गाः क्षणादेव देव प्रणाशं ययुः संयुगान्तर्युगान्तानिल इव विपुलप्राणे **महामेघमाला** महीपालधुर्य त्वयि प्रोज्जिहाने" एवमेकैकयगणवृद्ध्यान्येप्युदाहार्याः। ४०३ **०यथेष्टं रा मत्तमातङ्गः** ॥ स्वेच्छया यत्र रगणाः प्रयुज्यन्ते स मत्तमातङ्गः। पुनर्यथेष्टग्रहणं लूगिभ्यामित्येतस्य निवृत्त्यर्थं। यथा "पुष्पचापस्य चापश्रियं बिभ्रती भङ्गुरभ्रूविलासैः स्मितस्मेरकस्तूरिका केलिपत्रावलीभङ्गिविभ्राजिगण्डस्थलेनेन्दुबिम्बानुकारं सदा कुर्वती। चारु वक्रोक्तिगर्भैर्वचोभिर्विदग्धैरमन्दं च पीयूषनिष्पन्दमातन्वती **मत्तमातङ्ग**लीलागतिः काञ्चनच्छेदगौरी मुदं कस्य नाविष्करोति प्रिया॥" एवमेकैकरगणवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यम्। ४०४ **०साः कुसुमास्तरणः** ॥ यथेष्ट सगणा यत्र प्रयुज्यन्ते स कुसुमास्तरणः। यथा "सुभग त्वयि दूरमुपेयुषि सा न कदाचिदुपैति विलासगृहाभिमुखं विकचाब्जवते न ददाति दृशं शिशिरागरुचन्दनपङ्कमपा कुरुते। नच हृष्यति चाटुकरीषु सखीष्वपि पक्वपलाण्डुनिभं वहते वदनं **कुसुमास्तरणानि** पिनष्टितरां परिमुह्यति शीतलशीतमयूखकरैः" एवमेकैकसगणवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यं।

४०५ ०याः **सिंहविक्रीडः** ॥ यत्र यथेष्टं यगणाः प्रयुज्यन्ते स सिंहविक्रीडः । यथा "क्वचित्पङ्कशङ्काभ्रमत्कोलदंष्ट्रासमुल्लेखनिष्पिष्टवेश्मान्तकाचावनीकं क्वचिन्नालिकेरीफलास्फालनव्यग्रशाखामृगश्रेणिपर्याकुलोद्यानभागम् । क्वचित्तप्तमज्जन्महासैरिभोद्दामशृङ्गाग्रघातोच्छलद्दीर्घिकावारिसान्द्रं क्वचिन्**सिंहविक्रीड**बूत्कारघोरं चुलुक्येन्द्र जज्ञे पुरं त्वद्रिपूणामिदानीम् ॥" एवमेकैकयगणवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यम् । ४०६ ०**गावनङ्गशेखरः** ॥ यत्र यथेष्टं निरन्तरौ लघुगुरू प्रयुज्येते सोऽनङ्गशेखरः । यथा "विशालभाललोलपूर्णमानकज्जलोज्ज्वलालकद्विरेफमालिकोपशोभिते विबुद्धहावमुग्धचारुपक्ष्मलालसभ्रमत्सुतारदीर्घनेत्रपत्रसुन्दरे । अमन्दकुन्दकुड्मलाग्रकोमलोल्लसद्द्युतीद्धशुद्धदन्तपङ्क्ति केसरालये प्रियामुखाम्बुजेऽधरं चिराय मध्विवापिबन्ननारतं **भवेदनङ्गशेखरः** ॥" एवं लघुगुरुवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यम् । ४०७ ०**ग्लावशोकपुष्पमञ्जरी** ॥ यत्र यथेष्टं निरन्तरौ गुरुलघु प्रयुज्येते सोऽशोकपुष्पमञ्जरीनामा दण्डकः । यथा "अस्तमाश्रितस्तुषारभारपातदग्धसर्वपुष्पजातिसञ्चयो हिमर्तुरद्य सर्वतो वसन्तनामधेय एष जृम्भति प्रियः सखा तवेह देव पुष्पचाप । विष्टपत्रयीपराजयेच्छया गृहाण नूतनान् शिलीमुखानखण्डितैकवीर चारुचूतकोरकान**शोकपुष्पमञ्जरी**र्नवाः स्मितानि केसराणि पाटलाश्च ॥" एवं गुरुलघुवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यं । ४०८ ०**तागौ कामबाणः** ॥ यत्र यथेष्टं तगणा अन्ते गुरुद्वयं च प्रयुज्यते स कामबाणः । यथा "त्वद्विप्रयोगे नवे बालिकाया मनोभूशरक्लेशशान्त्यै प्रयत्नात्सखीभिः समन्तात्पाथोजिनीपल्लवैः कल्पितं चारुतल्पं समासूत्रिता नूतनैर्हारयष्टिर्मृणालैः । रम्भादलैः कोमलैर्निर्मितं तालवृन्तं कृतश्चान्दनेन द्रवेणाङ्गरागः किलास्यास्तीव्रव्यथां प्रत्युतैतद्वितन्वत्समग्रं कठोराशयाऽशिक्षिताद् **कामबाण**त्वमुग्रम् ॥" एवमेकैकतगणवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्यम् । ४०९ ०**भागौ भुजङ्गविलासः**" यत्र यथेष्टं भगणाः प्रयुज्यन्तेऽन्ते च गुरुद्वयं स भुजङ्गविलासः यथा

" पीनघनोन्नतवृत्तविशालतरस्तनमण्डलगाढनिपीडनकण्टकितांगः कोमलषड्ज-मृणाललताद्दढवेष्टितकण्ठतटः परिचुम्बनविभ्रमपात्रम् । वासगृहे बहलोच्चलिता-गरुधूमलतानिचिते शयने मृदुनि क्षणदायां यो दयितां रमयत्यतिसम्भ्रम-मानजुषं स **भुजङ्गविलासधु**रामिह धत्ते ॥ " एकमेकैकभगणवृद्ध्याऽन्यदप्यु-दाहार्यम् । ४१० **०नाभ्यां पञ्चमात्रैरुत्कलिका** ॥ द्वाभ्यां नगणाभ्यां परैर्यथेष्टं पञ्चमात्रैर्गणैरुत्कलिकानाम् । यथा " स्मितबकुलशिरीषकङ्केलिक-ङ्कोलनव्यप्रसूनावलीपरिमलविलोलरोलम्बलीलाकुलीकृताखिलचारुलीलावने । मृदुमलयसमीरशैलूषशिक्षाक्रमानुगुणविविधाङ्गहारप्रयोगप्रपञ्चप्रवल्गल्लतानर्त्तकी-रम्यरङ्गावनिः । अभिनवसहकारकोरकास्वादमाद्यत्पिकयुवतिपञ्चमोच्चारमन्त्रास्र-साधितविषममानिनीमानदुर्गः समन्तादयं कमिव सपदि **सन्ततोत्कलिक**मिह न विधत्ते जनं हेलया निर्जिताशेषलोकस्य देवस्य कामस्य निर्व्याजबन्धुर्मधुः॥" ४११ एवमेकैकपञ्चमात्रवृद्ध्याऽन्यदप्युदाहार्य्यम् । **दण्डकप्रकरणम् । ०इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोनुशासनवृत्तौ समवृत्तव्यावर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः** ॥ २ ॥

इदानीमर्द्धसमवृत्तव्यावर्णनार्थमुपक्रम्यते । १ **०ओजयुजोः** ॥ अधि-कारोऽयमाविषमवृत्तेभ्य उपतिष्ठते । तत्रौजं विषमं युक्समं लोकसिद्धं । तत्र २ **०सिल्गा नभभ्रा हरिणप्लुता** ॥ पाद इति चानुवर्तते । ओजपादयोः सगणत्रयं लघुगुरू च युक्पादयोर्नभभरा यत्र वृत्ते सा हरिण-प्लुता । यथा " नृप शैलशिलाशयनासनाकन्दफलाहरणाः सदा । निवसन्ति वने भवतो रिपोस्तरुनिकुञ्जगता हरिणप्लुताः ॥ " प्राच्यवृत्तिरियम् । ३ **०सिल्गा भिगगा उपचित्रम्** ॥ ओजपादयोः सगणत्रयं लघुगुरू च । युजोर्भगणत्रयं गुरुद्वयं च । यथा " अयमत्र नृपः सचिवस्त्वसावेष कुमार इतः प्रतिहारः । **उपचित्र**मिति त्वदरेर्गृहे वक्ति मिथः किल पान्थसमूहः ॥ " ४ **०लोनं वेगवती** ॥ उपचित्रमेव लघुना रहितं वेगवती । ओजे सिगौ युजि भिगगा इत्यर्थः । यथा

"नृपते तव कार्मुकवंशान्निष्पतिता शितसायकमाला । क्षितिभृच्छिरसि प्लवमाना **वेगवती** बत नूतनरेखा ॥" आपातलिकेयम् । ५ ०**भिगगा नजज्या द्रुतमध्या** ॥ ओजे भगणत्रयं गुरुद्वयं च युजि नजजयाः । यथा "वीरजिनेन्द्र भवत्पदमपद्मं भ्रमर इव **द्रुतमध्यगमद्यः** । मुक्ति-वधुपरिरम्भणसौख्यं करतलगामि कृतं खलु तेन ॥" उपचित्रा । आपातलिकापरान्तिकेयम् । ६ ०**तज्रगा मस्जगगा भद्रविराट्** ॥ ओजे तजरेगाः युजि मसजगगाः । यथा "पश्येद्भगवन् पदारविन्दद्वन्द्वम् भक्तित एकदापि यस्ते । बिभ्रद्भुवनाधिपत्यमेकं भद्रं **भद्रविराट्** भजेत सोऽपि ।" औपच्छन्दसिकमिदम् । ७ ०**सजस्गा भर्नगगाः केतुमती** ॥ ओजे सजसगाः । युजि भरनगगाः । यथा "प्रसरद्रजःस्थगितसूर्यां **केतुमती**-मुदीक्ष्य तव सेनाम् । वसुधापते दिवमिवात्मनाशमशङ्कत त्वदरिवर्गः ॥" ८ ०**ताजगगा जतजगगा आख्यानकी** ॥ ओजे ततजगगाः । युजि जतजगगाः । यथा "त्वद्वैरिभूपैरियमागतोच्चैर्मरालनादैर्मुखरा शरच्छ्रीः । **आख्यानकीव** त्वदनीकयात्रोत्सवस्य सद्यश्चकितैरुदैक्षि ॥" आख्यानकी वार्त्ताहारिका । ९ ०**व्यत्यये विपरीतादिः** ॥ व्यत्यये इति ओजे जतजगगाः । युजि ततजगगाः । विपरीतादिर्विपरीताख्यानकीत्यर्थः । यथा "अमंस्त ते दुर्नयचेष्टितानामाख्यानकीं या विपरीतवृत्तिम् । पुरः सखीनां ब्रुवता विपक्षनाम त्वया संप्रति लज्जिता सा ॥" एतयोश्चोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमत्र पाठः । १० ०**र्जर्जा ज्रज्रगा यववती** ॥ ओजे रजरजा युजि जरजरगाः । यथा "वन्यसैरिभा भवद्विपक्षधाम्नि निरन्तरेन्द्रनीलबद्धभूमिभागे । न्यग्मुखं प्रकुर्वते मुधा वितर्क्य विनीलवि-स्फुरद्यवान्वितां धरित्रीम् ॥" यवान्वितां यववतीमित्यर्थः । छन्दोवशाच्च यवान्वितामित्युक्तम् । ११ ०**व्यत्यये षट्पदावली** ॥ व्यत्यये इति ओजे जरजरगाः युजि रजरजा । यथा "नवोदयं चिरादुपेयिवांसमर्कं स्वागतानि पृच्छतीव संमदेन । सरोजिनी विकस्वरा निशावसाने **षट्पदावलीकृत**-

स्वनच्छलेन ॥" १२ ०**नभभ्रा नभिरा मकरावली** ॥ ओजे नभभराः युजि नो भत्रयं रश्च । यथा " मकरकेतुभटस्य विराजते वरतनुर्ध्वजयष्टिरिव प्रगुणीकृता । मुदुकपोलतले दधती नवां मृगमदस्तबकैर्लिखितां**मकरावलीम्** ॥" १३ ०**मसागाः सभासाः करिणी** ॥ ओजे मः सगणद्वयं गुरुश्च । युजि सो भगणद्वयं सश्च । यथा " चन्द्रो मत्तकरीन्द्र इवायं दलितोद्दामतमस्तरुगहनः । क्रीडत्यम्बरपल्वलमध्ये स्फुटतारा**करिणी**भिरनुसृतः ॥" १४ ०**साज्गाः सभर्ल्गाः प्रबोधिता** ॥ ओजे सद्वयं जगौ च । युजि सभरलगाः । यथा " तरुमूलगृहाः क्षपाक्षये नृप निद्रां जहति द्विषस्तव । विटपान्तकुलायनिष्पतत्पतगश्रेणिरवैः प्रबोधिताः॥" १५ ०**नारल्गा नजज्रा अपरवक्त्रम्** ॥ ओजे नगणद्वयं रलगाश्च । युजि नजजराः । यथा " नृपवर भवदीयवर्णनं निखिलमुखै रचयन् पुरातनैः । अधिक**मपरवक्त्र**मीहते श्रुतिपठनाय चतुर्मुखोऽधुना" एतौ वैतालीयभेदौ । १६ ०**गान्तं पुष्पिताग्रा** ॥ अपरवक्त्रमेवौजयुजोर्गान्तं पुष्पिताग्रा । यथा " स्मर इव शयितः कयाथ शोकेष्यपदहनेन जगज्जयाय नुन्नः । सपदि यदिषवोऽस्य **पुष्पिताग्र**प्रसवमिषात्प्रगुणाः परिस्फुरन्ति ॥" १७ ०**साज्गगाः स्भर्या मालभारिणी** ॥ ओजे ससजगगाः । समे सभरयाः । यथा " इह वासकसज्जिका विलासं वहते शारदशर्वरीवरेण्यम् । अवतंसितकैरवोज्ज्वलश्रीर्विकसत्तारक**मालभारिणी**यम्" नितम्बिनीत्यन्यः । औपच्छन्दसिकभेदावेतौ १८ ०**भातल्गा न्जन्सगा विलसितलीला** ॥ औजे भद्वयं तलगाश्च । युजि नजनसगाः । यथा " विकत्थनिरीक्षणभङ्गिप्रणयी भ्रमति धनुर्विलसदिषुरनङ्गः । भृत्य इवाशु यदाज्ञां विदधद्रमयति सा नवविलसितलीला ॥"१९ ०**भ्रन्जनल्गा त्रैर्न्जैर्भजनसाष्टैर्मानिनीः** ॥ ओजे भरनजनलगाः । त्रैरिति दशभिर्यतिः । युजि नजभजनसाः टैरित्येकादशभिर्यतिः । यथा "मानभृतामिदं तृणमिव जीवितमिति न किं कलयसि शात्सि रोहिणि न यत् त्वमपि निजपतिम् । दक्षसुते कलङ्कय पितृगोत्रमलमधुना चिरमथ **मानिनी**जनवधानुमतिघटनया" २०

० **रो ज्रल्गाः कामिनी** ।। ओजे रगणः । युजि जरलगाः । यथा "निर्वृतिं, विधेहि हस्तगामिनीं। सर्वथा, जहीहि हन्त **कामिनीम्** ।।" २१ **रो ज्रज्रा शिखी** ।। ओजे रगणः । युजे जरजराः । यथा "योषितो, वियोगदुःखखिद्यमानमानसाः । दन्दहत्कटुस्वनैर्निहन्ति निश्चितं **शिखी** ।।" २२ ०**रो ज्रज्रा ज्गौ नितम्बिनी** ।। ओजे रगणः । युजि जरजरजगाः । यथा "सर्वथा, विरिञ्चशङ्करामराधिराजकेशवर्षयः । भेजिरे, यदुत्पथं चिराय तत्र कारणं **नितम्बिनी** ।।" २३ ०**रस्त्रिर्ज्रौ ल्गौ वारुणी** ।। ओजे रगणः । युजि त्रीन् वारान् ज्रौ जरजरजरलगाः । यथा "उत्तमं, घनाविनश्वरप्रमोदकारणं कृतिन्यदीहसे सुखम् । निर्मलं, तदा शमामृतं पिबानिशं सुदारुणां विमुञ्च **वारुणीम्**"२४ ०**रश्चतुर्ज्रौ वतंसिनी** ।। ओजे रगणः । युजि चतुरो वारान् ज्रौ जरजरजरजराः । यथा "शोभते, धनुर्लतेव पुष्पधन्वनः शिरीषकोमलाङ्गिका सरोजलोचना । बालिका, जपासहोदराधरा मधूककान्तिमत्यशोकपल्लवावतंसिनी ।।" २५ ०**कामिन्याद्या व्यत्यये वानरीशिखण्डिसारस्यपराहंस्यः** ।। कामिनी-शिखिनितम्बिनी वारुणीवतंसिन्य ओजयुक्पादयोर्व्यत्यये यथासंख्यं वानरीशिखण्डिसारस्यपराहंसीसंज्ञाः । कामिनीव्यत्यये वानरी । यथा "नियम्य गाढसन्ततैः, सद्गुणैः । सखे स्थिरां कुरु श्रियं, **वानरीम्** " २६ शिखिव्यत्यये शिखण्डी । यथा "तपात्यये घनध्वनन् मुदङ्गके, कुर्वते । अखण्डषड्जगीतयः **शिखण्डिनस्ताण्डवम्** " २७ नितम्बिनीव्यत्यये सारसी । यथा "त्वमब्जलोचने शरस्त्वदीयमेतदाननं, चन्द्रमाः । झण-झणायितस्वनापि मेखला विभाति ते, **सारसी** ।।" २८ वारुणीव्यत्यये अपरा यथा "जिन त्वदीयशासनाद्दते विवेकदीपको भवत्ययं न कचित् । तमश्छिदाक्षमं हि तेज एकमूर्जितं प्रसूत इन्द्रदिक् **नापरा** " २९ वतंसिनीव्यत्यये हंसी । यथा "त्वदारवे कृतस्पृहाऽश्रु विस्मृतस्वनिःस्वना बकी जगाम, साधुना । मूकतां सरो विकस्वराम्बुजकारं प्रियप्रणीतचाटुका

तदेहि सोत्सवं, **हंसिके** ।।" ३० ०**स्लगा सिल्गा इला** ॥ ओजे सलगाः । युजि सत्रयं लघुगुरू च । यथा " करटिस्रवन्मदपङ्किलधूलिचितालिताम् । रणितच्छलात्तव गायति नून**मिला** बलम् " ३१ **स्लगाःसृमृगाङ्कमुखी** ॥ ओजे सलगाः युजि सगणाष्टकम् । यथा " विरहे नवे, भवतः सुभगो-द्धतबाष्पतुषारकणप्करो ग्लपयत्यनिशम् । कुमुदस्मितामरविन्दकरां विकचो-त्पलचारुदृशं परिपूर्णमृगाङ्कमुखीम् ।।" ३२ ०**न्लृलगा न्लृगौ शिखा** ।। ओजे नगणनवकं लघुगुरू च । युचि नगणदशकं गुरुश्च । यथा " प्रसृमरमरिनरपतिबलतिमिरनिकरमतनुमपि गुरुगिरिगुहातरुगहनविकटकुहर-शरणमिममखिलमिह समरसमयदिनमुखे । परममहिमनि शशधरकुलगगनदिन-करपरपटिमजुषः किरणततय इव विदधति चिरतरमवनिपतितिलक तव वरवि**शिखाः** ।।"३३ **व्यत्यये खञ्जा** । ओजयुक्पादयोर्व्यत्यये शिखैव खञ्जा । तत्रौजयोस्त्रिंशल्लघवो गुरुश्च । युक्पादयोरष्टाविंशतिलघवो गुरुश्च । यथा " प्रमुदितसमदपरभृतकलरणितमविकलशशधरकिरणविततयो, विकसितसर-सिरुहविपिनमलिकुलविरुतमुखरितकुसुमितलताः । कुरुबकबकुलविचकिललसद-विरलपरिमलसुरभिमलयपवनो, विरहविधुरयुवतिहृदयतपनमिदमखिलमपि नवमधुसमये ।।" खञ्जेतिशब्दस्य छन्दसि प्रवेशयितुमशक्यत्वान्नाम नोक्तम् । शिखाखञ्जयोः प्रकारान्तरमाह । ३४ ०**अर्द्धयोर्वा** ।। न्लृलगा न्लृगौ चेत्योजयुक्पादयोर्यच्छिखाया लक्षणमुक्तं तत्पूर्वापरार्द्धयोश्चेद्भवति तदापि शिखा । एवं पूर्वापरार्द्धयोर्व्यत्यये खञ्जापि अर्द्धयोरित्यभिधाना-दोजयुजोरिति निवृत्तम् । तत्र शिखा यथा " सुभग तव नवविरह इह महति विलसति चकितहरिणशिशुदृशः । अमृतरुचिरुचिरजनि विषममलक-मलदलततिरपि दवदहन**शिखा** ।।" ३५ खञ्जा यथा " अभिनवविकसितकु-रुबकविचकिलबकुलपरिमलमधुसमये । त्वमिह कथमिव पथिक हतक गत-करुण परिहरसि निजमृगदृशम् " अनयोर्विषमवृत्तत्वेऽप्यर्द्धसममध्ये लाघवार्थं पाठः ३६ ०**न्लृगावतिरुचिरा द्वयोः** ।। अर्द्धयोर्नगणनवकं गुरुश्च ।

यथा " घनपरिमलमिलदलिकुलमुखरितदिङ्मुखकमलवदलयदनः । जनयति मनसि निरवधि मुदमविरतमिह मम मधुरतिरुचिरे " ३७ ०न्लगाश्च ॥ द्वयोरर्द्धयोर्यथासंख्यं न्लगौ न्लगाश्च यत्र भवन्ति साप्यतिरुचिरा यथा " रतिकरमलयमरुति शुचिशशिभृति हतहिममहसि मधुसमये । परिहरसि पथिक हतक कथमतिरुचिर युवतिमतिहि चपलतया" द्वे अप्येते चूलिके इत्यहीन्द्रः । **अर्द्धसमप्रकरणम् ।**

अथ विषमवृत्तान्युच्यन्ते । ३८ ०**अनुष्टुभि नाद्यात्स्रौ तुर्याद्यो वक्त्रम् ।** अनुष्टुभ्यष्टाक्षरायां जातौ पादस्याद्यात्प्रथमादक्षरात्परौ स्रौ सगणनगणौ भवतोऽन्ये तु षड्गणा यथेष्टं भवन्ति चतुर्थादक्षरात्परश्च यगणो भवति तद्वृत्तं वक्त्रनाम यथा " तस्यास्तस्तकुरङ्गाक्ष्या वक्त्रेण त्वं पराभूतः । हिमांशो क्षीयसे युक्तं लज्जसे तु न किं वृद्धया ॥ " एवमन्यदप्युदाहार्यम् । अत्र प्रथमपादस्य प्रथमस्थाने म्लाविति द्वौ विकल्पौ । द्वितीये स्रवर्जनात् शेषगणैः षट् । तृतीये य एकएव । चतुर्थे म्लाविति द्वौ । अन्योन्याभ्यासे चतुर्विंशतिः । प्रतिपादं चतुर्विंशतेर्भावादन्योन्याभ्यासे जातास्तिस्रो लक्षा एकत्रिंशत्सहस्राः सप्त शतानि षट्सप्तत्यधिकानि । एवमियमेव संख्या प्रत्येकं विपुलाभेदेष्वपि ज्ञेया । ३९ ०**तद्युजोर्जः पथ्या ॥** तद्वक्त्रं युजोः पादयोस्तुर्यादक्षरात्परो जगणश्चेद्भवति तदा पथ्या । यथा " आलानितगजस्कन्धघृष्टाः **पथ्या**यतद्रुमाः । अद्यापि कथयन्त्येते राजेन्द्र तव दिग्जयम्" ४० ०**ओजे विपरीतादिः ॥** ओजयोः पादयोस्तुर्यादक्षरात्परो जगणश्चेद्विपरीतादिः पथ्या युक्त्यादयोर्य एवावस्थिते यथा "विपरीतानि रे शठ करिष्यसि कियन्त्यस्मात् । दुकूलं प्रच्छदीकृतं तरया धत्से ममाग्रे यत्" ४१ ०**नश्चपला ॥** ओजयोः पादयोस्तुर्यादक्षरात्परो नगणश्चेच्चपला । यथा " वीक्षितोऽप्येष तिलकश्चपलाक्षि त्वया सद्यः । दधाति नव्यमुकुलै रोमाञ्चकञ्चुकं मन्ये ॥" ४२ ०**युजोः षड्भ्यो लो विपुला ॥** युक्पा-

दयोः षड्भयः परो लघुश्चेद्विपुला । नचेयं पथ्यया गतार्था । विपुला-वर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तां विना तस्यानुपपत्तेः । युक्पादयोः सप्तमेन लघुनाऽवश्यमेव भवितव्यम्, विषमपादयोस्तु नादिभिर्यगणस्यापवादं वक्ष्यति । पथ्यायां तु यगण एवावतिष्ठते । ४३ **०सैतवस्य चतुर्षु** ।। सैतवस्याचार्यस्य मते चतुर्षु पादेषु षड्भय परो लो भवति यथा " विपुलेऽप्यम्बुधौ कृतं वर्त्म रामेण **सैतवम्** । चित्रमेतदिहाथवा किमसाध्यं महात्मनाम् ।।" ४४ **०तुर्यान्नतभ्रम्सास्तद्विपुला** ।। ओजे विपरीतादिरित्यत ओज इत्यनुवर्त्तते । ओजयोः पादयोस्तुर्यादक्षरात्परं यगणं बाधित्वा नतभरमसाश्चेद्भवन्ति तदा तद्विपुला । नविपुला तविपुला भविपुला रविपुला मविपुला सविपुला चेति । युजोः षड्भ्यो ल इति तु स्थितमेव । नविपुला यथा " पश्यन्ति देवचरणद्वयं ये तव भक्तितः । तेषां भवन्ति **विपुलाः** सद्यः कल्याण-सम्पदः ।।" ओजे इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथा च महाकवीनां प्रयोगः " अना-कृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः । तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ।।" तथा " तव मंत्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः । प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ।।" तविपुला जातिपक्षे यथा " पादेन हता येन सा जातीलुब्धेन मल्लिका । अलेस्तस्य दैवादहो बदर्यपि सुदुर्लभा ।।" व्यक्तिपक्षे " वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् । दिवा दीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे ।।" " तथा लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः । लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ " जातिपक्षे भविपुला यथा "इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्नावभासिनी । इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे ।।" व्यक्तिपक्षे यथा " यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति । देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ।।" तथा

"मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा । उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुमता ।।" जातिपक्षे रविपुला यथा "वधूभिः पीनस्तनीभिरतुलीभिः कुङ्कुमेन च । कालागरुधूपमैर्हेमन्ते जयति स्मरः ।।" व्यक्तिपक्षे यथा "महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम् । यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणप्रतिबिम्बवत्" तथा "कामिनीभिः सुखं सङ्गः क्रियते पण्डितैरपि । यदि न स्याद्वारिवीचीचञ्चलं हन्त जीवितम्" जातिपक्षे मविपुला यथा "सर्वातिरिक्तं लावण्यं बिभ्रती चारुविभ्रमा । स्त्रीलोकसृष्टिः मा नूनं निःसामान्यस्य वेधसः ।।" व्यक्तिपक्षे यथा ।। मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः । खड्गसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ।।" तथा "अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः । उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ।।" जातिपक्षे सविपुला यथा । "क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे । को हि मन्दः सहसैव स्वरूपेन बहु हारयेत् ।।" एवं व्यक्तिपक्षेऽप्यन्वेष्यम् । सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । यथा "क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्यनिघ्नता । शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ।।" "तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् । हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मृदिम्नः स्फुटं फलम् ।।" इत्यादि । ते स्वबुद्ध्याभ्यूह्याः सर्वासां च विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः । **वक्त्रप्रकरणं ।।** ४५

एकोऽष्टाक्षरः पादश्चतुर्वृद्धाः क्रमात्परे पदचतुरूर्ध्वं चतुर्विंशतिधा ॥

एकः कश्चिदष्टाक्षरः पादस्ततोऽन्ये पादाः क्रमाच्चतुर्भिश्चतुर्भिर्वर्णैर्वृद्धाः कार्या इति पदचतुरूर्ध्वं । तच्च न्यासभेदाच्चतुर्विंशतिधा स्थापना यथा ।

८	८	८	८	८	८	१२	१२	१२	१२	१२	१२
१६	१६	२०	१२	१६	२०	८	१६	२०	८	१६	२०
१६	१२	१६	२०	२०	१२	१६	८	१६	२०	२०	८
२०	२०	१२	१६	१२	१६	२०	२०	८	१६	८	१६

१६	१६	१६	१६	१६	१६	२०	२०	२०	२०	२०	२०
१२	८	२०	१२	८	२०	१२	१६	८	१२	१६	८
८	१२	८	२०	२०	१२	१६	१२	१६	८	८	१२
२०	२०	१२	८	१२	८	८	८	१२	१६	१२	१६

प्राप्ते वसन्तमासेऽस्मिन्नन्तरेणौषधिं वल्लभां गेहिनीम्। **पदचतुरूर्ध्वं** कथमिव पथिक यास्यसि, विषलतिकानामिवोत्फुल्लकङ्केल्लिलतानां गन्धं जिघ्रन् ॥" एवमन्येऽपि भेदा उदाहार्याः। ४६ **०तदादौ द्विगं सर्वलं प्रत्यापीडः** ॥ तदेव पदचतुरूर्ध्वमादौ द्विगुरुकं ततः परं सर्वलघुवर्णं प्रत्यापीडः। यथा " स्वामिन् जिनवर तव, योऽङ्घ्रिद्वितीयमृषभ विनमति। नम्रामरमणिमयमुकुटशुचिकिरणमालाकिसलयितचरणकमल इह दिवि भवति " ४७ **०अन्ते च** ॥ तत्पदचतुरूर्ध्वमन्ते चकारादादौ च द्विगं शेषसर्वलघुवर्णं पुनः प्रत्यापीडसंज्ञम्। यथा " नित्यं प्रणमत भक्त्या, पादद्वयमिह चरमजिनस्य। सद्यो यदमरनरभुजगपरिवृढानां, मौलौ सपदि भवति नवविकसितकमलवतंसः ॥" ४८ **०द्विगमापीडः** ॥ चानुकृष्टत्वादादाविति नानुवर्त्तते अन्ते द्विगुरुकं शेषसर्वलघुकं पदचतुरूर्ध्वमापीडसंज्ञम् यथा " मदमुखरमयूरे, स्फुटविविधसरिदधिकपूरे, । नवघनसमय इह कलय बत

कान्तां, शरणमयि पथिक हतक झगिति जहिहि वनान्तम् ॥" अत्र प्रतिपादं चतुर्भिर्यतिरिति कश्चित् । पदचतुरूर्ध्ववदापीडोऽपि चतुर्विंशतिधेति तन्मध्यात्पूर्वाचार्यानुरोधेन भेदत्रयस्य नामान्युच्यन्ते । ४९ **०स आद्यस्य द्वितीयादिना व्यत्यये कलिकालवल्यमृतधाराः** ॥ स आपीड आद्यस्य पादस्य द्वितीयतृतीयतुर्यैः पादैर्विपर्यासे यथासंख्यं कलिकादयो भवन्ति । तत्राद्यस्य द्वितीयेन व्यत्यये कलिका यथा "करकलितनिशित-करवालः, सुचिरमवनिपालः । प्रथुमदरिपुनृपतिबलदलनकालः, त्वमिह जय निजविलसितपरिदलितकलिकालः ॥" मञ्जरीति पिङ्गलः । आद्यस्य तृतीयेन व्यत्यये लवली यथा "त्वयि जलधिमनुवलति नृपमुखवासः, समजनि निखिलदिगबलानाम् । सुरभिबहुरजोभिः, तरलतुरगनिकरखुरमृदित-मृदुलवलीनाम्" आद्यस्य तुर्येण व्यत्ययेऽमृतधारा यथा "प्रणय-वति सखि समुपहसितमनसिशयरूपे, प्रणयमनुसर क इव मानः । स्रवति वचनमपि मधुरमिह यदस्य, सततममृतधाराम्" पिङ्गलस्तु पदचतु-रूर्ध्वभेदानेतानाह । यथा "जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी । मिलदलिचक्रचञ्चुपरिचुम्बितकेसरा, कोमलमलयवातपरिनर्त्तिततरु-शिखरस्थिता" । विरहविधुरहूणकान्ताकपोलावदातम्, परिणतिदर-पीतपाण्डुच्छवि लवलीफलं निदाघे । जयति हिमशीतलं, षाण्डवस्वादु तृष्णाहरं सुन्दरम्" ॥ यदि वाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः, यदि हृदि वा परमानन्दरसम् । भ्रातः शृणु धरणीधरवाणीममृतमयीं, तत्काव्यगु-णभूषणामिति" **पदचतुरूर्ध्वप्रकरणं समाप्तम्** । ५० **०रजस्ला न्सज्गा भ्नजलगा स्जसजगाः पादेषूद्गता** ॥ यस्य प्रथमे पादे सजसलाः । द्वितीये पादे नसजगाः । तृतीये पादे भनजलगाः । चतुर्थे पादे सजसजगास्तद्वृत्तमुद्गता । यथा "बत चन्द्रिका जलमशेषमुपरमयितुं चकोरकाः । शक्यमिह न खलु तत्परितः पिबतोद्गतां सपदि चन्द्रलेखिकाम्" ५१ **०र्नभगास्तृतीये सौरभकम्** । उद्गतैव तृतीये पादे रनभगाश्चेत्सौरभकम् । तृतीय इति

वचनादुद्गताया एवान्ये त्रयः पादाः गृह्यन्ते । यथा " अतिरेकवान्किल गुणोऽपि कलयति कदापि दोषताम् । सप्तपर्णविटपी लसन् (विरुधां) मदसौरभाद्वनगजैर्विदल्यते " ॥ ५२ **०नौ सौ ललितम्** ॥ उद्गतैव तृतीये पादे ननससाश्चेल्ललितम् । पादत्रयं पूर्ववत्तदेव यथा " सदलङ्कृतैर्गुणगणेन, विविधरसभावभङ्गिभिः । सुललितपदरचनाभिरहो, ललनेव का न कविता मनोरमा ॥ " **उद्गताप्रकरणं त्रिभिः** । ५३ **०म्सज्भगगाः स्नजरगाः नासौ निज्याः पादेषूपस्थितप्रचुपितम्** । प्रथमे पादे मसजभगगाः । द्वितीये पादे सनजरगाः तृतीये ननसाश्चतुर्थे नगणत्रयं जयौ च यत्र भवन्ति तदुपस्थितप्रचुपितं वृत्तम् । यथा " राजन्यैः समरे मदादुपस्थितपूर्वम् द्विरदप्रचुपितयायिभिर्विपक्षैः । तव धनुरुरुनिनदाद् द्रुतगतिमृगवदपसरति त एते ॥" ५४ **०नौ स्नौ न्सौ तृतीये वर्द्धमानम्** ॥ उपस्थितप्रचुपितमेव तृतीये पादे ननसननसाश्चेद्वर्द्धमानम् । तृतीय इत्ति वचनादन्यत्पादत्रयं तदवस्थमेव । यथा " दिग्यात्रासमयेऽद्य जैत्रतूर्यनिनादैर्वियति प्रतिरसितेन **वर्द्धमानैः** । भयतरलितगमनान् दिनकररथतुरगान् कथमपि नृवर नियमयत्यरुणोऽयम् ॥" ५५ **०तज्राः शुद्धविराड्वृषभम्** ॥ उपस्थितमेव तृतीये पादे तजराश्चेत्तदाः शुद्धविराड्वृषभम् । अन्यत्पादत्रयं तदवस्थमेव । यथा "लावण्यामृतपूरधारिणीह विशालरमणोन्नतपुलिनस्थली-मनोज्ञा । सा **शुद्धविराण्मुखाम्बुजा**, सरिदिव रमयति हृदयानि नराणाम् " **उपस्थितप्रचुपितप्रकरणं त्रिभिः** ॥ ५६ **०पूर्वे अर्द्धे मुगौ परे न्ललाः सौम्या** ॥ पूर्वार्द्धे पञ्च मगणा गुरुश्च । षोडश गुरव इत्यर्थः । उत्तरार्द्धे दश नगणा लघ्वयं च द्वात्रिंशल्लघव इत्यर्थः यत्र तच्छन्दः सौम्या । यथा " **सौम्यैतस्याः** किं बालाया नो जानीषे कष्टावस्थाम् । धरणितलविलुठनमलिनितकुचकलशमनुभवति तव विरहमिह किल ॥" ५७ **०व्यत्यये ज्योतिः** ॥ यत्र पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशल्लघव उत्तरार्द्धे षोडश गुरवस्तच्छन्दो ज्योतिः । यथा

" परिहर बत परिचयमपि युवतिषु किमति नहि विसृजसि विषयसुखमिह । **ज्योती**रूपं निष्कर्माणं कृत्वात्मानं मुक्तिं यायाः " एते द्वे अप्यनङ्क्रीडेति जयदेवः । शिखेत्यहीन्द्रः । इति **विषमवृत्तप्रकरणम्** ॥

अथ मात्राछन्दांसि । ५८ **०ओजे षण्मात्रा र्लगन्ता युज्यष्टौ न युजि षट् सतन्तं ला न समः परेण गो वैतालियम्** ॥ ओजपादयोः षण्मात्रा र्लगन्ताः रगणलघुगुर्ववसानाः । युक्पादयोरष्टौ मात्रा र्लगन्ता एव यत्र तद्वैतालीयं नाम च्छन्दः । अपवादमाह । न युजोः पादयोः षड्लघवो निरन्तरा भवन्ति । न च समो लः सर्वपादेषु परेण सह गुरुर्भवति । यथा " अधुना भवदीय वैरिणामटवीकोटरचारिणां नृप । प्रतिभाति तृषान्धचेतसां **वैतालीयरसः** सुधोपमः ॥ " अत्रौजपादेऽष्टौ विकल्पाः । ऽ ऽ ऽ | ॥ ऽ ऽ | ऽ ॥ ऽ | ॥ ॥ ऽ | ऽ ऽ ॥ | ॥ ऽ ॥ | ऽ ॥ ॥ | ॥ ॥ ॥ | युक्पादे त्रयोदश । ऽ ऽ ऽ ऽ | ॥ ऽ ऽ ऽ | ऽ ॥ ऽ ऽ | ॥ ॥ ऽ ऽ | ऽ ऽ ॥ ऽ | ॥ ऽ ॥ ऽ | ऽ ॥ ॥ ऽ | ऽ ऽ ऽ ॥ | ॥ ऽ ऽ ॥ | ऽ ॥ ऽ ॥ | ॥ ॥ ऽ ॥ | ऽ ऽ ॥ ॥ | ॥ ऽ ॥ ॥ | अष्टभिस्त्रयोदशगुणिताश्चतुरुत्तरं शतं वैतालीयपूर्वार्द्धे भेदा भवन्ति । उत्तरार्द्धेऽपि तावन्त एव । अन्योन्यताडनायां जातानि दश सहस्राण्यष्टौ शतानि षोडशाधिकानि ५९ **०र्यान्ता ओपच्छन्दसकम्** ॥ ओजे षण्मात्रा युज्यष्टौ र्यान्ता रगणयगणान्ताश्चेद्भवन्ति शेषं तु सर्वं वैतालीयसमं तदा ओपच्छन्दसकं नामच्छन्दः यथा " कीर्तिस्तव वल्लभा त्रिलोकीमखिलां पर्यटतीति यत्प्रबुद्धाः । कवयः कवयन्ति सत्यमेत**न्नौपच्छन्दसका** भवन्ति सन्तः " ६० **०भगगान्ता आपातलिका** ॥ ओजे षण्मात्रा युज्यष्टौ भगणगुरुद्वयान्ताश्चेद्भवन्ति शेषं वैतालीयसमं तदा आपातलिकानामच्छन्दः । यथा " **आपातलिका** बत संपत्क्षणिकं प्राणितमप्यसुभाजाम् । इति मत्वा निश्चयपूर्वं, शाश्वतिकार्थे यत्नमुपाद्ध्वम् । आपातलिकाऽस्थिरा" ६१ **०युजि तिसृभ्यो गः प्राच्यवृत्तिः** ॥ युक्पादयोस्तिभ्सृयो मात्राभ्यः

परो गुरुश्चेत्तदा प्राच्यवृत्तिश्छन्दः । औजयोस्तु पूर्ववत् । सा च वैतालीयौपच्छन्दसकापातलिकोपाधिभेदात्त्रेधा । तत्र वैतालीयप्राच्यवृत्तिर्यथा " भुवने दधदेकवीरतां, त्यागधर्म्मकरुणापराक्रमैः । नृपसिंह पटच्चरीं निजप्राच्यवृत्तिमकरोः पुनर्नवाम् ॥ " औपच्छन्दसकप्राच्यवृत्तिर्यथा " उदयाचलवप्रभागवल्गत्सप्तसप्तितुरगाङ्घ्रिताडनोत्था । नवपल्लवपाटला पुरस्ताद्धातुधूलिपटलीव भाति सन्ध्या ॥ " आपातलिकाप्राच्यवृत्तिर्यथा " अलिमलिने व्योम्नि पतन्तो, रश्मयोऽभिनवशीतमरीचेः । दधति तुला-मन्तरुदन्वत्सान्द्रविद्रुमलताविपिनानाम् ॥ " अत्र चत्वारो विकल्पा यथा " ।ऽ।ऽ।ऽ।॥।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ॥।।॥।ऽ॥।। ते चौजपादविकल्पैरष्टभिराहता द्वात्रिंशत्पूर्वार्द्धविकल्पाः । उत्तरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योऽन्यताडनायां दश शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि । इयमुपपातलिकेत्येके ।

६२ ०**अयुज्याद्यलाद्गुरुदीच्यवृत्तिः** । अयुक्यादयोराद्यात्लघोः परो गुरुश्चेत्तदा उदीच्यवृत्तिः । युजोस्तु पूर्ववत् । एषापि पूर्ववत्त्रिधा । तत्र वैतालीयोदीच्यवृत्तिः यथा " विवस्वतोदीच्यवृत्तिना मरुता दक्षिणवृत्तिना तथा । जनोऽयमिह जायते मधौ युगपत्तापतुषारभाजनम् ॥ " औपच्छन्दसकोदीच्यवृत्तिर्यथा " भवद्गुणश्रुतेरमर्षाद्दशनैरोष्ठमखण्डयन्नृपा ये । महीश युधि चेटचिह्नमेते विदधत्यङ्गुलिखण्डनं त्वदग्रे ॥ " आपातलिकोदीच्यवृत्तिर्यथा " विनम्रसुररत्नकिरीटरश्मिविमिश्रितपादनखांशुः । अगाधकरुणारससिन्धुः, पातु स वश्चरमो जिननाथः ॥ " अस्या अपि विकल्पौ द्वौ । ।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ॥।। युक्पादविकल्पैस्त्रयोदशभिराहतौ षड्विंशतिः पूर्वार्द्धभेदा । अपरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योन्यताडनायां जातानि षट्शतानि षट्सप्तत्यधिकानि ॥

६३ ०**ते मिश्रे प्रवृत्तकम्** ॥ ते प्राच्यवृत्त्यदीच्यवती मिश्रे सङ्कीर्णे प्रवृत्तकम् । युक्पादे मात्रात्रयात् गुरुरयुक्पादे आद्यलाद्गुरुरित्यर्थः । इदमपि वैतालीयादिभेदात्त्रेधा । तत्र वैतालीयप्रवृत्तकं यथा " **प्रवृत्तकरि**विद्रवं रथ-

भ्रष्टनष्टसुभटं विवाजि च । द्विषां बलमजायत त्वयि क्ष्मापते क्षणं अधिज्यधन्वनि ॥" ओपच्छन्दसकप्रवृत्तकं यथा "पुरो दिनपतेरमुष्य सद्यः, पश्य संप्रति कठोरपादपातैः । स्फुटन्ति कमलाकराः समन्ताच्छीर्यते च सहसा तमिस्रराशिः ॥" आपातलिकाप्रवृत्तकं यथा "भवच्चरणयोः प्रणयित्वं, यान्ययुः क्षितिभृतां न शिरांसि । क्षणाद्दद्दशिरे युधि तानि, क्षुद्रगृध्रचरणप्रणयीनि ॥" अत्र प्रथमपादविकल्पाभ्यां द्वितीयपादविकल्पाश्चत्वारः आहता अष्टौ पूर्वार्द्धे विकल्पा । एवं उत्तरार्द्धेऽपि । अन्योऽन्यताडनायां चतुःषष्टिविकल्पाः । ६४ **०वैतालीयादेर्युक्पादजापरान्तिका** ॥ वैतालीयौपच्छन्दसकापातलिकातत्प्राच्यवृत्तीनां सप्तपादैर्जनिताऽपरान्तिका । तत्र वैतालीयापरान्तिका यथा "दिशतीं दुग्धपयोधिविभ्रमं, लवणाब्धेरिह रोधसि स्थिताः । श्रीसिद्धाधिप कीर्त्तिमुपाकैस्तव गायन्त्यपरान्तिकाः स्त्रियः ॥" इयं वैतालीयदक्षिणान्तिकेत्येके । **ओपच्छन्दसकापरान्तिका** यथा "श्रीचौलुक्य किमद्भुतं पपात व्योम्नो यत्त्वयि दिव्यपुष्पवृष्टिः । प्राक्तस्मिन्नरिकुम्भिकुम्भभेदात्कीर्णा मौक्तिकपङ्क्तयस्त्वया हि ॥" इयमौपच्छन्दसकदक्षिणान्तिकेत्येके । **आपातलिकापरान्तिका** यथा "तरुणीवैषा दीपितकामा, विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः । उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् तनुते कस्य न हर्षम् ॥" इदं नलिनमित्येके । अत्र भेदत्रये प्रत्येकं प्रथमपादविकल्पैस्त्रयोदशभिर्द्वितीयपादविकल्पास्त्रयोदशाहताः एकोनसप्तत्यधिकं शतं पूर्वार्द्धे विकल्पाः । उत्तरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योऽन्यताडनायां जातानि अष्टाविंशति सहस्राणि पञ्च शतानि एकषष्ट्यधिकानि । वैतालीयप्राच्यवृत्त्यपरान्तिका यथा "आगतोऽसि धूर्त्तापरान्तिकान्न ह्यलीकवाचामिहास्पदम् । जतुरसोऽयमक्ष्णोस्तथाधरे कज्जलं च यत्ते विलोक्यते ॥" **ओपच्छन्दसकप्राच्यवृत्त्यपरान्तिका** यथा "केवलस्य न गिरेर्यदङ्घ्रिपद्माङ्गुष्ठपीडनवशाच्छिरः सुमेरोः । कम्पितं दिविषदां च विस्मितानां पातु पश्चिमजिनः स वोऽद्भुतश्रीः ॥" **आपातलिकाप्राच्यवृत्त्यप-**

रान्तिका यथा " सुभग हे सरभसं सविलासैः प्रतिमुहुस्तरललोचनपातैः । सङ्गमोत्सवविधौ तव सत्यङ्कारमर्पयति पङ्कजनेत्रा ।। " इयमुत्पातलिकेत्येके । अत्रापि भेदत्रये प्रत्येकं प्रथमपादविकल्पैश्चतुर्भिर्द्वितीयपादविकल्पाश्चत्वार आहताः षोडश पूर्वार्द्धे । उत्तरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योऽन्यताडनायां द्वेशते षट्पञ्चाशदधिके । ६५ ०**ओजजा चारुहासिनी** वैतालीयादेर्विषमपादजाता चारुहासिनी । तत्र वेतालीयचारु हासिनी यथा "यदि सा बत **चारुहासिनी** किमु चन्द्रिकयाऽनया ततः । यदि सा च विलोललोचना किमु नीलसरोजिनीवनैः ।। " वैतालीयोत्तरान्तिकेत्येके । ओपच्छन्दसकचारुहासिनी । यथा " ततिरिह गगने न तारकाणां,प्रतिदिशमुदिता विभाति किन्तु । सरभसमुपसर्पतः सुधांशोः, कीर्णः कुसुमाञ्जली रजन्या ।। " औपच्छन्दसकोत्तरान्तिकेत्येके । आपातलिकाचारुहासिनी यथा " भाति सुवदने तव भाले नवमलयजचित्रकलेखा । पद्मं जित्वा नयनाभ्यामुत्क्षिप्तेवेह पताका ।। " अवपातलिकेत्यन्ये । अत्र भेदत्रये प्रत्येकं प्रथमपादविकल्पैरष्टभिर्द्वितीयपादविकल्पा अष्टावाहताः चतुःषष्टिः पूर्वार्द्धे । अपरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योऽन्यताडनायां चत्वारिंशच्छतानि षण्णवत्यधिकानि । वैतालीयोदीच्यवृत्तिचारुहासिनी यथा " हृदि प्रविष्टा मृगेक्षणा, तथा यथैहैव तस्थुषी । मनोभुवो निष्पतच्छरैर्निरन्तरैः कीलितेव सा ।। " ओपच्छन्दसकोदीच्यवृत्तिचारुहासिनी यथा "विदग्धयूनां पतद्भिरेभिः स्खलद्गतिरिवायतैःकटाक्षैः । इयं सुजघनातिमन्दमन्दं, सखे वितनुते पदप्रपञ्चम् ।। " आपातलिकोदीच्यवृत्तिचारुहासिनी । यथा " विशालवंशादपि जातः सदा प्रकटयन्नतिमेकाम् । धनुःसदृशतां कलय त्वं, गुणाधिरोहोऽभिमतश्चेत् ।। " अत्रापि भेदत्रये प्रथमपादविकल्पाभ्यां द्वितीयपादविकल्पावाहतौ चत्वारः पूर्वार्द्धे । अपरार्द्धेऽपि तावतोऽन्योऽन्यताडनायां षोडश । ६६ ०**सर्वेष्वाद्यलाद्रोदक्षि-**

णान्तिका । वैतालीयादेर्यथासंभवं सर्वेषु पादेष्वाद्यालघोः परो गुरुश्चेद्भवति । तदा दक्षिणान्तिका । यथा " तुषारसंभारवेदनाभियेव हैमवतीं त्यजन् दिशम् । मयूखवानेष संप्रति, प्रयाति सरणिं **दक्षिणान्तिकाम्** ॥" एवमौपच्छन्दसकापातलिकयोरुदाहार्यम् । अत्र भेदत्रयेऽपि प्रत्येकं प्रथमपादविकल्पद्वयेन द्वितीयपादविकल्पाश्चत्वारो हताः अष्टौ पूर्वार्द्धे । अपरार्द्धेऽपि तावन्तः । अन्योन्यताडनायां चतुःषष्टिः । ६७ **०ओजे चौ युजि षचौ लदलदान्तौ मागधी** ॥ विषमे चौ चतुर्मात्रौ द्वौ गणौ । लदलदान्तौ । समे षचौ षण्मात्रचतुर्मात्रौ च लदलदान्तौ । ते यत्र भवतः सा मागधी । लदलदान्ताविति ल इति लघुः द इति मात्राद्वयम् पुनर्लघुर्मात्राद्वयं चान्ते ययोस्तौ तथा । यथा " मधुसहचरीह पिकरमणी, नवसहकार-विहारलालसा । त्रिजगज्जयिनो मनोभुवो, मङ्गलगीतौ भवति **मागधी** ॥" अत्र प्रथमपादे चौ पञ्चपञ्चभेदौ । ल एकभेदः । दो द्विभेदः । पुनर्ल एकभेदः । दो द्विभेदः अन्योन्यताडने षष्ट्यधिकशतद्वयम् । अस्य प्रथमपाद-विकल्पैस्ताडने जातानि षड्विंशतिः सहस्राणि पूर्वार्द्धे विकल्पाः । अपरार्द्धेऽप्येवम् । अन्योन्यताडने जाताः सप्तषष्टिकोद्प्यः षष्टिलक्षाधिकाः ६८ **०ओजजा पश्चिमान्तिका** ॥ मागधिकाया ओजपादेन जनिता पश्चिमा-न्तिका । यथा "उदयं लब्ध्वा महीतले, सन्तापकरः कथं भवान्। दिवसा-पगमेऽस्तकारिणी तरणे तव **पश्चिमान्तिका** ॥ " अत्र प्रथमपाद-विकल्पशतेन द्वितीयपादविकल्पशतं ताडितं जातानि दश सहस्राणि पूर्वार्द्धे । अपरार्द्धेऽप्येवं । अन्योन्यताडनायां जाता दशकोट्यः ॥ ६९ **०युग्जोपहा सिनी** ॥ मागधिकायाः समपादैर्जनितोपहासिनी । यथा "वपुषेयं द्रुतहेमभासिनी लोचनलक्ष्म्याम्बुजविलासिनी । भ्रुवा मनसिजधनुःप्रकाशिनी, वदनरुचा **चन्द्रोपहासिनी** ॥ " अत्र प्रथमपादविकल्पानां षष्ट्यधिकशतद्वयेन द्वितीयपादविकल्पास्तावन्त एवाहता जातानि सप्तषष्टिः सहस्राणि षट्शता-धिकानि पूर्वार्द्धे । अपरार्द्धेऽप्येवम् । अन्योन्यताडनायां चत्वार्यब्जानि

षट्पञ्चाशत् कोट्यः सप्तनवतिर्लक्षाः षष्टिः सहस्राणि ॥ वैतालीयप्रकरणं विंशति ॥ ७० ०**अजमुखश्चीर्गन्तो नवमे ले मात्रासमकम्** ॥ न विद्यते जगणो मुखे यस्यासावजमुखः । चोरिति चत्वारश्चगणाः गुर्वन्ता । नवमे लघौ सति । मात्रासमकं । तत्राद्ये चगणे चत्वारो विकल्पाः । ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ ॥ | ॥ ॥ | द्वितीये त्रयः । ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ ॥ | मध्यगुरुसर्वलघुविकल्पौ तु विश्लोकेनापोदितत्वान्न भवतः । तृतीये एकः । ॥ ऽ | नवमे ले इतिवचनादादिगुरुसर्वलघू न भवतः । मध्यगुरुसर्वलघू तु वानवासिकालक्षणेनापोदितत्वात् । चतुर्थे द्वौ ऽ ऽ | ॥ ऽ | गन्तत्वाभिधानादन्यविकल्पानामप्राप्तिः । अन्योन्यताडनायां प्रतिपादं चतुर्विंशतिर्भेदाः । चतसृणां चतुर्विंशतीनामन्योन्यताडनायां जातं तिस्रो लक्षा एकत्रिंशत् सहस्राः सप्त शतानि षट्सप्तत्यधिकानि । यथा " अद्यापि मधु शिशुरेवायं नो सज्जशरः कुसुमास्त्रोऽपि । मा त्रासमुपाश्रय धीरास्त्व भावी क्षणतः प्रयतः सोऽपि ॥" ७१ ०**ग्युपचित्रा** ॥ अजमुखश्चीर्गन्तो नवमे गुरावुपचित्रा । अस्यां तृतीये चे द्वौ विकल्पौ ऽ ऽ | ऽ ॥ अन्ये च गणविकल्पाः प्राग्वत् । अन्योन्यताडनायां प्रतिपादमष्टाचत्वारिंशद्भेदाः । प्राग्वदन्योन्यताडनायां त्रिपञ्चाशल्लक्षाश्चतुरशीतिः शतानि षोडशोत्तराणि यथा " शङ्खक्षोदरुचा तव कीर्त्या, लोकानां च त्वय्यनुरागैः । कृष्णैश्चापयशोभिर्द्विषतां दिशि दिशि जाता **भूरुपचित्रा** ॥" ७२ ०**लौ पञ्चमाष्टमौ विश्लोकः** यस्य पादे पञ्चमाष्टमौ लघू भवतः, स विश्लोकः । अत्राद्ये चे चत्वारो विकल्पाः | ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ ॥ | ॥ ॥ | द्वितीये द्वौ । ऽ । | ॥ ॥ | तृतीये द्वौ ऽ ऽ | ऽ ॥ | गुरुमध्यगुर्वन्तसर्वलघुगणत्रयं तु चित्रयापोदितम् । चतुर्थे गुर्वन्तं गणद्वयमेव ऽ ऽ | ॥ ऽ | अन्योन्यताडनायां प्रतिपादं द्वात्रिंशद्भेदाः प्राग्वदन्योन्यताडनायां दश लक्षा अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राः पञ्च शतानि षट्सप्तत्यधिकानि । यथा " यस्य न कुलमपि यो **विश्लोकः**, स्फुरति च मनसि न यस्य विवेकः । येन न गुणविषये निहिता

धीर्जीवन्नपि स पुमानवसन्नः ॥" ७३ **०नवमश्च चित्रा** ॥ नवमो लघुश्चकारात् पञ्चमाष्टमौ च यत्र भवतः सा चित्रा । आद्ये चे विकल्पाश्चत्वारः ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ॥ | ॥ ॥ | द्वितीये द्वौ । ऽ। | ॥ ॥ | तृतीये त्रयः ॥ ऽ | ॥ ऽ | ॥ ॥ | चतुर्थे द्वौ ऽ ऽ | ॥ ऽ | अन्योन्यताडनायां प्रतिपादमष्टाचत्वारिंशद्भेदाः प्राग्वदन्योन्यताडनायामुपचित्रातुल्यासंख्या यथा "नित्यं प्रतिगृहमपि विस्फूर्ज्जद्विद्रुममरकतकनकमयूखैः । **चित्रा** नृप तव पुरि भवति द्यौः, प्रकटितबहुविधसुरधन्वेव ॥" ७४ **०द्वादशश्च वानवासिका** ॥ द्वादशश्चकारान्नवमश्च यत्र लघुर्भवति सा वानवासिका । अत्राद्ये चे चत्वारः ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ॥ | ॥ ॥ | द्वितीये त्रयः । ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ॥ | तृतीये द्वौ । ऽ। | ॥ ॥ | चतुर्थे द्वौ ऽ ऽ | ॥ ऽ | अन्योन्यताडनायां प्रतिपादमष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यताडनायां सैव संख्या । यथा "सौरभपाण्डिममहिमविशेषान्नागरखण्डाधिकप्रमोदम् । दधदधुना भूप गीयते ते चारु यशो **वानवासिकाभिः** ॥" ७५ **०एभिः पादाकुलकम्** ॥ एभिर्मात्रासमादिपादै रचितं पादाकुलकं तच्च द्विकत्रिकचतुष्कसंयोगभेदात्पञ्चषष्टिभेदम् । तत्र द्विकसंयोगे मात्रासमकस्य त्रयः पादा उपचित्राचतुष्टयस्यैकैक इति चत्वारो भेदाः । उपचित्रायास्त्रयः पादा मात्रासमकादिचतुष्टयस्यैकैक इमि चत्वारः । विश्लोकस्य त्रयः पादा मात्रासमकादिचतुष्टयस्यैकैक इति चत्वारः । चित्रायाः त्रयः पादा मात्रासमकादिचतुष्टयस्यैकैक इति चत्वारः । तथा वानवासिकायास्त्रयः पादा मात्रासमकादिचतुष्टयस्यैकैक इति चत्वारः । मात्रासमकस्य द्वौ पादौ उपचित्राया विश्लोकस्य चित्राया वानवासिकायाश्च प्रत्येकं द्वाविति भेदाश्चत्वारः । मात्रासमकं हित्वा उपचित्राया द्वौ पादौ विश्लोकस्य चित्राया वानवासिकायाश्च प्रत्येकं द्वाविति त्रयो भेदाः । मात्रासमकमुपचित्रां च हित्वा विश्लोकस्य द्वौ पादौ चित्राया वानवासिकायाश्च प्रत्येकं द्वाविति द्वौ भेदौ । मात्रासमकमुपचित्रां विश्लोकं च हित्वा चित्राया द्वौ पादौ वानवासिकायाश्च

द्वावित्यकः एवं त्रिंशत् त्रिकसंयोगे मात्रासमकस्य द्वौ पादौ उपचित्रा-विश्लोकयोरुपचित्राचित्रयोरुपचित्रावानवासिकयोर्विश्लोकचित्रयोर्विश्लोकवानवा-सिकयोश्चित्रावानवासिकयोश्च प्रत्येकं द्वाविति षड्भेदाः । उपचित्राया द्वौ पादौ मात्रासमकविश्लोकयोर्मात्रासमकचित्रयोर्मात्रासमकवानवासिकयोर्विश्लोक-चित्रयोर्विश्लोकवानवासिकयोश्चित्रावानवासिकयोः प्रत्येकं द्वाविति षड्भेदाः । तथा विश्लोकस्य द्वौ पादौ मात्रासमकोपचित्रयोर्मात्रासमकवानवासिकयोरु-पचित्राचित्रयोरुपचित्रावानवासिकयोश्चित्रावानवासिकयोश्च प्रत्येकं द्वाविति षड्भेदाः । चित्राया द्वौ पादौ मात्रासमकोपचित्रयोर्मात्रासमकविश्लोकयो-र्मात्रासमकवानवासिकयोरुपचित्राविश्लोकयोरुपचित्रावानवासिकयोर्विश्लोकवान-वासिकयोश्च प्रत्येकं द्वाविति षड्भेदाः । तथा वानवासिकाया द्वौ पादौ मात्रासमकोपचित्रयोर्मात्रासमकविश्लोकयोर्मात्रासमकचित्रयोरुपचित्राविश्लोकयो-रुपचित्राचित्रयोर्विश्लोकचित्रयोश्च प्रत्येकं द्वाविति षड्भेदाः । एवं त्रिंशत् । चतुष्कसंयोगे एकैकपरिहारेण पञ्च । सर्वे मिलिताः पञ्चषष्टिः । द्विजातिजा विकल्पाः स्युस्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिजातिजाः । चतुर्जातिभवाः पञ्च पञ्चषष्टिरितीरिताः ॥ १ ॥ इति संग्रहश्लोकः एषां च पञ्चषष्टेर्भेदानां मध्यात् मात्रासमकस्य त्रयः पादाः एक उपचित्राया इत्येवंरूपस्य प्रथमभेदस्य संख्या यथा मात्रासमकपादत्रयभेदानां तिसृणां चतुर्विंशतीनामुपचित्रैकपादभेदानां-चाष्टाचत्वारिंशतोऽन्योन्याभ्यासे जाता षड्लक्षाः त्रिषष्टिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि । प्रथमभेदस्य च लोष्टसंचारक्रमेण चातुर्विध्यं । स्थापना । ततश्चतुर्भिर्गुणने जाताः षड्विंशतिर्लक्षाः चतुःपञ्चाशत्सहस्रा द्वे शते अष्टोत्तरे एवं द्वितीयादिभेदेष्वप्यूह्यम् । तत्र मात्रासमकस्य त्रिभिः पादैरुपचित्रायाश्चैकेन पादाकुलकं यथा "शशधरपादाकुलके गगने कोकिलनादैर्मुखरे च वने । मदने ज जगज्जयनैकाग्रे पान्थ कथं गन्ता तदिहाग्रे ॥" मात्रासमकस्य पादद्वयेन उपचित्राया एकेन विश्लोकस्य

मा	मा	मा	उ
मा	मा	उ	मा
मा	उ	मा	मा
उ	मा	मा	मा

चैकेन यथा " जयिनि दिगन्ताद्भवति प्राप्ते पौरस्त्यैणं त्वरितं नृपते । विचरति सद्यः **पादाकुलकं** मलयानिल इव भृङ्गीकुलकम् "।। मात्रासमकोपचित्राचित्रावानवासिकापादैर्यथा " वन्दितपादाकुलकैर्द्युसदामनुपममहिमश्रीधाम सदा । सा वो वितरतु शिवमाकल्पं भारत्यनुदिनमसममनल्पम् "।। भाषान्तरेष्वपि यथा " चंदुज्जोओ चन्दणलेवो कुवलयसेज्जा कमलुक्खेवो । दाहिणमारुअओ कप्पूरं अहिअं विरहे डहइ सरिरं " ।। एवमन्यदप्युदाहार्यं । अथवा । एभिरिति वैतालीयादिभिः पादाकुलकं । अयमर्थः । एक पादो वैतालीयस्यापर औपच्छन्दसकादेर्मात्रासमादेर्वा । यद्वा एक औपच्छन्दसकादेरपरो मात्रासमादेर्यद्वैको मात्रासमस्यापर उपचित्रादेः पाद इत्यादि । तदापि पादाकुलकम् ७६ **०चो गीर्नटचरणं जैः ॥** चगणो गुरुचतुष्टयं च जैरित्यष्टभिर्मात्राभिर्यतिः यथा " कर्मविशेषाद्दिव्यो मर्त्यस्तिर्यग्रूपः । इह भवनाट्येर्जन्तुर्नटचरणं ही धत्ते ।।" इह चः पञ्चविकल्पो गीस्त्वेकविकल्प इत्यन्योन्याघाते पञ्चैव प्रतिपादं । तेषामन्योन्यताडनायां षट् शतानि पञ्चाविंशत्यधिकानि । ७७ **०चौ गौ चौ गौ नृत्तगतिष्टैः ॥** द्वौ चतुर्मात्रौ गुरुद्वयं च । ठैरिति द्वादशभिर्यतिः यथा " अधुना ध्वनति गभीरं मेघमृदङ्गे चन्द्यां तडिति पुरस्ताच्चित्रपदायाम् । इह किमपि नीलकण्ठः प्रमुदितचित्तो, गीतगतिं तनुतेऽसौ **नृत्तगतिं** च ।।" अत्र प्रथमे चगणे पञ्च भेदाः द्वितीयेऽपि । तृतीये एकः । चतुर्थे पञ्च । पञ्चमे एकः । अन्योन्यघाते पञ्चविंशत्यधिकं शतं प्रतिपादं भावादन्योन्यताडनायां चतुर्विंशतिः कोट्यः एकचत्वारिंशल्लक्षाः चत्वारिंशत्सहस्राः षट् शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि । ७८ **०चीनौंजे जो जो लीर्वान्तेऽनुप्रासे पद्धतिः ॥** चगणचतुष्टयं । पादान्तेऽनुप्रासे सति पद्धतिः पद्धटिकेत्यन्ये अस्यापवादः नात्र विषमे जगणः, पादान्ते च जगणो लघुचतुष्टयं वा यथा " छत्रायमाणधरणोरगेन्द्र पार्श्वजिनेन्द्र स्मरमृगमृगेन्द्र । दर्शय दीर्ण-

दुरिततिमिरनिकर सत्पद्धतिमास्यजितरजनिकर "।। यथा वा धनपालस्य " नतसुरकिरीटसङ्घृष्टचरण जय भवगतिभीतजनैकशरण। चपलाक्षशकुनिसंयमनपाश जय विदितजगत्स्थितिसर्गनाश ॥"७९ ०अपभ्रंशे चारया भूयसा प्रयोगो यथा "उन्निद्दकमलदलदीहरच्छु। कञ्चणकवाऽदढवियडवच्छु सुरवइकरिन्दकरसरलबाहु एक्कंगिणअरिबलु वरइ नाहु॥" इत्यादि। अत्राद्ये चे चत्वारो विकल्पाः द्वितीये पञ्च। तृतीये चत्वारः। चतुर्थे द्वौ। अन्योन्यघाते षष्ट्यधिकं शतं। प्रतिपादं तेषां भावादन्योन्यताडनायां पञ्चषष्टिः कोट्यस्त्रिपञ्चाशल्लआः षष्टिः सहस्राणि भवन्ति। **मात्रासमकादिप्रकरणं नवभिः ॥**

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोनुशासनवृत्तावर्द्धसमविषमवैतालीयमात्रासमकादिव्यावर्णनस्तृतीयोऽध्यायः ॥

१ ०चृगौ षष्ठो जो न्लौ वा पूर्वेऽर्द्धे परे षष्ठो आर्या गाथा ॥ नौजे ज इति वर्त्तते। चृगौ चगणसप्तकं गुरुश्चार्द्धे यस्याः सा आर्या। अत्रापवादः। पूर्वेऽर्द्धे षष्ठो जगणो न्लौ वा। परेऽर्द्धे षष्ठो गणो लघुः कार्यः। अर्द्धग्रहणादार्यादिषु पादव्यवस्था नास्ति। तेन द्वीपादन्यस्मादपीत्यादौ गणत्रयस्यान्ते लघोर्गुरुत्वं न भवति। आर्यैव संस्कृतेतरभाषासु गाथासंज्ञेति गाथाग्रहणम्। अत्र पूर्वार्द्धे प्रथमे चे विकल्पाश्चत्वारः यथा। ऽऽ | ॥ऽ | ऽ॥ | ॥॥ | द्वितीये पञ्च ऽऽ | ॥ऽ | ।ऽ। | ऽ॥ | ॥॥ | तृतीये चत्वारः ऽऽ | ॥ऽ | ऽ॥ | ॥॥ | चतुर्थे पञ्च ऽऽ | ॥ऽ | ।ऽ। | ऽ॥ | ॥॥ | पञ्चमे चत्वारः ऽऽ | ॥ऽ | ऽ॥ | ॥॥ | षष्ठे द्वौ। ऽ। | ॥॥ | सप्तमे चत्वारः ऽऽ | ॥ऽ | ऽ॥ | ॥॥ | अष्टमे गुरुरेक एव। अन्योन्यताडनायां द्वादश सहस्राण्यष्टौ शतानि। एवं अपरार्द्धेऽपि। नवरं षष्ठे लघुन्येकस्मिन्नेक एव विकल्पः। अन्योन्यताडनायां षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि। उभयदलवि-

कल्पताडनायां अष्टौ कोटयः एकोनविंशतिर्लक्षाः विंशति सहस्राणि । यदाह । "जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः । द्वौ षष्ठाविति चगणास्तज्ज्ञाता प्रथमदलसंख्या ॥१॥ एवमपरार्द्धसंख्या षष्ठे स्यात् लघुनि चैकस्मिन् । आर्यासंख्योभयदलसंख्योघाताद्विनिर्दिष्टा " ॥ २ ॥ आर्या यथा " उपदिश्यते तव हितं यदि वाञ्छसि कुशलमात्मनो नित्यम् । मा जातु दुर्जनजने-**ष्वार्या**चरितं प्रपद्यस्व ॥ " प्राकृते यथा " कलसभवतवस्सिचुलुअपूरणमेत्ते वि मुणिअमज्झाण । जलहीण कहं सरिसा सया अगाहा महप्पाणो ॥ " पैशाचिके यथा " पनमथ पनयपकुप्पितगोलीचलनग्गलग्गपतिबिंबं । तससु नखतप्पनेसुं एकातसतनुधलं लुद्दं ॥ " एवमन्यभाषास्वप्युदाहार्यं । आर्याया वक्तव्यान्तरमाह २ ०**षष्ठे न्ले लाद्द्वितीयात्सप्तमे चाद्यात्पदमन्यार्द्धे च पञ्चमे** ॥ पूर्वार्द्धे षष्ठे गणे न्ले सति द्वितीयाल्लादारभ्य पदं भवति षष्ठन्लगणस्य प्रथमे ले यतिरित्यर्थः तथा सप्तमे न्ले आद्याल्लादारभ्य पदं भवति षष्ठगणान्ते यतिरित्यर्थः । अन्यार्द्धे द्वितायेऽर्द्धे पञ्चमे न्ले सत्याद्याल्लात्पदम् चतुर्थःगणान्ते यतिरित्यर्थः । यथा " चतुरम्बुराशिमुद्रितभू भारोद्धारचतुरभुजपरिघः एकाङ्गवीरतिलकः श्रीमानिह जयति सिद्धेशः ॥ " आर्य विशेषानाह । ३ ०**आद्यचियतिः पथ्या** ॥ यस्यां द्वयोरप्यर्द्धयोराद्यचगणत्रये यतिर्भवति सा पथ्या यथा "नेपथ्यानि निरस्यति संप्रस्यति मत्तकोकिलानादात् । निन्दति चेन्दुमयूखांस्त्वद्विरहे नः सखी सुभगा ।।" ४ ०**विपुलान्याद्यन्तसर्वभेदात्त्रिधा** ॥ अन्या द्वयोरर्द्धयोराद्यचियतिरहिता विपुला । सा चाद्यन्तसर्वभेदात्त्रेधा । पूर्वार्द्धे चगणत्रययतिरहिता आदिविपुला मुखविपुलेत्यर्थः । अपरार्द्धेऽन्तविपुला जंघनविपुलेत्यर्थः । द्वयोरप्यर्द्धयोः सर्वविपुला महाविपुलेत्यर्थः । यथा "**मुखविपुला** पर्यन्ते च लघीयांसो भवन्ति नीचानां । वर्षासु ग्रामपयःप्रवाहवेगा इव स्नेहाः" "नाभीनिम्ना कुचतटतुङ्गा **जघनविपुला**थ मध्यकृशा । भ्रूकुटिलाशयसरला च मानसं हरति सा बाला" ७ "शस्त्राभ्यासे रतिवल्लभस्य मन्ये

खल्लूरिका रम्या। तव कमलदलाक्षि नितम्बभूमिरेषा **महाविपुला**॥" ५ ०ग्मध्ये **द्वितीयतुर्यौ जौ चपला** ॥ गुर्वोर्मध्ये द्वितीयतुर्यौ जगणौ यस्यां सा चपला। सा चाद्यन्तसर्वभेदात्त्रेधा। तय पूर्वार्द्धे आदिचपला मुखचपलेत्यर्थः। अपरार्द्धेऽन्तचपला जघनचपलेत्यर्थः। द्वयोरप्यर्द्धयोः सर्वचपला महाचपलेत्यर्थः तत्र पूर्वार्द्धे प्रथमे चे द्वौ विकल्पौ ऽ ऽ | ऽ॥ | द्वितीये एकः। ऽ। | तृतीयेप्येकः ऽ ऽ | चतुर्थेप्येकः। ऽ। | पञ्चमे द्वौ ऽ ऽ | ऽ ॥ | षष्ठेऽपि द्वौ ।ऽ। | ॥ ॥ | सप्तमे चत्वारः ऽ ऽ | ॥ ऽ | ऽ॥ | ॥ ॥ | अष्टमे गुरुरेव। अन्योन्यताडनायां। द्वात्रिंशत्। अपराद्ध षष्ठस्य लघोरेकत्वात् षोडशैव। उभयाद्धताडनायां पञ्च शतानि द्वादशोत्तराणि सर्वचपलाविकल्पाः। मुखचपलायां पूर्वार्द्धविकल्पैर्द्वात्रिंशतापरार्द्धचतुःषष्टिशतविकल्पानां ताडने द्वे लक्षे अष्टाचत्वारिंशच्छतानि। जघनचपलायां चापरार्द्धविकल्पैःषोडशभिः पूर्वार्द्धविकल्पानामष्टशताधिकद्वादशसहस्रसंख्यानां ताडने तावन्त एव विकल्पाः। तत्र पथ्यापूर्विका मुखचपला यथा "एकोपि बालचूतः शिखोद्गमैरभिनवैर्मनो दहति। एतत्पुनरधिकं सखि कलकण्ठी तत्र **मुखचपला**॥" १ आदिविपुलापूर्विका मुखचपला यथा "मृदुवाच्य एष नैणाक्षि वल्लभस्ते शठोऽन्यविवशमनाः। तर्ज्जय परुषैर्वचनैर्**मुखचपला**नामयं विषयः॥" २ अन्तविपुलापूर्विका मुखचपला यथा "दयितस्तवानुनीतो मया सखि त्वां किलानुनेष्यति सः। तं पादानतमालोक्य मा कटु ब्रूहि **मुखचपले**॥" ३ एवं सर्वविपुलापूर्विकायां मुखचपलायामुदाहार्यम्। पथ्यापूर्विका जघनचपला यथा "तस्या नितान्त**चपला**न्नेत्रविलासान्विलोक्य बालायाः। को वर्णयेदमुग्धः कुरङ्गिकादृष्टिललितानि॥" ४ अन्तविपुलापूर्विका जघनचपला यथा "उद्दाममारुत-

हतध्वजघनचपलानि जीवितव्यानि । जानन् जनः कश्च नाम जातुचित्प्रीयते तत्र ॥" ५ महाविपुलापूर्विका जघनचपला यथा "कस्य कृते कृतपुण्यस्य, दृष्टिरियमनिमिषात्त्वया ध्रियते । यासीत् पुरा कुरङ्गाक्षि नित्यमत्यन्त**चपलैव** ॥" ६ एवं मुखविपुलापूर्विका जघनचपलोदाहार्या । पथ्यापूर्विका महाचपला यथा "चपलं न कस्य चेतो, नरस्य जायेत पश्यतस्तन्वीम् । नृत्यत्क्षणेऽत्र नव्याङ्गहारलीला**महाचपलाम्** ॥" ७ महाविपुलापूर्विका महाचपला । यथा "युगपत्यप्रफुल्लकङ्केलिमल्लिकां बकुलचम्पकान् दृष्ट्वा । जाता मधूत्सवे षट्पदावलीयं **महाचपला** ॥" ८ एवं मुखविपुलापूर्विका जघनविपुलापूर्विका च महाचपलोदाहार्या । एवं गाथाप्युदाहार्या । एवं पथ्याभेदेनैकेन विपुलाभेदैस्त्रिभिश्चपलाभेदैर्द्वादशभिः षोडशभेदाः । केचित्तु लघुत्रयादारभ्य द्विद्विलघुवृद्ध्या कमलादीन् षड्विंशतिभेदानाहुः । यथा "कमला ललिया सीला जुण्हा रंभा य मागही लच्छी । विज्जा माला हंसी ससिलेहा जण्हवी सुद्धा ॥ ९ ॥ काली कमली मेहा सिद्धी रिद्धी अ कुम्भई धरणी । जक्खी वीणा बंभी गंधव्वी मंजरी गोरी ॥ १० ॥ कमला तिहि लहुएहिं, ललिआ पंचेहिं एवमाईओ । बिहिं बिहिं वड्ढंतेहिं, कमेण सेसाओ जाअन्ति ॥ ११ ॥" एतच्च गाथाप्रस्तारेष्वन्तर्भूतमिति न पृथग्लक्ष्यते । न च सर्वे प्रस्तारभेदाः शक्या उपदर्शयितुमित्यास्तामेतत् । ६ **°द्विः पूर्वार्द्धं गीतिः** ॥ द्वौ वारौ पूर्वार्द्धलक्षणं यस्यामार्यायां सा गीतिः । सा च एकः पथ्यायाः त्रयो विपुलाया द्वादश चपलाया विकल्पा इति षोडशधा । अत्र पूर्वार्द्धे द्वादश सहस्राण्यष्टौ शतानि विकल्पाः । अपरार्द्धेऽपि तावन्तोऽन्योन्यनाताडनायां षोडश कोट्योऽष्टात्रिंशत् लक्षाश्चत्वारिंशत् सहस्राः विकल्पाः पथ्यागीतौ भवन्ति । विपुलागीतावपि त एव । सर्वचपलागीतौ पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशद्विकल्पाः । अपरार्द्धेऽपि तावन्तः । अन्योऽन्यताडनायां चतुर्विंशत्यधिकानि दश शतानि । मुखचपलागीतौ पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशद्विकल्पाः । अपरार्द्धे द्वादश सहस्राण्यष्टशताधिकानि । अन्योऽन्यताडनायां चतस्रो लक्षाः षण्ण-

वतिः शतानि । जघनचपलायामप्येतावन्त एव । तत्र पथ्यागीतिर्यथा " विरचितकुसुमाभरणा तन्वाना **गीति**मलिकुलनिनादैः । अभ्यागच्छति चैत्रे वासकसज्जेव संप्रति वनश्रीः ॥ " १ महाविपुलागीतिर्यथा " मत्तद्विरेफपुंस्कोकिल वैतालिक **महाविपुलगीत्या** । क्रियते निर्भरमुन्निद्र एष यूनां मनःसु मनसिशयः ॥ " २ पथ्यामहाचपलागीतिर्यथा " यावल्लुनामि चूताङ्कुरान्पुरोऽस्या मधुं व्यपह्नोतुम् । तावद्बभूव **गीतिः** पिकाङ्गनानां प्रमोदचपलानाम् ॥ " ३ महाविपुलामहाचपलागीतिर्यथा " कष्टाञ्जनस्त्वदालोकनादपि क्षणमिमां दशां लभते । विपुलां तनोषि दीर्घाक्षि **गीति**मेतां कुतो **महाचपले** ॥" ४ एवं शेषभेदेषु द्वादशस्वप्युदाहार्यम् । **७ ०परार्द्ध-मुपगीतिः** ॥ द्विः परार्द्ध लक्षणं यत्र भवति सार्योपगीति इयमपि पूर्ववत्षोडशभेदाः । तत्र पथ्योपगीतौ पूर्वार्द्धे चतुःषष्टिशतानि विकल्पाः । अपरार्द्धेपि तावन्तः । अन्योन्यताडनायां चतस्रः कोट्यो नव लक्षाः षष्टिः सहस्राणि । विपुलोपगीतावपि तावन्त एव । महाचपलोपगीतौ पूर्वार्द्धे षोडश । अपरार्द्धेपि तावन्तः अन्योन्यताडनायां षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते । मुखचपलोपगीतौ पूर्वार्द्धे षोडश विकल्पाः । अपरार्द्धे चतुःषष्टिः शतानी । अन्योन्यताडनायां लक्षमेकं चतुर्विंशतिः शतानि । जघनचपलोपगीतावपि तावन्त एव । तत्र पथ्योपगीतिर्यथा " **उपगीति** कुरङ्गशिशो मा गाः श्रुतिसुखलवस्पृहया व्याधं किमिति न पश्यसि चापन्यस्तेषुमिह पुरतः श्यः ॥" १ महाविपुलोपगीतिर्यथा " संप्रति शिलीमुखाः पश्य **महाविपुलोपगीतिरवैः** । सौखप्रसुप्तिकाः पङ्कजिनीः प्रीत्योपतिष्ठन्ते ॥ " २ पथ्यामहाचपलोपगीतिर्यथा " उपगीतिगन्धरूपादि याति चेतो **महाचपलम्** । तेभ्यो निवर्त्तयैतत्समीहसे चेत्परां सिद्धिम् " ३ महाविपुलामहाचपलोपगीतिर्यथा । " चूताङ्कुराः स्मरास्त्राणि चापलात्कोलिलैर्लीढाः । **विपुलोपगीतयोऽस्त्राणि** तेनिरे ते न तैस्तस्य ॥ " ४ एवं शेषभेदेषु द्वादशस्वप्युदाहार्यम् । ८ **०द्वयोर्व्यत्यये उद्गीतिः**ः ॥ आर्यायाः द्वयोः पूर्वार्द्धेपरार्द्ध-

र्विपर्यये उद्गीतिः । इयमपि पूर्ववत् षोडशधा । पथ्यावच्च तदुद्गीतिषु विकल्पा वाच्याः । तत्र पथ्योद्गीतिर्यथा "वीरवरेण्य रणमुखे श्रुत्वा तव सिंहनादमिह । सपदि भवन्त्यरिकरिणो मधुव्रतोद्गीतिरिक्तगण्डतटाः ॥" १ महाविपुलोद्गीतिर्यथा "**विपुलोद्गीतिः** कलकोकिवारयैः पल्लवाताम्रा । मत्तेव पुरस्तरुपङ्क्तिरियं मधुपरिचयादितो भाति ॥" २ पथ्यामहाचपलोद्गीतिर्यथा । "चपले प्रयातु मानादयं वराकः किमाह्वयसि । प्रतिभूरमुष्य भूयः समागमे भाविनी **पिकोद्गीतिः** ॥" ३ महाविपुलामहाचपलोद्गीतिर्यथा "बाला कुतोपि सारङ्गिकेव सा विपुलचपलाक्षी । श्रुत्वा तवाभिदोद्गीतिमाशु निष्यन्दिनीं चिरं भवति ॥" ४ एवं शेषेषु द्वादशसु भेदेष्वप्युदाहार्यम् । तत्रायं संग्रहः एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलास्ततश्चतस्रस्ताः । चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्या स्युः ॥ १ ॥ गीतीनां त्रयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् । साकल्येनार्याणाममी विकल्पाश्चतुःषष्टिः ॥ ९ ॥ **०गीतिः सप्तमे पे रिपुच्छन्दाः ॥** गीतिरेव सप्तमे पे पञ्चमात्रे गणे रिपुच्छन्दा । अतः परं प्राकृतादौ छन्दसां भूम्ना प्रयोग इति तत्रैवोदाहरिष्यते । यथा "कैलाससैलतुलणामाणं मा वहसु संपयं दसमुह । उअह **रिपुछच्छन्दो**लणतोलिज्जन्ते महोअहिम्मि गिरिणो ॥" १ अत्र पगणस्याष्टभेदत्वेऽपि नौजे ज इति जगणानुविद्धभेदद्वयवर्ज्जनात् षड्भेदाः । ततस्तेषां शेषगणविकल्पानां चान्योन्यताडनायां पूर्वार्द्धे जाता एकोनविंशतिः सहस्रा द्वे शते । तावद्भिरेवोत्तरार्द्धेविकल्पैर्घाते जाताः षट्त्रिंशत् कोट्यः षडशीतिर्लक्षाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि । १० **०तृतीये ललीता ॥** गीतिरेव तृतीये पे ललिता यथा "अंगुलिआहिं **ललि**अंगीपवासदिअहे गणन्तिआणुदिणम् । वल्लहआयड्ढणकए जव इव मंतक्खराइं एक्कमणा ॥" १ अत्र तृतीयपगणस्य षड्विकल्पत्वे प्राग्वत्तावन्त एव भेदाः । ११ **०द्वाभ्यां भद्रिका ॥** गीतिरेव द्वाभ्यां सप्तमतृतीयपगणाभ्यां भद्रिका यथा "जुवईण नयणलच्छीए सहजसलोणत्तणेण **भद्दिआए** । चक्खुभएण व दिण्णयं लक्खिज्जइ कज्जलं

वयंसिआहिं" ३० अत्र तृतीयसप्तमगणयोः षट्षट्भेदास्ततस्तेषामन्यविकल्पानां चान्योन्यघाते जाताः अष्टाविंशतिः सहस्रा अष्टौ शतानि पूर्वार्द्धे । तेषां तावद्भिरेवोत्तरार्द्धेनिकल्पैर्घाते जाता द्व्यशीतिः कोट्यश्चतुर्नवतिर्लक्षाश्चत्वारिंशत्सहस्राः । १२ **०षष्ठं विनेष्टपैर्विचित्रा** ।। गीतिरेव षष्ठगणं विना यथेष्टं पगणैर्निबद्धा विचित्रा यथा " भासासु **विचित्रासु** जुगवं सुरनरतिरिआण जीवजाईण । संवादमणुहवंति जयइ वाणी भयवओ जिणिंदस्स ।। " ३१ विचित्रभेदत्वादस्या विकल्पसंख्या नोक्ता केचित्सर्वैरपि पगणैरिच्छन्ति । १३ **०चेऽष्टमे स्कन्धकम्** ।। गीतिरेवाष्टमस्य गुरोः स्थाने चगणे कृते स्कन्धकं आर्यागीतिरित्यहीन्द्रः । अत्र गीत्यर्द्धविकल्पानामष्टमचगणविकल्पपञ्चकेन ताडने जाताश्चतुःषष्टि सहस्राः पूर्वार्द्धे । तावद्भिरेवोत्तरार्द्धेविकल्पैस्ताडने जातानि चत्वारिंशर्बुदानि नव कोट्यः षष्टिर्लक्षाणि । ४०९६०००००० । यथा " तुह रिउरायपुरेसु तरुणीजणलालिअम्मि किकेलिवणे । संपइ अरण्णमहिसाण **खंधकं** डूयणं पयट्टेइ दढं ।।" १ केचित्तु लघुचतुष्टयादारभ्य लघुद्वयद्वयवृद्ध्या ब्रह्मादीनि स्कन्धकान्याहुः । यथा " बंभो हीरो कण्हो रामो चंदो पुरन्दरो मेरू । धम्मो सेलो भाणू जक्खो पण्हीक मायंगो ॥ २ ॥ कालो हरी कुबेरो सालो सुवणो सुदंसणो खंदो । नीरं सिही सुवण्णो मेहो पंको अ कल्हारो ॥ ३ ॥ हेरंबो नीणो वण्णे लहुभेएहिं सुहयनामाइं । एआइं साहिआइं पउणतीसाण खंधाणं ॥ ४ ॥ " चउलहुएहिं बंभो हीरो छहिं अट्ठहिं तहा कण्हो । बिहिं बिहिं वट्ठंतेहिं कमेण सेसाण नामाइं ।।" ५ एतच्च स्कन्धकप्रस्तारेप्वन्तर्भूतमिति न पृथक् लक्ष्यते । एवं भेदपरिकल्पने ह्यतिप्रसङ्गः स्यादिति । १४ **०तत्षष्ठे ल्युपात्** तत्स्कन्धकमर्द्धद्वयेपि षष्ठे गणे एकस्मिन्नेव लघौ सति उपात्परं स्कन्धकं उपस्कन्धकमित्यर्थः । यथा " उअ **खंधा**हइतुट्टंतबाहुदंडोवि कोवि सुहडओ । एसो । सहि परजोहं पहरइ पाएण दढाहरओ ।।" ३३ अत्र षष्ठस्य गणस्य लघुत्वेनैकत्वात्पूर्वार्द्धद्वात्रिंशत्सहस्रास्तावद्भिरेवा-

परार्द्धविकल्पैस्ताडने जातानि दशार्बुदानि द्वे कोट्यौ चत्वारिंशल्लक्षाः । १०,२४,००,०००० । १५ ०**आद्यर्द्ध उदः** ।। आद्यर्द्धे षष्ठे लि उदः परं स्कन्धकं उत्स्कन्धकमित्यर्थः । यथा "जा बलमडप्फरेणं निवाण उक्खन्धया आसि पुरा । सा तुह सासणभारं ताण वहंताण संपयं कहवि गया ।।" ३४ अत्र पूर्वार्द्धविकल्पानां द्वात्रिंशत्सहस्राणामपरार्द्ध-विकल्पैश्चतुःषष्टिसहस्रैर्घाते जातानि विंशतिरर्बुदानि चतस्रः कोट्योऽशीति-र्लक्षाः । २०,४८,००००००० । १६ ०**अन्त्येऽवात्** ।। अन्त्येर्द्धे षष्ठे लि अवात्परं स्कन्धकं अवस्कन्धकमित्यर्थः । यथा "पवणपहल्लिरपल्लवधयवडमुल्ल-सिअकोइलाबंदिरवं । **ओखन्धा**वारं चिअ पच्छ(त्थ)वणं रइवइनरिंदस्स" ३५ पूर्ववद्विकल्पाः । १७ ०**गीतिस्कन्धके सङ्कीर्णम्** ।। पूर्वार्द्धे स्कन्ध-कमपरार्द्धे गीतिः, यद्वा पूर्वार्द्धे गीतिरपरार्द्धे स्कन्धकमित्युभयथापि सङ्कीर्ण नाम स्कन्धकम् । यथा "जह जह तुह पहु सेन्नं किज्जइ **संकिन्नयं** मयगलघडाहिं । तह तह रिउरायधरेसु खलइ लच्छित्ति पेच्छ अच्छरिअं ।।" ३६ "सा बाला तुह विरहे हियए **संकिण्णए** अमंताइं । नीसासधूम-लहरीच्छलेण दुक्खाइं सुहय उव्वमइ फुडं ।। " ३० अत्र स्कन्धकार्द्धे-विकल्पानां गीत्यर्द्धविकल्पैर्घाते भङ्गद्वयेऽपि प्रत्येकं जाता एकाशीतिः कोट्यो द्विनवतिर्लक्षाः । ८१,९२००००० । १८ ०**गाथाद्यर्द्धेन्त्यगात् प्राक् चो वृद्धौ जातीफलम्** । गाथैव पूर्वार्द्धेन्त्यादगुरोः प्राक् चगणस्य वृद्धौ जातीफलम् । उत्तरार्द्धे तु गाथाया एव । यथा "तुह रिउणो निवसन्तो अविरल**जाईहलेसु** जलहितडवणेसु । वणवाससुहसइण्हा न रज्जमीहंति सिविणेवि ।।" १९ ०**चयोर्गा थः**। गाथैव पूर्वार्द्धेन्त्यगात्प्राक् चगणद्वयस्य वृद्धौ गाथः । यथा "गौरीए चिहुरभारो जलगाहोत्तिन्निआइ निवडंतघोरबिंदूहिं । विअलिअपसूणमालाविरहदुहेणं रुएइ व्व ।। " ३९ अत्राष्टमश्चगणः पञ्चभेदो । नवमो नौजे ज इति चतुर्भेदोन्योन्याहतौ विंशतिस्तथा आर्याविकल्पानां गुणने जातमब्जमेकं त्रिषष्टिः कोट्यश्चतुर-

शीतिर्लक्षाः १,६३,८४००,००० । एवमुद्गाथादिष्वपि । वर्द्धमानचगण-द्वयविकल्पैर्विंशत्या पूर्वपूर्वविकल्पानां ताडने विकल्पसंख्या उन्नेयाः । २० ०**क्रमवृद्ध्योद्व्यवसमुपात्** ॥ गाथात्परं क्रमेण चगणद्वयवृद्ध्या उद् वि अव सम् उप परो गाथो भवति । उद्गाथ विगाथ अवगाथ सङ्गाथ उपगाथा इत्यर्थः । उद्गाथो यथा "सिरिवद्धमाणजिणवर **उग्गा**हतो सुराहिवो तुज्झ अइसयसिरिं परूढरोमञ्चो । अहिलसइ मुहसहस्सं ठाणे दिट्ठीसहस्सस्स ॥" १ विगाथो यथा "सिरिकुमरवालभूवइ अच्चब्भु-अचरिअवण्णं तुज्झ जो किर करेउमिच्छइ कुसग्गतिक्खबुद्धी वि । बाहाहिं सो **विगाहि**उमिच्छइ रयणाछयरं सयलं ॥" २ अवगाथो यथा "सोजयइ अजलट्ठाणं वायागुंफो पुराण सुकईण कोवि अन्नो च्चिअ सरिनाहो अकलि-अमज्झो सयावि विबुहेहिं । जो अवगाहिज्जतो निरन्तरं देइ अमयरसं ॥" ३ । संगाथो यथा "नहकोलस्स व दाढा तिक्खखुरुप्पं व जलणउत्तिण्णमणं-गमहाभडस्स व्व किंसुअवंतसउव्व पुरहूअवल्लहदिसाइ एत्ताहे । कणय-पि**संगा**हरिणंकलेहिआ सहइ उअयंती ॥" ४ । उपगाथो यथा "समर-महोअहिमुब्भडकरिमयरमुच्छलंतरुहिरसलिलमसिवरदाढिआइ सहसत्ति मेइणिं उद्धरंतओ महिहराण आकंपणाइं विरयंतो । **उअगाहइ** चोलुक्कस्स आइ-कोलुव्व भुअदंडो ॥" ५ ॥ २१ ०**गाथिनी** । उपगाथाचगणद्वयवृद्ध्या गा-थिनी यथा "सिरिमूलरायभूवइकुलगयणमिअंक तिहुअणललाम जयसिरिनिवास जसभरभरिअदिअंत रिउभडकयंतनिव कुमरवाल भणिमो अइगहिराइं कह तुज्झ चरिआइं । सयलगुण**गाहिणी** जस्स न किर चउवयणवाणीवि ॥" २२ ०**यथेष्टं मालागाथः** ॥ गाथिन्याः परं यथेष्टं चगणद्वयवृद्ध्या मालागाथो यथा "इह **मालागाहाण** व वयंस पेच्छसु नवंबुवाहाण गयणविउलसरवरम्थि विमुक्कघोरघोसाण विज्जुजीहाविहीसणाण बहलवारि-निचयपम(ण)च्चिराण अइदीहगत्ताण । हद्धी गसइ मयंकं खेलंतं रायहंसं व ॥" २३ ०**जातीफलाद्यर्द्धं गाथवदामादयः** ॥ जातीफलस्य प्रथमेर्द्धं-

ऽन्त्यागात् प्राक् क्रमेण चगणद्वयवृद्ध्या दामादयो भवन्ति गाथवदिति यथा गाथः केवल ऊह्यवसमुपात्परो मत्वर्थीयान्तो मालायाश्च पर उक्तस्तथायमपि तत्र दामो "जूहालववूहाओकड्ढिअ चोलुक्कराइणा दरिअवेरिभूतमयगलाण । कंठे पाएसु तह्मा ओदीसइ घल्लिअं **दाम** ॥" १ उद्दामो यथा "थालुक्क तुज्ज नयरी **उद्दामसुरालयाण** सिहरेसु पवणतरलेहिं दीहरधयवडकरेहिं । देइ चविलापहारं किल कलिणो ओअरंतस्स" २ **विदामो यथा** "निरिकुमरवाल मुञ्चसि सरमालं जत्थ सुहडम्मि तत्थ तत्थ अणुमग्गलग्गो सयंवरकए सहसत्ति । मेल्लइ सुरकुसुममयं सुरजुअइजणो **विदाम** नवं ॥" ३ **अवदामो** यथा "**ओदामाइं** रयंतीइ तीइ कामस्स पूयणनिमित्तमिह तुह समागमूसवं तद्दिअहमहिलसंतीए नवकुवलयच्छीए । कुसुमसमिद्धिविरहिअं उज्जाणं निम्मिअं सयलं ॥" ४ **संदामो यथा** "अणुरयणिचंदकिरणप्फुसप्पसरंतचंदकंतसिलानी**संदा**मयरसंसिचिज्जमाणतरुतलनिसण्णरइकेलिखिन्नविज्जाहरमिहुणो । जिणचरणरयपवित्तो रेइइ सिरिउज्जयंतगिरी ॥" ५ **उपदामो** यथा "सिरिमूलरायभूवइकुलगयणमयंक तुह दिसजयम्मि दुद्धरतुरङ्गखुरपुडुरकायमेइणीबहलधूलिपडलेण पंकिलिज्जंतसायरसलिलसयणिज्जे । उअदामोअरमेण्हि लच्छी अइदुक्करं रमइ ॥" ६ **दामिनी यथा** "सिरिसिद्धरायनंदण तुमयं आयंतमिक्खउं झत्ति धाविरीए इमाइ पज्जाउलत्तवससिढिलबद्धगंठिल्हसिऊण रमणत्थलाउ चरणग्गएसु रईअघणावेढं मणिकंचिदाम निम्मिअगइखलणं **दामिणी** होइ ॥" ७ **मालादामो** यथा "हंहो जुआणय तुमं मा उज्जाणम्मि भमसु भुल्लोवि अन्नहा इत्थ फुल्लिअनवल्लमल्लिआवचयकोउअपरायणाण मयभिभलाण कंदपविब्भमुब्भासिआण अपोढभहेलिआण । **दूसहकडक्खमालादामि**अहिअओ न नीहरसि ॥" ८

इदानीं मात्राछन्दसां गुरुलघुपरिज्ञानार्थमाह । २४ **०मात्रा वर्णोना गा वर्णागूना लः** ॥ यस्य कस्यापि मात्राछन्दसो यावत्यो मात्रा

भवन्ति ता वर्णोना अक्षरैरूना गुरवो ज्ञातव्याः । तथा वर्णा गुरुभिरूना लघवो ज्ञातव्याः । तत्रायमुपयोगः । यदा कश्चित्पृच्छति अष्टात्रिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः कति वा लघव इति । तदा सप्तपंचाशति शास्त्रोपदिष्टायामार्यामात्रासंख्यायामष्टात्रिंशतं वर्णसंख्यामपनयेत्, अत्र येऽवशिष्यन्ते तान् गुरूनुपदिशेत् । ते चैकोनविंशतिः । वर्णेभ्यश्च गुरून्पातयित्वा शेषानेकोनविंशति लघूनुपदिशेत् । यथा "जयति विजितान्यतेजाः सुरासुराधीशसेवितः श्रीमान् । विमलस्त्रासविरहितस्त्रिलोकचिन्तामणिर्वीरः ।" २४ **इति आर्याप्रकरणम्** ।

२५ । ०**पौ चौ तौ गलितकं यमितेऽङ्घ्रौ** ।। द्वौ पञ्चमात्रौ द्वौ चतुर्मात्रावेकस्त्रिमात्रो गणो गलितकं । अङ्घ्रौ पादे यमिते सति । तगणो यद्यपि वर्णगणोऽप्यस्ति, तथापि मात्रागणसमभिव्याहारादिह मात्रागणो गृह्यते । एवमन्यत्रापि यथा "**गलिअंज** धवले वहइ नयणपंकए सुहय चयइ कालागुरुचंदणपंकए । सहीअण आप्पय दलप च्चिअ णिद्दयं, सा तुह विरहे मालाइदाम विणिद्दयं १।" २६ ०**तृतीये षष्ठे ल्युपात्** ।। यमितेऽङ्घ्रौ तृतीये षष्ठे च लघुन्युपात् । उपगलितकमित्यर्थः । यथा "तुह विजयपयाणयभेरीरवडंबरम्, झत्ति णिसुणिऊण पडिरवमुहलिअंबरम् । सज्झसेण पक्कंपिरस्स हरिणो करओ, **उअगलिअ**मिमं खु धणुहं धरए सरओ ।।" २७ ०**समेऽन्तरात्** ।। समेऽङ्घ्रौ यमितेन्तरात् । अन्तरगलितकमित्यर्थः । यथा "उअ वयंस वित्थरिअमहूसवलच्छिअं, रणरणंतभसलावलिअं वणराइअं । कवलिअचिरपरूढमाणंसिणिमाणियं फुल्लवल्लिकुसुमंतर**गलिअ**पराइअं" १ अन्ये तु प्रथमचतुर्थयोः पादयोर्यमनेऽन्तरगलितकमाहुर्यथा "पत्तलच्छिसुहयं जणमोहपयासयं, **गलिअ**निद्दइन्दीवरपत्तसहोअरम् । सहइ तुज्झ एयं तं लोअणजुअलयं, पत्तलच्छि सुहयंजण मोहपयासयं ।। २" २८ ०**पौ चौ पो वेः** ।। द्वौ पञ्चमात्रौ द्वौ चतुर्मात्रौ एकः पञ्चमात्रश्चेद्यमितेऽङ्घ्रौ वेर्गलितकं । विगलितकमित्यर्थः । यथा "उअ महुसमओ मिउफु-

रिअमलयपवमाणओ, **विगलिअचिरपरूढमाणंसिणिजणमाणओ** । कोइलाहिं कयकलगीईहिं गिज्जमाणओ, वम्महस्स विजयम्मि सहाओ असमाणओ ।।" २९ **०चौ पः समः** ।। द्वौ चतुर्मात्रौ पञ्चमात्रश्चैको यमितेऽङ्घ्रौ समः परं गलितंक । संगलितकमित्यर्थः । यथा "वणफलभर**संगलियं**, जस्स य णिव्वुइदाययं । तस्स सया वणवासिणो, किं वण्णामि महेसिणो ।।" ३० **०षतीगाः शुभात्** ॥ एकः षण्मात्रः चत्वारस्त्रिमात्रा गुरुश्च यमितेऽङ्घ्रौ शुभात् गलितकम् । शुभगलितकमित्यर्थः । यथा "पुणरवि निअरज्जसिग्गिहगलिआसया, पव्वयकंदरेसु निवसंतया सया । पहु तुह रिउणो धरंतया मुणिव्वयं, पुणो पुणो वि हु उवालहंति दिव्वयं ।।" ३१ **०चः पौ चौ त्रिः समात्** ।। एकश्चतुर्मात्रो द्वौ पंचमात्रौ द्वौ चतुर्मात्रो एकस्त्रिमात्रोऽङ्घ्रौ यमिते समात् गलितकम् । समगलितकमित्यर्थः । यथा "दुद्धरवारिवुड्ढिघोरा चलविज्जुलभीसणा, सेलगुहंतरालपहुंसद्दियदुगुणि अप्पीसणा । जाव स्मुत्थरंति मेहा पिहिअंबरदेसया, पढिआ ताव हुंति जंबूफल**समगलि**आसया"।। ३२ **०तदोजे चतौ मुखात्** ।। तदेव समगलितकमोजपादयोः चगणतगणौ चेत्तदा मुखाद्गलितकम् । मुखगलितकमित्यर्थः । यथा "सयवत्तयं, **मुहगलि**अमहुक्करसुरहिअजलमलिसयत्तयं । तगणं गओ चावम्मि ठवेविणु करस व न हु हंत मणं गओ" ।। ३३ **०पाच्चौजे जः समे जो लीर्वा मालायाः** ।। पण्मात्राद्गणात् परे दश चगणा, न विषमे जः । समे जो लघुचतुष्टयं वा यमितेऽङ्घ्रौ मालाया गलितकम् । मालागलितकमित्यर्थः । यथा "खेलिरकामिणीकराहयअविरलविअसिअजलरुह**मालागलि**अपरायसुरहिअसलिलयं, तरलतरङ्गरङ्गपरिनच्चिरकलहंसमिहुणावलिसरहसकिज्जमाणकलयलकलिलयम् । अब्भंलिहतडपरिरूढबहलबउलतिलयतमालतालीवणपडिहयखरदिणयरकरयं, पिच्छ सरोवरं इभमणारयं पि विज्जाहरसुरवरकिन्नराण एवं विलासहरयं ।।" ३४ **०चूर्गन्तो मुरधात्** । पगणात्परे अष्टौ चगणा गुर्वन्ताः । नौजे

जः समे जो लीर्वा यमितेऽङ्घौ । मुग्धात् गलितकं मुग्धगलितकमित्यर्थः । चृ इत्यस्य गन्तत्वेन विशेषणादन्त्यश्चगणो गुर्वन्तो लभ्यते। नतु पृथगेव गुरुः । अन्यथा चृगाविति कुर्यात् । यथा "नमिरसुरासुरिंदसिररयणमउडरुइभरकरंबिअचरणकमलनहमणि, सयलतिलोअलोअणतिहुरणमोहंधयारनिअरविहडणनहमणि । न नवसि जइ जुआइजिणइंदममलकेवलसिरिकुलहरमिह मवभयहणणं ता वयंस तुह रयणं चिअ कराउ **मुद्गगलिअं** किर विहलमिदं खु जणणं ।।" ३५ **०चूरुग्रात्** ।। षात्परे षट्चगणा गन्ता । नौजे जः समे जो लीर्वा यमितेऽङ्घौ । उग्रात् गलितकम् । उ ह्रौगलितकमित्यर्थः । यथा "निम्मलनाणदिट्ठिअवलोइअभुवणयलं विशुद्धचित्तं, **उग्गगलि**असमगाकम्मं निरवहिनाणरइअजगचित्तं । वीरं संभरामि तारणतरंडयं समपसन्नसोह, पंडिओ दुत्तरस्स भवसायरस्स लहरीभरम्मि सोहं ।।" **३६ ०पौ तः सुन्दरात्** ।। द्वौ पञ्चमात्रौ त्रिमात्रश्चैको यमितेऽङ्घौ सुन्दरानामगलितकम् । नौजे जः समे जोलर्वेति निवृत्तम् । यथा "नरवरिंद तुह कित्तिआ, कत्थ कत्थ न पहुत्तिआ । भरियगयणमहिकन्दरा, कुन्दसंखससि**सुन्दरा** ।।" ३७ **०पौ तौ भूषणा** । द्वौ पञ्चमात्रौ द्वौ त्रिमात्रौ यमितेऽङ्घ्रो भूषणानामगलतिकं । यथा "पीच्छ पीवरमहापओहरा, कस्स कस्स न वयंस मणहरा । विप्फुरन्तसुरचावकण्ठिआ, **भूसणा** नहसिरी उवट्ठिआ ।।" ३८ **०चपचापचाग्ला मालागलिता** । चतुर्मात्रः पञ्चमात्रश्चतुर्मात्रद्वयं पञ्चमात्रः चतुर्मात्रद्वयं लघुगुरू च मालागलिता । यथा "न मुणिज्जइ गलाउ रयण**माला गलि**इआ न गणिज्जइ भग्गओ । मणिवलयनिअरो न य जाणिज्जइ अंसुअंचलो विहु विलग्गओ। चोलुक्कुलंबरदिणमणि तुह तुह अवलोअणाणिमित्तधावंतिहिं, मयरद्धयबाणघोरणिविद्धहिअइहि नारिहि हरिसिज्जंतिहिं ।" ३९ **०पश्चीः समे जो लीर्वा विलम्बिता** । एकः पण्मात्रश्चतुष्टयं वाङ्घौ यमिते च । तथा समे स्थाने जगणो लघुचतुष्टयं विलम्बितागलितकम् । यथा "मसिसव्वम्भ(प्प)यारिघणतिमिरमालिआओ,

ओअह समुल्लसन्ति दुव्वारमालिआओ । वासयपंजरेसु सुत्ताओ सारिआओ, तह **अविलंबिआओ** जंति अहिसारिआओ ।।" ४० **०गन्तचः पचुपाः खण्डोद्गतम्** ॥ गुर्वन्तश्चतुर्मात्रः पञ्चमात्रश्चतुर्मात्रपञ्चकम् पञ्चमात्रश्च । समे जो लीर्वा खण्डोद्गतम् । यथा "खंडुग्गयमिदुबिंबमिणमज्जवि अहिणवकिंसुअकुसुमसरिसयं, नहु जा चंदिमाइ तिमिरभरं किर परिदलिऊण पयडइ हरिसयं । वम्मीसरभडस्स सरनिअरेहिं अइदूसहिहिं पहरिज्जंतओ, अहिअं ता संपइ अहिसरणे पयट्टइ जुवइजणो तुवरंतओ ।" ४१ **०चपाचीपाः प्रसृता** ।। चतुर्मात्रः पञ्चमात्रद्वयं चतुर्मात्रचतुष्टयं पंचमात्रश्च प्रसृता यथा "जं किर मुद्धिआइ तीए अहिणवमहुसमयलच्छितुवरिज्जंतओ, **पसरि**अमलयमारुओ नहु सहाइ तुह विरहम्मि सुरूव छिबंतओ । तस्स व चिंतिऊण पडिखलणकारणं किरइ रुद्धनहयलवहाओ, किर उण्हुण्हिआओ, घणनीससिअसमोरलहरीओ अइदूसहाओ ।" ४२ **०चुर्दो नौजे जो लम्बिता** ।। पञ्च चतुर्मात्रा द्विमात्रश्चैको । नौजे जगणलल्लम्बितागलितकं । यथा 'कइलासतुलणपयडिअबहुबाहपएण, संजणिअतिअसमंडल बहुबाहपएणं । आलंबियखयकारण दसासएण वणे नीआ सीआ तेणं दसासएण वणे ।" ४३ **०सौजे पैर्विच्छित्तिः** ।। सैव लम्बितौजे पगणैर्विच्छित्तिर्गलितकमङ्घ्रौ यमिते । यथा "रणरणंति जत्थ पमत्ता कुसुमेसुसिलीमुहा, होंति जत्थ लोहदूसहा कुसुमेसु सिलीमुहा । **विच्छित्ति**परो तरुणीअणो विणा विहु महुसमओ, विब्भमइ जत्थ समुत्थरइ एस इह महुसमओ ।।" ४४ **०चापचपदा ललिता** ।। चद्वयं पचपदाश्चाङ्घ्रौ यमिते ललितागलितकं यथा "मत्तमयरपुच्छच्छटोहभग्गवणराइअं तीरसहंतलवंगलवलिकणइवणराइअं । नहमंडलगरुअनिरंतर विविह घणवालय उअहिं पेच्छ ललिअगत्तिपअं घणवालयं ।।"४५ **०उभे विषमा** । उभे विछित्तिललिते ललिताविछित्ती वा संकीर्णे विषमागलितकमङ्घ्रौ यमिते यथा "तरलं दीहत्तणेणं पाविअकण्णमग्गं, **विसम**त्थ मोहसायरे करेइ कण्ण मग्गं । एअं तुह नयणजुअलयं सुन्दरि-

कालसारं, सोहाविणिज्जिअलोअणं निंदइ कालसारं" १ अत्र पूर्वार्द्धे ललिता अपरार्द्धे विच्छित्तिः ४६ ०**तीचौ मुक्तावली** ॥ चत्वारस्त्रिमात्राश्चतुर्मात्रश्चैको मुक्तावलीगलितकं यथा "चंदणयं पि हु नहु सा सहए, गंडयलं करकलिअं वहए । धरइ न **मुत्तावलिअं** हिअए, तुज्झ तणुं चिअ लिहिअं निअए" ४७ ०**पिचौ रतिवल्लभः** ॥ त्रयः पञ्चमात्राश्चगणश्चैको रतिवल्लभो गलितकम् यथा "दीसए एस तरुणिअणदुल्लहओ पच्चक्खतणू चेव **रइवल्लहओ** । जो भणइ मयणो हरेण परिअड्ढो, सो मा(सा)मि जणो नि(मि)च्छइण अवियड्ढो" ४८ ०**पौ चषौ हीरावली** । द्वौ पञ्चमात्रौ चतुर्मात्रषण्मात्रौ च हीरावलीगलितकम् । यथा "कुवलयदलनयणे पयावइणा कयं, बहुरयमयं पिव तुह वयणपंकयं । जस्सिं मणहरदसणाहरकुन्तलया, **हीरावलि**विद्दुमदलइंदनीलया ॥" दण्डकार्यादिभ्योऽन्यच्च सयमकं गलितकमित्येके । **गलितकप्रकरणम्** ॥

४९ ०**गलितकमेत्रायमकम् सानुप्रासं समाङ्घ्रि खञ्जकम्** ॥ पूर्वकाण्येव गलितकानि यमकरहितानि सानुप्रासानि यदि भवन्ति, तदा खञ्जकसंज्ञानि । खञ्जकविशेषानाह । ५० ०**तौ चितगाः खञ्जकम्** । त्रिमात्रगणद्वयं चतुर्मात्रत्रयं त्रिमात्रो गुरुश्चायमकं सानुप्रासं खञ्जकम् । यथा "मत्तमहुअमंडलकोलाहलनिब्भरेसुं । उच्छलंतपरहुअकुडुंबपंचमसरेसुं । मलयवाय**खंजी**कयसिसिरवयाघणेसुं, विलसइ कावि चित्तसमयंमि सिरि वणेसुं।" ५१ ०**पचपचसा महातोणकः** ॥ पञ्चमात्रचतुर्मात्रपञ्चमात्रचतुर्मात्रपञ्चमात्राश्चेत् महातोणकः । यथा "तुह पयावेणवि दवदूसहेण महिवलए, दड्ढदरिअवेरिमंडलेण इह पसाहिए । **महातूण**यदरिविवरमज्झंमि अहोमुहा, लज्जियव्व ठिआ नरनाह तुज्झ सिलीमुहा ॥" ५२ ०**चीगौ सुमङ्गला** ॥ चगणचतुष्टयं गुरुश्च सुमङ्गला यथा "चीणं चएसु निवसेसु कंबलम् चा(चो)लुक्करायमणुसर महाबलं । मूढ वहसु मा माणविसघंघलं, अत्ताणयस्स चिंतेसु **मंगलं**" ५३ ०**चौ पः खण्डम्** ॥ चतुर्मात्रद्वयं पञ्चमात्रश्च

खण्डं नाम खञ्जकं यथा "नच्चाविअचंदणवणो, मच्चाविअमहुअरगणो । **खंडिअ**माणिणिमाणओ, वाअइ दाहिणपवणओ ।।" ५४ **०पचता उपात्** ॥ षण्मात्रश्चतुर्मात्रस्त्रिमात्रश्च उपात्खण्डकं उपखण्डकमित्यर्थः यथा "साहीणो चित्तण्णुओ, पणओ **खंडि**अमन्नुओ । माए पवरणदुल्लहो कत्तो लब्भइ वल्लहो ।।" ५५ **०षश्चौ खण्डिता** ॥ एकः षण्मात्रो द्वौ चतुर्मात्रौ खण्डिता यथा "उज्जग्गरकसायनयणं, हिअयलग्गजावयं चलणं । **खंडिआइ** दट्ठूण पिअं मरणयम्मि हिअयं निहिअं ।।" ५६ **०त्रयोऽप्यवलम्बकः** ॥ त्रयोऽपि खण्डोपखण्डखण्डिताभेदाः प्रत्येकं अवलम्बकसंज्ञाः । संज्ञाप्रयोजनं द्विपदीखण्डे । ५७ **०पश्चीर्युग्जो लीर्वा हेला** ॥ षण्मात्रश्चतुर्मात्रचतुष्टयं तथा युक् समस्थानगतो जो लीर्वा हेला । यथा "कोअंडं पसूणरइअं गुणो महुयरा, बाणा कामिणीण नयणा विलासगहिरा । समयतणू जडो सहयरो तुसारकिरणो, **हेला**ए तहवि भुवणं जिणेइ मयणो" ५८ **०सान्ते दोनावली** ॥ सा हेला पादान्ते द्विमात्रोना आवली । यथा "नवघणमालिअत्ति कलिउं विहत्थओ, सजलबिलोयणेहिं पहिआण सत्थओ । गिम्हे दवदुआसमसिमलिणसामलि, पेच्छइ हंत विंझसिहराण **आवलिं** ।।" ५९ **०चूपगा विनता** ॥ चतुर्मात्रषट्कं पञ्चमात्रो गुरुश्च समे जो लीर्वा विनता यथा "सुहसिरिकलावनिज्जिअदिवायरनिसायरं तइलोक्कवइं, अक्खलिअसुद्धझाणाणलेण निद्दड्ढसयलकम्मुग्गइं । विणयाभरिंदमणिमउडकंतिपब्भारपल्लविअचरणयं, तं अणुसरामि भवजलहितारणं वद्धमाणमिह सरणयं ॥" ६० **०तौ चस्तौ विलासिनी** ॥ द्वौ त्रिमात्रावेकश्चतुर्मात्रः पुनर्द्वौ त्रिमात्रौ विलासिनी । यथा "मत्तकोइला महुरभासिणी, हसइ किंपि सा जइ **विलासिणी** । दोण्हि हुंति सोहग्गलण्हिआ, मल्लिआ तहय चंदजोण्हिआ ।।" ६१ **०तौ चितौ मञ्जरी** ॥ द्वौ त्रिमात्रौ त्रयश्चतुर्मात्राः पुनरेकस्त्रिमात्रो मञ्जरी । यथा "चूअ**मंजरिं** मंजुकोइलागीअयं मलयमारुअं पुण्णबिंबयं चंदयं । पाविऊण महुभासि एत्थ विसमत्थओ,

हवइ झत्ति तेलोक्कनिज्जयसमत्थओ ।।" ६२ **०सा तान्ता सालभञ्जिका** ।। सा मञ्जरी त्रिमात्रान्ता सालभञ्जिका यथा चरणकमललग्गे वि हु पिअयम्मि पक्कोविरी, **सालभंजि**अव्व सहि कीस दुमंसि अजंपित्ते । सुणसु समुल्लसंति पिअमाहवीकुलकलयला, मयणविजयदुंदुहिझुणी इव पूरिअनहयला ।।" ६३ **०चादिः कुसुमिता** ।। सैव मञ्जरी पादादौ चतुर्मात्रश्चेत्कुसुमिता यथा "मयपरिपुट्टघुट्टकलयंठीपञ्चमनिब्भरा, विहडप्फुडभमंतभसलावलिकलयल-सुन्दरा । घणघोलंतमलयपवणोद्दुअ**कुसुमिअ**केसर, हिअयं निम्महंति न हु कस्स इमे महुवासरा ।।" ६४ **०षश्चगौ द्वितीयषष्ठौ जो लीर्वा द्विपदी** ।। एकः षण्मात्र पञ्च चतुर्मात्रा गुरुश्च । तथा द्वितीयषष्ठौ चगणौ जो लीर्वा द्विपदी । यथा "सा रे वच्च पहिअ निअदइअं परिहरिऊण सव्वहा, इह हि समुत्थरंतकुसुमायरमासमुहम्मि अन्नहा । परहुअजुवइगीअहालाहलविहलंघलिअचित्तओ, वलसि न **दुवइअं** पि वम्मी-सरसरनिउरंबछित्तओ ।।" १ इहान्यापि सुमनस्ताराज्योत्स्नामनोवती-प्रभृतयः सप्तत्रिंशद्गणसमा द्विपद्यो विपुलाचपलादयोऽष्टवर्द्धसमाश्च कैश्चिन्नि-बद्धास्ताश्च क्वचित्काश्चिदन्तर्भवन्तीति पृथग्नोक्ता । ६५ **०साद्ये न्ले छै रचिता** ।। सा द्विपदी आद्ये चगणे न्ले लघुचतुष्टये सति छैः सप्तभिर्मात्राभिर्यतिश्चद्गचिता । रतिकेत्यन्ये । यथा "नच्चिरकीरमिहुणको-लाहलमुहलिअकलमच्छेत्तओ, दिम्मुहंमहमहंतगंधुक्कडविहसिअसत्तवण्णओ । विरइअमुद्धदुद्धसुंदरिमअविरलकासहासओ, पिअसहि **मा** पिअम्मि परिकुप्पसु जं सरओ समागओ ।।" ६६ **०गन्तारनालम्** ।। सा द्विपदी गुर्वन्ता एकेन गुरुणा वृद्धा आरनालं । यथा "अविरलबाहवारिधारावलिवियलण-सोणलोअणाए, दारुणपंचबाणबाणाहयहिअयफुरंतेवअणाए । तुह विरहंमि चंदमंदानिलचंदणतावजालिआए, अहिणव**मार नाल**वणयं पि तीइ तं कुणसि बालिआए" ६७ **०उपान्त्यलोना कामलेखा** ।। सैव द्विपदी अन्त्यस्य गुरोः समीपमुपान्त्यं तत्र यो लस्तेनोना कामलेखा । यथा

"राई चंदकिरणधवला मणहरणा पुप्फमाला, नीलुप्पलपसूणपरिवासमहग्घाजुण्णहाला । गेहं रयणदीवरुइरं रुइगीअं पंचमेणं, तेण विणा असारमखिलं खु **कामलेहाधरेणं**" ६८ **०षचीदाश्चन्द्रलेखा** ॥ एकः षण्मात्रश्चत्वारश्चतुर्मात्रा द्विमात्रश्चैकश्चन्द्रलेखा । यथा "मयणंविआरसमुद्दलहरिवित्थारकारिणी, जणिआणंदचंदमणिणिब्भरसारसारणी । उच्छलंतलायण्ममउहावलिपसाहिआ, मज्झ नयनकुमुआण इमा सा **चंदलेहिआ**" ६९ **०चिपचाः क्रीडनकं जैः** ॥ चतुर्मात्रत्रयं एकः पञ्चमात्रस्त्रिमात्रश्च जैरित्यष्टभिर्यतिश्चेत् क्रीडनकं । यथा "कंकणकिंकिणिनेउरकलयलमुहलं, पवणपहल्लिरसिचयंचिअरायणयलं । दीहोच्छलणखेलणकयलोलणयं, सहइ इमाए अंदोलण**कीलणयं** ॥" ७० **०षपचतदा अरविन्दकं** ॥ षट्पञ्चचतुस्त्रिद्विमात्रा अरविन्दकं यथा "ओअह तुङ्म विरहे इमाइ मुहकमलं, अविरलबाहधाराविलुलिअकज्जलं । अब्मलेहपिहिअं व पुण्णिमचंदयं, सेवलसंवलियं व नवा**रविंदयं**॥" ७१ **०षलदलचदगाद्गौ मागधनर्कुटी** ॥ षण्मात्रलघुद्विमात्रलघुचतुर्मात्रद्विमालगुरुभ्यः परौ गुरू चेन्मागधनर्कुटी । यथा "नवमयरंदपाणपायडमयउत्ताला, भमरा रुणरुणंति कायलिकयसद्दाला । पंचममुग्गिरंति एआ अवि दिट्ठीओ, चूअंकुरुकसायकंठा कलयंठीओ ॥" ७२ **०सश्चेन्नर्कुटकम्** ॥ षलदलचदगात्सगणश्चेत्तदा नर्कुटकं यथा "परिमललुद्धलोलअलिगीअसण**कुडयं**, जाव न जग्गवेइ विसमत्थमहाभडयं । माणं मोत्तुआण माणंसिणि स(म)प्पणयं पेम्मभरेण ताव अणुसर सहि वल्लहयं ।" ७३ **०षजौ सिः समात्** ॥ एकः षण्मात्रो जगणः सगणत्रयं च समान्नर्कुटकं समनर्कुटकमित्यर्थः । यथा "सयलसुरासुरिंदपरिवंदिअपायतलो, निरुवमझाणनाणवसनासिअकम्ममलो । निवसउ मे मणम्मि भवयं सिरिवीरजिणो, विलयं जंति कामपमुहा जह ते अरिणो ॥" नलगजसाः ससौ यदि तदा समनर्कुटकमिति तु संस्कृतनर्कुटेनैव गतार्थमिति नोक्तम् । ७४ **०त्रिष्वप्यन्त्यचस्य ते तरङ्गकम्** ॥ त्रिष्वपि

मागधनर्कुटीनर्कुटक समनर्कुटकेष्वन्त्यस्य चतुर्मात्रस्य स्थाने त्रिमात्रश्चेद्भवति-तदा तरङ्गकम्। यथा "बहुविहुभावमुद्धमहुरत्तणमन्दिरं, पवणुद्धुअसामसरसीरुहसुन्दरं। निम्मलकंतिपुंजपरिलद्धयचंगयं, सोहइ तीइ दीहनयणाण **तरङ्गिअं**॥" ७५ **०गान्तं पवनोद्धतम्**॥ तरङ्गकमेव गान्तं अन्ते गुरुणाधिकं पवनोद्धतं यथा "भसला दंसयंति महुपाणपरव्वसाणा उक्कंठा तरलियमणाण नियवल्लहाण। निब्भरमहुरगीइरवमुच्चरिउं इमासु, दोलाकीलणाइं **पवणुद्धुय**वल्लियासु॥" ७६ **०चाभ्यां पाभ्यां पाद्वा तिर्निध्यायिका**॥ द्वाभ्यां चतुर्मात्राभ्यां पञ्चमात्राभ्यां एकस्माद्वा पञ्चमात्रात्परं त्रिमात्रत्रयं चेत्त्रिधाप्येषा निध्यायिका। चाभ्यां तिर्यथा। "हा खामोअरि कुरंगनेत्तिए, वयणमऊहजिअचंदकंतिए। **निज्झा**(व्वा)इयजीवाविअमणसिए, दूसहो तुज्झ विरहानलो पिए" २ पाभ्यां तिर्यथा "**निज्झाइअइ** जत्थ मयमयवल्लरी, ललिअकंतिचंगे कलंकसोअरी। सेवंति तं तुह मुहचंदयं सया, उव्विच बालहरिणच्छि चउरया" ३ पात्तिर्यथा "हरइ जम्मसयसंचिआइं, भवियणा असेसदुरिआइं। तुह मुहं जणियमयणमाह निज्झाइअं पि भुवणनाह" २८ केचित्तु पचाभ्यां तिरिति निध्यायिकां वदन्ति। यथा "वम्मीसरकंचणतोमरललिआ, दिट्ठा छुडु सुंदरि चंपयकलिआ। घुलिओ छुडु दक्खिणओ गंधवहो, बिल(य)लिओ ता पहियाण मणोरहो॥" ७७ **०चुपौ युग्न जोऽधिकाक्षरा**॥ पञ्च चतुर्मात्रा एकः पञ्चमात्रस्तथा समो न जगणोऽधिकाक्षरा। यथा "उज्जागरओ कवोलपंडुत्तणं तणुअत्तं, दीहुण्हा सासदंडया चित्तए विवसन्तं। **अहिअक्खर**जंपिएण किं वा सुहय तुहविरहे, सा एत्ताहे वराइआ निअयं मरणं लहे॥" ७८ **०सा तुर्यपा मुग्धिका**॥ सा अधिकाक्षरा तुर्योपि चेत्पगणो भवति तदा मुग्धिका। यथा "जीए लग्गेइ चंदणं गरलरसं व दूसहं, अंगंपि अ जीए तावइ ससी अणंग-

नीसहं। कयलीदलमारुओ वि किरइ हुअवहं पि व जीए, दाहो **मुद्धाइ** एस कह समइ गुणालय तीए॥" ७९ ०**आदौ यश्चित्रलेखा** ॥ सा अधिकाक्षरा आदौ यश्चेचित्रलेखा। यथा "नहयलम्मि सयलदिसामुहेसु गहणम्मि गिरिवरे, सरिपुक्खरिणिआसु देवउलएसु भित्तिसु नयरे। **दूरम्मि** पासे घरम्मि अंगणपएसए तुह, **चित्तलिहिअं** पि व मयच्छि पेच्छामि सुंदरं मुहं॥" ८० ०**पौ मल्लिका** ॥ साधिकाक्षरा आदौ पौ चेन्मल्लिका। यथा "उब्भिज्जउ मायंदमंजरी पाडला दलओ चिरं सा, पायडविआससिरी अ नोमालिआ वि निब्भरं। विअसउ वसंतंमि फुडं मणहरा असोअवल्लिआ, एक्कच्चिअ भसलस्स माणसं हरइ हन्त **मल्लिआ**॥" ८१ ०**सा तुर्जपा दीपिका** ॥ सा मल्लिका चतुर्थः पश्चेद्दीपिका यथा "मत्तवारिहरपंतिरुद्ध-हरिणंकमऊहसोहए, रोअसीकंदरुससंतघोरअंधयारवूहए। रमणवासभवणाहि-सारिआण रुइरविज्जुलेहिआ, कामिणीण अवलोअकारिणी हवइ इह **करदीविआ**॥" ८२ ०**ताभिर्लक्ष्मिका** ॥ ताभिरधिकाक्षरादिभिः संकीर्णा लक्ष्मिका यथा "केसरकुरबयमायंदतिलयअसोककोरया, विरहाणालडज्झंत-निअंबिणिजीवियचोरया। एदे किर दुप्पिच्छा विलसंति मणोहवसरा, जेसुं ते कह निग्गमियव्वा महुलच्छिवासरा" ०अत्राद्यपादत्रये अधिकाक्षरा चतुर्थपादे मुग्धिका। एवमन्याभिरप्युदाहार्या। केचित्सवैरपि खञ्जकभेदैः सङ्कीर्णतायां लक्ष्मिकामिच्छन्ति ॥ ८३ ॥ ०**चतुष्पञ्चषट्सप्ताष्टनवपा मदनावतार-मधुकरी-नवकोकिला-कामलीला-सुतारा-वसन्तोत्सवाः** ॥ चतुरादिपाः क्रमेण मदनावतारादयो भवन्ति तत्र चतुर्भिः पञ्चमात्रैर्मद-नावतारो यथा "गिज्जंति गीईओ पिज्जंति मइराओ, नच्चंति वेसाओ परिहसिअकेसाओ। एवमन्नोन्नपरिरंभणासारए, कीलंति रामाओ **मयणा-वयारए**॥" २ पञ्चभिर्मधुकरी यथा "चरणेणवि नवफुडिअकुडयम-परिघट्टयंतिआ, पक्खवाएणवि विहसिअकेअयमच्छिवंतिआ। उअह झत्ति एसा निम्मलयरगुणाणुरंजिरी, अहिसरइ विअसंतजाइकुसुमं चिअ **महुअरी**"

३ षड्भिर्नवकोकिला यथा "**नवकोइलरवाउलमंजरिअमायंदतरुकंतारए, सच्छन्दमल्लिआमयरंदरसमत्तघोलंतछप्पए। जिंभंतमलयद्दिसमीरणलोल्लनोमालि-आवल्लिए, संभरइ पंथिओ पिअयमं ओसहिं हिअयए सल्लिए**" ४ सप्तभिः कामलीला यथा "मत्तपिअमाहवीपंचमोग्गारगुंजंतचूअदुमत्तंबओ, मिउमलय-माओउद्धुअवल्लिप्पसूणग्गघोलंतरोलंबओ। चारुकंकेल्लिसाहंतदोलासमंदोलणा-सत्तनारीअणो, **कामलीला**सहो संपयं विलसए एत्थ एसो वसंतक्खणो" ५ अष्टाभिः सुतारा। यथा "पिअयम कहं जासि एआइणिं मं चइत्तूण देसंतरं पेच्छ निल्लज्ज, सुरहिमासो पयट्टो असंसाणं जणाणं विला-सेक्कदिक्खागुरू अज्ज। एस सुविसट्टकंकोट्टकंकेल्लिमायंदघोलंतरोलंबगीइस्सणो, जं **सुतारो** धणुद्दंडटंकारओ इह निसामिज्जए सुहडपंचेसुणो" ६ नवभिर्वसन्तोत्सवो यथा "फुल्लिआणेअकंकेल्लिमहुपाणमत्तालिझंकारकलगीइ-गिज्जंतकुसुमाउहो, मायंदनवमंजरीकसायकंठकलयंठीकोलाहलाउलिज्जंततरु-समूहो। पिययमपरिरंभणचुंबणाइप्पसंगसंगलियरसनीसंदुद्धुसिअरोमकूवओ, हलहलियतरुणीअणहिअयओ पर्वचिअपंचमो विलसिओ वणेसुं वसंतयऊओ" ४१ **खञ्जकप्रकरणम्** ॥

८४ **०खञ्जकं दीर्घीकृतं शीर्षकम्** ॥ खञ्जकान्यपि दीर्घीकृतानि शीर्ष-कसंज्ञानि। शीर्षकविशेषानाह ८५ **०गीत्यन्तावलम्बकौ द्विपदीखण्डम्** ॥ अवलम्बकद्वयमन्ते गीतिश्चेत्तदा द्विपदीखण्डम्। यथा रत्नावल्याम् "कुसुमाउह-पिअदूअयं, मउलावंतो चूअयं, सिढिलिअमाणग्गहणओ, वाअइ दाहिणपवणओ, विअलिअबउलामेलओ, इच्छिअपिअयममेलओ, पडिवालणअसमत्थओ, तम्मइ जुअईसत्थओ, इय पढमं महुमासओ, जणस्स हिअयाइं कुणइ मउआइं, पच्छा विंधइ कामओ, लद्धावसरेहिं कुसुमबाणेहिं॥" ८६ **०द्विपद्यन्ते द्वितिर्द्विभङ्गिका** ॥ द्वौ द्विपदीगीतिरूपौ भङ्गावस्यां द्विभङ्गिका यथा "दारुणदेहदाहपविअंभण फुडफुट्टंतहारए, हिअयत्थलनिहित्तघणचंदणपंकुच्चो-

ढकारए, दीहरसासदड्ढसहिकरयलघुअविअणारविंदए, तिणयणतइअनेत्तपत्तान, लजालकरालचंदए, विरहम्मि तुज्झ एरिसे, तह झीणा कुवलयछ सदुहंगिआ, जह सण्हलक्खूणणयं, तीए अंगम्मि सिक्खइ अणंगओ ।।''८७ ०**अन्यथापि**।। अन्यैरपि छन्दोभिर्द्वन्द्वितैर्द्विभङ्गी अन्यैरुक्ता तत्र गाथाया भद्रिकाया योगे यथा ''उध्धाइअझंझानिलझप्पझंपणपडंतविडबोहे, अविरलबहलझलक्कंतविज्जुलावलयललक्के, सरहसरडंतदद्दरे कणंतमोरे पडंतजलनिवहए, गज्जंतमेहमंडले को जिअइ विणा पिएण पाउसम्मि'' २ वस्तुवदनस्य कर्पूरेण यथा ''निक्कंदलकयकच्छ नलिणिवज्जिअ कय सरसरि, निच्चंदणु किओ मलओ तुहिणवज्जिओ किओ हिमगिरि, निप्पलवकिअकरि पयत्तु कंकेल्लिविडविसय, पत्तचत्त कय बालकयलि, अकुसुम कय तरुलय सिसिरोवयारकिहिं, परियणिहिं णिम्मुत्तावलि कय भुवण, तो विहु न तीइ तुह विरहभरि खसइ दाहदारुणविअण'' ३ कुङ्कुमेन यथा ''गयणुप्परि कि न चडहिं कि नरि विक्खरहिं दिसिहि वसु, भुवणत्तयसंतावु हरहि कि न किरवि सुहारसु, अंधयारु कि न दलहिं पयडि उज्जोउ गहिउल्लओ, कि न धरिज्जहिं देवि सिरहं सइं हरि सोहिल्लओ, कि न तणउ होहि रयणारहु होहि कि न सिरिभायरु, तुवि चंद निअवि मुहु गोरिअहि कुवि न करइ तुह आयरु'' ४ रासावलयस्य कर्पूरेण यथा ''परहुअपंचमसवणसभय मन्नउं स किर, तिंभणि भणइ न कि पि मुद्धकलहंसगिर, चंदु न दिक्खण सक्कइ जं सा ससिवयणि, दप्पणि मुहु न पलोअइ तिंभणि मयनयणि, वइरिउ मणि मन्नवि कुसुमसरु खणि खणि सा बहु उत्तसइ, अच्छरिउ रूवनिहि कुसुमसरु तुह दंसणु जं अहिलसइ'' ५ कुङ्कुमेन यथा ''जइ अज्झलक्कहिं नयणदीहनयणि अहिखणु, केअइकुसुमदलम्मि भसलु विलसइ तजणु, जइ तीए मुहि हावि मंदु हासउ चउ(ड)इ । ता जणु हीरयपउमरायसंचओ झडइ, जइ तीए महुरमिउभासिणीहि वयणगुंफ निसुनिज्जइ, तावह करेप्पि जणु अमयरसु कण्णपण्णपुडि पिज्जइ'' ६ वस्तुवदनकरा-

सादल्यसंकीर्णस्य कर्पूरेण यथा "अविहडअवरुप्परप्परूढगुणगंठिनिबद्धओ, एआरिण हलि गलइ पिम्मु सरलिमवसलद्धओ, माणमडप्फरु तुह न जुत्तु उत्तिमरमणि, तिभणि वारउं वारवार वारणगमणि, अह करिहि कलहु वल्लहिण सहुं इच्छिमयच्छिइ पणय मुहु, माणिक्कि मणंसिणि करिववलु हेल्लि खेल्लिताज्जओ तुहं" ७ कुङ्कुमेन यथा "पंडिगंडयलपुलयपयरपयडणबद्धायरु, कंचि बालबालाविलासबहलिमगुणनायरु, दविडिदिव्वचंपयचयपरिमलल्हसडउ, कुंतलिकुंतलदप्पझडप्पणलंपणउ, मरहट्ठिमाणनिद्धाहवयविहववविहंसणसक्कउ, कसु करइ न मणि हल्लो (ला)हलउ मलयानिलहु झुलक्कउ" ८ रासावलयवस्तुवदनसङ्कीर्ण(स्य)कर्पूरेण यथा "तरुणिहूणि (ण)गंडप्पहुपुंछिअतिमिरमसि, उक्कझलुक्कावडणु दुसहु मा करउ ससि, मलयानिलु मयनयणि घुणिअकप्पूरकयलिवणु संधुक्किअमयणग्गि सहि इमा तुज्झ तवउ तणु, तणु अंगिमखडहडि पडहि तुह मयणबाणवेयणकलह, चय माणु माणि वल्लहिण सहुं चडि म जीव संसय तुलह।" ९ कुङ्मेन यथा "सवणनिहिअहीरयहसंतकुण्डलजुअल, थूलामलमुत्तावलिमण्डिअधणकमल, सेअंसुअपंगुरण बहलसिरिहंडरसुज्जल, बहुपहुल्लविअइल्लफुल्लफुल्लाविअकुन्तल, तो पयड धाइ दंसणजणियखलयणडरभरभारिअ, अहिसरइ चंदसुन्दरनिसिहि पइं पिअयम अहिसारिअ" १० वदनकस्य कर्पूरेण यथा "किं न फुल्लइ पाडल परपरिमल महमहेइ किं न माहवि अविरल, नवमल्लिअ किं न दलइ पहल्लिय कि न उत्थरइ कुसुमभरि मल्लिअ, दीहियतलायसरतल्लडिहिं कि न पसाहि पउमिणि फुडइ, तुवि जाइ जायगुणसंभरणु झाणु कि भसलु हु मणि खुडइ" ११ कुङ्कुमेन यथा "जइ तुह मुहु करयलु उमोडवि चल्लिअ ची(वी)रंचलु अच्छोडवि माणिणि तुवि पसाओ करि सुम्मउ, पइं पिइ उत्तावलिअ म गम्मउ, जइ किम्वइ वि संवहपयजुयलु इहु विहिवसिण विद्दइ, ता तुज्झ मज्झु खीणतु खरउ किं न खामोअरि तुट्टइ" १२ एताश्च वस्तुवदनककर्पूराद्या

द्विभङ्गिकाः षट्पदा इति, सार्द्धच्छन्दांसीति च, सामान्याभिधानेन मागधानां प्रसिद्धाः । यदाह "जइ चत्थुआण हेट्ठे, उल्लाला छंदयम्मि किज्जंति । दिवड्ढच्छंदयच्छप्पयकव्वाइं ताइं वुच्चंति" इत्यादि । एवं मात्राया अप्युपरि द्विपद्युल्लालका वस्तुकादीनामप्युपरि दोहकादयो द्विभङ्ग्यामेव द्रष्टव्याः वृद्धानुरोधात्तु रड्डा(ड्डा) पृथगभिधास्यत इति सर्वमवदातम् । ८८ **०द्विपद्यवलम्बकान्ते गीतिस्त्रिभङ्गिका** ॥ पूर्वं द्विपदी पश्चादवलम्बकस्तदन्ते गीतिरिति त्रिभङ्गिका । यथा "निब्भरदलिअसत्तदलपायवसंकडतडिणिपुलिणिया, सेहालिअपसूणपरपरिमलपुण्णपहा(दा)यपवणया ॥ कुवलयगंधलुद्धफुल्लंधुअपत्थुअगीतिभंगिआ, पंकयवणकणंतकलहंसीकुलहुंकारसंगिआ, ओहट्टिअचिक्खल्लया, निम्मलजलसोहिल्लया, रायरणूसवदूअया, कलमामोअपसूअया, तिहुअणलच्छीभवणया जोण्हाजलभरिअनहयलाभोअया, कस्स न हरन्ति चित्तयं, एए लोअम्मि सारआ दिअहया" ८९ **०त्रिभिरन्यैरपि** ॥ अन्यैरपि त्रिभिश्छन्दोभिः श्रुतिमुखैस्त्रिभङ्गिका तत्र मञ्जरीखण्डितान्ते भद्रिकागीतिर्यथा "उच्छलंतछप्पयकलगीतिभंगीधरे, विप्फुरंतकलयंठिकंठपंचमसरे, गिज्जमाणहिदोलालवणपसाहिए, चच्चरिपडहोद्दामसद्दसंखाहिए, विअसिअरत्तासोयलए, केसरकुसुमामोअभए, पप्फुल्लियमायंदवणे, धणघोलिरदक्खणपवणे, इअ एरिसम्मि चेत्तए, जस्स न पासम्मि अत्थि पिअमाणुसं, सो कह जिअइ वयंसिए, विद्धो मयरद्धयस्स भल्लिआहिं ॥" ९० **०गाथस्याद्यार्द्धं समैश्चैर्गात् प्राग्वृद्ध(मन्त्य)स्य ते पादः समशीर्षकम्** ॥ गाथस्य प्रथमार्द्धमन्त्यादगुरोरर्वाक् समैश्चगणैर्वृद्धमन्त्यस्य च गुरोःस्थाने ते त्रिमात्रे सति पादश्चेद्भवति तदा तादृशैश्चतुर्भिः पादैः समशीर्षकम् । यथा "सरसयसुरहि सुस्सायतरुणमायंदमउलमंजरिदलोहवलणकसायसंसुद्धकंठकलयंठिनिअरकंठोच्छलंतपंचमपलाववोल्लालयंमि, रंदारविंदमयरंदबिंदुसंदोहपाणसाणंदभमरनिउरंबबहलझंकारमुहलिउज्जाणचारुलच्छीए । तिहुअणमणहरे दक्खिणसमुद्द-

कल्लोलमालिआतरणसंगनिव्वविअमलयमारुअझडप्पहल्लं(लं)तविविहबहुवेल्लिग-हणघणकुसुमगोच्छउच्छलिअपउरपिंजरपरायपडिहत्थदहदिसाचक्कदंसणुप्पण्णुपि-ययमाभरणमिलिअमुच्छापहारनिवडंतपहिअसंघायरुद्धमग्गंतरद्दसंचरधरे । पप्फु-ल्लिअसघणकिंसुयसमूहकणिआरकुंजवरकंचणारकेसरलवंगचंपयपियंगुमल्लीमह-ल्लमाहविविआणकंकेल्लितिलयकुरुबयपियालपुन्नागनागकेसरसुवण्णकेअइकुडं-गपाडलतमालनोमालिउल्लपसरंतपरमपरिमलघचक्कमहमहिअसमत्तवणंतरे, मा वच्च कंतचत्तूण मं इमं मयणपीडिअं तरुणिसत्थचच्चरिविणो(वच्चरिविणा)-अ**समसी**सनद्दंदाहिघायसद्दंतरालतालाणुलग्गघुम्मंतमद्दलोद्दामपाडपडिवन्नमंजु-हिंदोलभंगिआलवणरेहसंबद्धवेणुविवरोल्लसंतसरमेअसाहणट्ठाणसहम्मि वसं-तए'' अत्र समस्थाने जो लीर्वा तथान्त्याच्चगणात्प्रागेकश्चगणो जो लीश्च न कर्त्तव्यः । इत्याम्नायः । ९१ **०मालागलितकपादान्ते विषम-चावृद्धौ वैः** ॥ मालागलितकपादस्यान्ते विषमसङ्ख्यस्य चगणद्वयस्य वृद्धौ सत्यां वेः परं समशीर्षकम् । विषमशीर्षकमित्यर्थः । मालागलित-कवच्चात्रापि समस्थाने जो लीर्वा विषमे तु जगणो न कर्त्तव्यः । यथा "हयवरखुरखणिज्जमाणमहिरेणुपडलबहलिज्जमाणगयणंगणुत्थरिदअविर-लधारपुंजसंवलणरुद्धलोअणविलोअणपवंचमच्छरिअपरवसो, अवयरइ समंतदो तुरिदममरनिअरो निब्भरसंचरंतचउरगसेन्नपब्भारवलिरनीसेसभूवलयखडहडंत-मंदरसुमेरुकइलासविंधगिरिनारपभुदिगिरिसिहरनिवडणाइ भरंभगुरिदंकधराइ तम्मइ वरहपवरो धणुक्कावमुक्कतारायविद्धकरडिघडकुंभतडनिवडिदाचिरलरंध-निब्भरझरंतसोणिदतरंगिणीरइअबहलपंकखुप्पंतचक्करहसंवराओ एआओ भीस-णाओ समरवसुहाओ, **सुविसमसिसयाइं** निवडंति हुंकरंताइं पिच्छ निसिदकरवालघराहिघायघुम्मंतयाइं संपइ । इमाओ नच्चंति बहुविहसुहड-कबंधपंतीओ सुरबहूमुक्कपारिजायविडविकुसुमाओ । **इत्याचार्यश्री-हेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ आर्या-गलितक-खञ्जक-शीर्षकव्यावर्णनो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।**

१ ०**अथ प्रायोऽपभ्रंशे** संस्कृतप्राकृतच्छन्दोनन्तरमपभ्रंशगतानि छन्दास्यधिक्रियन्ते प्रायो ग्रहणाद्भाषान्तरेपि भवन्ति ॥ २ ०**अजश्चस्तृतीयपञ्चमौ जो लीर्वोत्साहः** ॥ जगणरहिताः षड् चगणो उत्साहः । अत्रापवादः तृतीयः पञ्चमश्च जगणो लघुचतुष्टयं वा यथा " अवमन्निअदुट्ठचितसंगमयचक्कघाय जे जे **सोत्साह** नाह झायंति तुज्झ पाय ते ते संसारि वीर कहवि न लहंति दुक्खु जं किर वच्चंति झत्ति पहुनिच्छएण मोक्खु " १ इदानीं रासकानाह । ३ ०**दामात्रानो रासको ढैः** ॥ दा इत्यष्टादशमात्रा नगणश्च रासकः । ढैरिति चतुर्दशभिर्मात्राभिर्यतिः । यथा "सुररमणीअणकयबहुविहरासयथुणिअजोइविंदविंदारयसयअमुणिअचरिअ। सिरिसिद्धत्थनरेसरकुलचूडारयण जयहि जिणेसर वीर सयलभुवणाभरण ॥" २ सर्वा अपि जातयो रासका भवन्तीति केचित् । यदाह " सयलाओ जाईओ पत्थारवसेण एत्थ बज्झंति । रासाबन्धो नूणं, रसायणंववेदगोट्ठीसु ॥" ४ ०**चुल्गा वा** ॥ चतुर्मात्रपञ्चकं लघुगुरू च यदि वा रासकः । पृथग् योगात् ढैरिति न वर्त्तते । यथा "गोवीअणदिज्जंतयरासय निसुणंतहं, वासारत्ति पहुच्चइ पहिअहं पवसंतहं । निअवल्लह तिम्व किम्वइ हिअयंतरि निवडिअ, जिम्व जनह न वहंति चलणनावइ(हि)अ ॥" ५ ०**चपजाया अवतंसकः** ॥ चतुर्मात्रः पञ्चमात्रो जगणद्वयं यगणश्च अवतंसकः । यथा " सायरु रयणायरु बोल्लहिं जं बुहसत्थ तं सच्चु जि जाय निसायरकुच्छुह जत्थ । जह एक्कु हूओ सिरिकंठसिरे **अवयंसु**, अवरु सिरिनाहउरिभूसणु उल्लसिअंसु ॥" ६ ०**चः पौ जो गौ कुन्दः** ॥ चतुर्मात्रः पञ्चमात्रद्वयं जगणो गुरुद्वयं च कुन्दः । यथा " अहरुट्ठदलइजवापसूण दन्तकुन्द पाणिचरणनयणवयणविअसिआरविन्द । कुसुमपुरु पच्चक्खुवि सुन्दरि तुब्भ देहु तुह वरु मज्झ देसु वहसि त्रिवरीउ एहु ॥ " ७ ०**पाचाजगाः करभक** ॥ पञ्चमात्र द्वयं चतुर्मात्रद्वयं जगणो गुरुश्च करभकः यथा " **कर**हयथणहरगलिअलोलमणोहरहारय, गंडत्थललुलिअमइलजडिलकुंतल-

भारय । अणवरयबाहणिवडयसूण सोणविलोअण, तुह हुअ नरवइतिलय संपय वेरिवहूअण ।।" ८ **०चपाचागा इन्द्रगोपः** ।। चतुमात्रःपञ्च मात्रद्वयं चतुर्मात्रद्वयं गुरुश्च इन्द्रगोपः । यथा "रेहहि अरुणकंति धरणीअलि **इंद्रगोवया,** पाउससिरि नाइ पय जावयबिंदु लग्गया । एहवि विज्जुलेह झलकंति अ बहलकंतिआ, लक्खिज्जइ जायरूवनिम्मविअव्व कंठिआ ।।" ९ **०चपाचाल्गा कोकिलः** ।। चतुर्मात्रः पञ्चमात्रद्वयं चतुर्मात्रद्वयं लघुगुरू च कोकिलः । यथा "हंसि तहारओ गइविलासु पडिहासइ रित्तओ कोइलर-मणिइ तुहवि कंठु कंठत्तणु पत्तओ । विरहय कंकेल्लिह दोहल संपइ पूरंतिअ जं किर कुवलयनयण एह हिंडइ गायंति अ ।।" १० **०चपाचल्गाः दर्दुरः** ।। चतुर्मात्रः पञ्चमात्रद्वयं चतुर्मात्रो लघुगुरु च दर्दुरः । यथा "मत्तंबुवाह वरसंतिण पइ समहिओ, आयण्णसु संपय महिअलि जं विरइओ । हंसहंकल-सद्दिण जं आसि मणोहरु, दद्दररडिआउलु निम्मिओ तं सरवरु ।।" ११ **०चरजमगा आमोदः** ।। चतुर्मात्रो रगणजगणमगणा गुरुश्च आमोदः । यथा "असोअमंजरीफुरंत**आमोए**सुं कलरोलंबचंद्रकायलीसद्देसुं, अणवरयं । वहंत-सारणीतोएसुं, धन्ना केवि जे रमंति उज्जाणेसुं ।।" १२ **०म्रल्गापासा विद्रुमः** ।। मगणरगणौ लघुगुरू पगणद्वयंसगणश्च विद्रुमः । यथा भ्रूवल्लि चावयं मणोहवस्स ससितुल्लं वयणं अंगंचामीअरप्पहं अहिणवकमलदलं नयणं । तीए हीरावलि व दंतपंति **विद्रुमं** अहरं, पेच्छंताणं पुणो पुणो काण न हवइ मणं विहुरं ।।" १३ **०रो मीर्मेघः** ।। रगणो मगणचतुष्टयं च मेघः यथा "मेहयं मत्तंतं गज्जंतं संनद्धं पेच्छंता, उब्भडेहिं विज्जुज्जोएहिं घोरेहिं मुच्छंता । केअईगं-धेणोद्दामेसुं मग्गेसुं गच्छंता, ते कहं जीअंते कंताणं **दूरेणं** अच्छंता" १४ **०त्रयल्गा विभ्रमः** ।। तगणरगणयगणा लघुगुरू च विभ्रमः । यथा "लायण्ण**विब्भमं** तरंगंतिहिं निद्दइढवम्महं जिआवंतिहिं । प्रेमि पियाहिं जे पुलोइज्जइं, ता मत्तलोइ सग्गु पाविज्जइ" १ मेघविभ्रमौ वृद्धैरपभ्रंशे एव निबद्धाविति वर्णवृत्तेषु नोक्तौ । १५ **०चपजगगाः कुसुमः** ।।

चतुर्मात्रः पञ्चमात्रो जगणो गुरुद्वयं च कुसुमः । यथा "निच्छिउ करिवि चंदु दोण्णि खंड, तहि निम्मिय मयनयणाइ गंड । वरकुसुम घडेविणुं गंधचंगु, कोमलु तह विरइओ एहु अंगु" १ इहान्येपि चन्द्रकखञ्जकान्तचञ्चलचलतनुवीरप्रियकुपितरुष्टकृष्णसितधनदकुररशिवादयो रासकभेदा वृद्धैरुपनिबद्धास्ते तु क्वचित्केचिदन्तर्भवन्तीत्यस्माभिर्नोक्ताः । १६

०ओजयुजोश्छडा रासः ॥ विषमसमयोः पादयोः यथासंख्यं छा इति सप्त डा इति त्रयोदश मात्रा यत्र स रासः । यथा "सुणिवि वसंति पुरपोढपुरंधिहं **रासु**, सुमरि विलडह हूओ तक्खणि पहिउ निरासु ॥" १७ **०पाचदाश्चिस्तृतीये पञ्चमे चो जो लीर्वा पञ्चाङ्घ्रिस्त्रिपात्पूर्वार्द्धा मात्रा** ॥ ओजे पादे प्रथमे तृतीये पञ्चमे च द्वौ पञ्चमात्रावेकश्चतुर्मात्रो द्विमात्रश्चैकः युजि पादे द्वितीये चतुर्थे च त्रिश्चगणत्रयं तथा तृतीये पञ्चमे च पादे चतुर्मात्रो जो लीर्वा । एवं पञ्चपदी पादत्रयेण कृतपूर्वार्द्धा मात्रानामच्छन्दः । यथा "**मत्त**कोइलनायणंदीइ सिंगाररसोग्गमिण, नच्चमाणमायंदपत्तहि । अहिणिज्जइ मयण जयनाडउव्व, संपइ वसंतिण" १ प्रायो ग्रहणात्संस्कृतेपि यथा "शुष्कशिखरिणि **कल्पशाखीव** निधिरधनग्राम इव कमलखण्ड इव मारवेऽध्वनि । भवभीष्मारण्य इह वीक्षितोऽसि मुनिनाथ कथमपि" २ ॥ १८ **०द्वितीये तुर्ये तयोर्वाद्यस्य चः स्थाने पो मत्तबालिका** ॥ मात्रैव द्वितीये तुर्ये वा पादे क्रमेण युगपद्वा तयोराद्यस्य चगणस्य स्थाने पगणश्चेत्तदा मत्तबालिका । तत्र द्वितीये पादे प्रथमस्य चस्य स्थाने पो यथा "कुमुअकमलहं एक्कउप्पन्ति मउलेइ तुवि कमलवणु कुमुणसंदु(डु) निच्चुवि विआसइ । सच्छन्दविआरिणिअ चंदजोण्ह किं **मत्तबालिआ** ॥" २ चतुर्थे यथा "गहिरु गज्जइ धरइ मयवारि विहलंघुलु नहु कमइ दुन्निवारु दिसिदिसि पलोट्टइ । ओ **मत्तबालिय**सरिसु विसमचेट्टु पाउसु पयट्टइ ॥" ३ द्वितीयचतुर्थयोर्यथा "पेच्छ पाउसलच्छि उच्छलइ मउलंति सव्वाओ

दिस चडहडंति घणममत्तबालिअ, फुट्टंति केअइकुसुम पिइ पउत्थि कह जिअउ **बालिआ** ॥" १९ ०**तृतीयस्य तो मत्तमधुकरी** ॥ मात्रैव द्वितीयतुर्ययोः पादयोः क्रमेण युगपद्वा तृतीयस्य चगणस्य स्थाने तगणश्चेत्तदा मत्तमधुकरी । तत्र द्वितीयपादे तृतीयचगणस्य ते मत्तमधुकरी यथा "**मत्तमहुअरितारझंकारकलयंठिकलयलिहिं**, मयणघणुहटंकारससिहिं । कह जीवहुं विरहिरिणिउ, दूरदेसपवसंतरमणिउ ॥" १ तुर्ये पादे यथा "फुडिअकेसरतिलयमायंदि पप्फुल्लिअकमलवणि, सुरहिमासि संपइ पयट्टइ । **मत्तमहुअरिरविण** मयणचरिउ वणलच्छि गायइ ॥" २ उभयोर्यथा "गुणविवज्जिइ पुरिसि रच्चेइ, गुणवन्ति परंमुही तह य पंकउपन्ति निवसइ । **मत्तमहुअरि** कमलि अहह, लच्छि अविआर विलसइ ॥" ३ ॥ २० ०**तृतीये पञ्चमे तयोर्वा पोश्चौ मत्तविलासिनी** ॥ मात्रैव तृतीये पञ्चमे च पादे तयोर्वा युगपदाद्ययोः पगणयोः स्थाने चगणौ चेत्तदा मत्तविलासिनी । तत्र तृतीये पादे पोः स्थाने चौ यथा "समयमयगलगमणरमणिज्ज, मयभिभलनयणजुओ । आरत्तकवोलसोहिरु, **मत्तविलासिणि**निअरु, हरइ चित्तु लल्लुरपयंपिरु ॥" १ पञ्चमे यथा "मत्तजलहर गहिरु गज्जंति, केक्कारहिं, मत्तसिहिं मत्तु मयणु पहरेइ दुज्जओ, विणु **मत्तविलासिणि**हिं भणि, संपइ कांइं किज्जउ ॥" २ उभयोर्यथा "तेज्जि पंडिअ तेज्जि गुणवंत ते तिहुअणसिर उवरि, ताहं चिअ जम्मु जाणहु, जे **मत्तविलासिणि**हिं नवि, खोइ(हि)अ सुद्धझाणओ ॥" ३ ॥ २१ ०**चस्य पो मत्तकरिणी** ॥ मात्रैव तृतीये पञ्चमे च पादे उभयोर्वा पादयोश्चगणस्य स्थाने पगणश्चेत्तदा मत्तकरिणी । तत्र तृतीये पादे चस्य स्थाने पो यथा "जासु अंगहिं घणु नसाजालु, जसु पिंगलनयणजुओ, जासु दंत पविरलविअडुन्नय, न धरिज्जइ दुहकरिणी **मत्तकरिणि** जिम्व घरणि दुन्नय ॥" २ पञ्चमे यथा "कहिं दिव्व कहिं ते **मत्तकरिणि** अ, कहिं घल्लिअ भिच्चभडा, निहित्त हयवर-

वहिल्लय, ढुंढोल्लिर गिरिगहणि इअ तुज्झ रिउ रोअहिं गहिल्लय" ३ उभयोर्यथा "जेत्थु गज्जहिं **मत्तकरिणि**वह, रंखोलहिं जत्थु हय, जेत्थु भिउडिभीसण भमंति भड, तहिं तेहइ रणि वरइ विजयलच्छि पइं पर समरोब्भड ३" २२ ०**आभिर्बहुरूपा** ॥ आभिर्मात्रादिभिः संकीर्णा बहुरूपा यथा "गाम्वि पट्टणि हट्टि चउहट्टि राउलि देउलि पुरि जं दीसइ । लडहअंगिअ विरहिंदजालएण, तं सा एक्कवि कय **बहुरूव**कलिआ ।" १ अत्र प्रथमः पादो मात्राया द्वितीयो मत्तमधुकर्यास्तृतीयो मत्तविलासिन्याश्चतुर्थो मात्रायाः पञ्चमो मत्तकरिण्याः । २३ **आसां तृतीयस्य पञ्चमेनानुप्रासेऽन्ते दोहकादि चेद्वस्तु रद्दा(ड्डा)वा** ॥ आसां मात्रादीनां तृतीयपादस्य पञ्चमेन पादेनाऽन्तेऽनुप्रासेऽन्ते दोहका पदोहका वदोहकाश्चेत्तदा रद्दा(ड्डा)वस्तु वा यथा "लुट्टिदुं चंदणवल्लपल्लंकि सम्मि(कि)लिदु लवंगवणि खलिदु वत्थुरमणीयकयलिहिं । उच्छलिदु फणिलयहिं घुलिदु सरलकक्कोललवलिहिं, चुंबिदुमाहविवल्लरिहिं पुलइद कामिसरीरु भमरसरिच्छउ संचरइ रहु(ड्डु)उ मलयसमीरु ॥"

२३ मात्राप्रकरणम् ।

२४ ०**चौ लान्ततौ चौ तो वस्तुकम्** चगणद्वयं द्वौ च लघ्वन्तौ तगणौ चगणद्वयं तगणश्च पादे चेत्तदा वस्तुकं चतुर्भिः पादैः । यथा "सुरवहुमहुअरिपंतिपीअगुणपरिमलजालहं, नहमणिकिरणकलावचारुकेसरनिअरालहं । पत्थुअवत्थुअगीतिचारुमुणिनिवहमरालहं, तिहुअणसिरिकुलहरहं नमहु जिणपहपयकमलहं" १ । २५ ०**षचिषा युज्यजच ओजे जो लीर्वा वस्तुवदनकम्** । एकः षण्मात्रश्चगणत्रयं षण्मात्रश्च वस्तुवदनकम् । अत्रापवादः **स्यो**जगणरहितश्चगण ओजे जो लीर्वा यथा "मायाविअहं विरुद्धवायवसवंचिअलोअहं ॥" परतित्थिअह असारसत्थसंपाइअमोहहं । को पत्तिज्जइ सम्मदिट्ठि जहवत्थुअवयणहं, जिणहं मग्गि निश्चलनिहित्तमणु करुणाभवणहं ।"

२ वस्तुकमित्यन्ये । अत्र केचित्षोडशभ्यो लघुभ्य आरभ्य लघुद्वय-वृद्ध्या वंशादीन् वस्तुकविशेषानाहुः । यथा " वंसो वित्तो बालो वाहो वामो बलाहओ विंदो । विद्धो विसो विसालो विसारओ वासरो वेसो । ३ । तुंगो रंगो भिंगो, भिंगारो भीसणो भवो भालो । भद्दो भग्गो भट्टो भीरू तत्तो भडो भसलो । ४ । अलओ वलओ, मलओ, मञ्जीरो मयमओ, मओ माणी । महणो मसिणो मउलो मद्दो मुद्दो मइहवो मुहलो । ५ । एए नामनिबद्धा, चउवीसकला हवंति वत्थुवया । सोलहलहुआउ लहुहिं, वड्ढमाणेहिं दोदोहिं । ५ । एते च वस्तुवदनकप्रस्तारान्तर्भूतत्वात्पृथग् न लक्षिताः । तत्प्रस्तारे हि अष्टौ कोटीकोट्यः समधिकास्ततः कियन्तो भेदाः परिगणयिष्यन्ते इत्यास्तां तावत् । **२६ ०षोऽजचः षपौ रासावलयम्** अदौ षण्मात्रस्ततः जगण-रहितः चतुर्मात्रस्ततः षण्मात्रपञ्चमात्रौ यत्र तद्रासावलयं यथा " माणु म मेल्हि गहिल्लि निहुईहोहि खणु, उअयओ चंदु पयट्टओ **रासावलय** खणु । दिक्खिसु एहिवि नयणिहिं पइ हलि मयणहय, वल्लह पयह पडंति भणंतिअ वयणसय " ॥ ३ ॥ इदं चतुष्पदी वस्तुकं चेत्येके ॥ **२७ ०द्वयोरर्द्धसङ्करे सङ्कीर्णम्** ॥ द्वयोर्वस्तुवदनकरासावलययोरर्द्धयोः सङ्करे यदि वस्तुवदनकस्य पूर्वार्धं रासावलयस्योत्तरार्द्धं रासावलयस्य वा पूर्वार्द्धं वस्तुवदन-कस्योत्तरार्द्धं तदा सङ्कीर्णम् क्रमेण यथा "अविहडअवरुप्परपरूढु गणगंठिनिब-द्धोओ, अइआरिण हलि गलइ पेम्मु सरलिमसयलद्धओ । माणमडप्फरु तुह न जुत्तु उत्तिमरमणि, भिंभणि वारउं वार वार वारिणगमाणे ।१। सवणनिहिअ-हीरयहसत कुंडलजुयलु थूलामलमुत्तावलिमंडिअथणकमल । सेअंसुअपंगुरणबह-लसिरिहंडरसुज्जल बहुपहुल्लविअइल्लफुल्लफुल्लाविअकुंतल ।२। **२८ ०षचचाद्दो वदनकम्** ॥ षचचेभ्यः परो द्विमात्रश्चेत्तदा वदनकं यथा " अज्जवि नयण न गेण्हइ तरलिम, अज्जवि वयणु न मेल्लइ भोलिम । अज्जवि थणहरु भरु न पडिच्छइ, तुवि मुद्धाहं दंसणि जगु भुज्झइ ॥ २ ॥ केचित्सम-

चतुष्पदीषुषचचदाः सङ्कुलकमिति पठन्ति, तदत्रैवान्तर्भूतम् ॥ **२९ ०त उपवदनकम्** ॥ षचचेभ्यः परस्त्रिमात्रश्चेत्तदोपवदनकम् । यथा " आमुलुवि बहुपंकिण संवलिअ सव्ववारपडिबोह सोहरहिय । कंटयसयसंसेविअजलसयण, जिणउववयणु न सोहहिं कमलवण ॥ " ३० **०ते यमितेऽन्तेऽडिला** ॥ ते वदनकोपवदनके चतुर्णां पादानां द्वयोर्द्वयोर्वान्ते यमकिते सत्यडिला । तत्र चतुर्णां यथा " नवघणभमभमंतसारंगहं, कुंजकुसुमगुंजिरसारंगहं । मुहविलसंतअडिलसारंगहं । लीलावणहं तरुणि सारंगहं " १ ॥ द्वयोर्द्वयोर्यथा "जहिं छिज्जहिं नरसीस भुअग्गल, ते हु नरय हु जा दारभुअग्गल । सा मइं सुअणहं कह पारद्धिअ, जं निसुणंतं बुद्ध पारद्धिअ " २ ॥ चतुर्णां यमके मडिलेत्यन्ये । ३१ **०पिदावुत्थक्कः** ॥ पगणत्रयं द्विमात्रश्चान्ते यमिते उत्थक्कः । अवस्थितक इत्यन्ये यथा " निद्दद्धदड्ढविरहानलेण, संतावतुलिअवडवाणलेण । मुत्थाविअ नवघणमंडलेण, उअ थक्क पहिअ कयघंघलेण " ३२ **०धवलमष्टपात्षट्पाच्चतुष्पात्** ॥ अष्टपात्षट्पाच्चतुष्पाच्च धवलं नामच्छन्दः । यदाह । धवलनिहेण सुपुरिसो, वण्णिज्जइ जेण तेण सो धवलो । धवलोवि होइ तिविहो, अट्ठपओ छप्पओ चउप्पाओ " १ ॥ धवलानि च सातवाहनोक्तिषु द्रष्टव्यानि । दिङ्मात्रं तूदाहरिष्यते । ३३ **०तत्राष्टांहवोजे चिदौ समे चौ श्रीधवलम्** । तत्र धवलेषु मध्येऽष्टांहौ धवले विषमेषु पादेषु चत्रयं द्विमात्रश्चैकः, समेषु पादेषु चद्वयं यत्र तच्छ्री-धवलं वसन्तलेखेत्यन्ये । यथा " खीरसमुद्दिण लवणजलहि, कुवलय कुमुयहिं, कालिंदी, सुरसिंधु जलिण, महुमहणु हरिण । कइलासिण सरिसउ हू किरि, सो अंजणगिरि, इह तुह जससिरि धवविओॅ पहु, किं पंडुरु नहु" ३४ **०आद्ये तृतीये चिदौ द्वितीये तुर्ये चिः शेषे त्वोजे चातौ समे चादौ चिर्वा यशोधवलम्** । अष्टांहौ धवले आद्यतृतीययोः पादयो-श्चगणत्रयं द्विमात्रश्च । द्वितीयतुर्ययोश्चगणत्रयं । शेषेषु चतुर्षु पादेष्वोजयोः पञ्चमसप्तमयोर्द्वौ चगणौ त्रिमात्रश्चैकः समयोः । षष्ठाष्टमयोः चगणद्वयं

द्विमात्रश्चैकः मतान्तरे चगणत्रयं वा यत्र तद्यशाधवलम् । यथा "जे तुह पिच्छहि वयणकमलु, ससहरमंडलनिम्मलु, जेविहु पालहिं भिच्चकम्मु, थुणहिं जि निरुवमु विक्कमु ॥ जेविहु सासणु धरहिं, पायकमलुं जे पणमहिं, ता हंत लच्छी विमुह पहु **जसधवलिधदिसिमुह** ॥" ३५ **०षडंह्रावाद्ये तुर्ये पादौ द्वितीये पञ्चमे चौ शेषे पाभ्यां चःपो वा कीर्त्तिधवलम्** । तत्र षडंह्रौ धवले प्रथमे चतुर्थे च पादे द्वौ षण्मात्रावेको द्विमात्रो, द्वितीये पञ्चमे च पादे द्वौ चतुर्मात्रौ, शेषे तृतीये षष्ठेच षगणद्वयात्परश्चतुर्मात्रः पंचमात्रो वा चेत्तदा कीर्तिधवलम् यथा "उक्करडा खलचउगज्जउ, चिरु जुज्झुमणु, उन्नामउ सिरु कसरु म लज्जओ, थक्क महब्भर तुहु कट्टहिं । अन्नुन्न तिहुअणि **कित्ति धवल** विसाओ तुह वट्टइ ॥" ३६ **०चतुरंह्रावोजे पश्चौ समे षचचादस्तो वा गुणधवलम्** । तत्र चतुरंह्रौ धवले विषमपादयोरेकः षण्मात्रौ, द्वौ चतुर्मात्रौ समयोः षचचेभ्यः परो द्विमात्रस्त्रिमात्रो वा चेत्तदा गुणधवलं यथा "कद्दमभग्गा मग्गुलया, बहुपिहुला दुत्तरजलुल्लया । तिम्व भरु वहसु **गुणधवलया**, जिम्व केम्वइ न हसन्ति पिसुणया ॥" ३७ **०षचताः षचौ भ्रमरः** । ओजपादयोः षण्मात्रचतुर्मात्रत्रिमात्राः समयोः षण्मात्रचतुर्मात्रौ चेत्तदा भ्रमरो धवलम् यथा "कित्ति तहारी वण्णविणु कइ अन्नुन (न्न) वणहिं । मालइ माणिवि किं भमर धत्तुरइ लग्गहिं ॥" ३८ **०षचताः षचचा अमरम्** । ओजे षण्मात्रचतुर्मात्रत्रिमात्राः समे षण्मात्र एकश्चतुर्मात्रौ द्वौ चेत्तदाऽमरं धवलम् । यथा "इंदहु तुहुं गुणि अहियउ, सग्गुवि पहु मइं वाहिअउ । **अमर**विलासिणि गीअऐ, तुह पर कित्ति निसामिअए ॥" ३९ **आद्ययोः षची अन्त्ययोश्चः सर्वत्रान्ते तो दो वा मङ्गलम्** । आद्ययोः प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येकं षगणश्चगणत्रयं च, अन्त्ययोस्तृतीयचतुर्थयोः प्रत्येकं चगणपञ्चकं सर्वपादेषु चान्ते त्रिमात्रो द्विमात्रो वा चेत्तदा मङ्गलार्थसंबद्धत्वात् मङ्गलम् यथा "तुह असिलट्ठिठहिं नरवइ मङ्गलकारणि, वित्थारिअ निम्मलयर

सत्थिअधोरणि । संगररंगि विवाहमहूसविजयलच्छिहिं, दारिअमयगलकुंभत्थलमोत्तियगुच्छिहिं ।।" ४० **०उत्साहादिना येनैव धवलमङ्गलभाषागाने तन्नामाद्ये धवलमङ्गले** ॥ उत्साहादीत्यादिग्रहणात् प्रक्रान्तानां रासावलयादीनां पूर्वोक्तानां हेलादीनां वक्ष्यमाणानां च दोहकादीनां च ग्रहणं, तन्नामाद्ये इति उत्साहादिनामपूर्वके । यथा । उत्साहधवलं वदनधवलं हेलाधवलं दोहकधवलं चेति । एवं मङ्गलेपि उत्साहमङ्गलादि वाच्यं । यदाहुः "उत्साहहेलावदनाडिलाद्यैर्यद्गीयते मङ्गलवाचि किञ्चित् । तद्रूपकाणामभिधानपूर्वं, छन्दोविदो मङ्गलमामनन्ति ॥ १ ॥ तैरेव धवलव्याजात्पुरुषः स्तूयते यदा । तद्वदेव तदानेको धवलोऽप्यभिधीयते ॥ २ ॥" ४१ **०देवगानं फुल्लडकम्** ॥ उत्साहादिना येनैव देवो गीयते तत्फुल्लडकम् । ४२ **०गाने चिदौ झम्बटकम्** ॥ यस्य कस्यचिद्गाने चगणत्रयं द्विमात्रश्च पादे चेत्तदा झम्बटकं । यथा "पहु तुह वेरि अरण्णिगय, निच्चुवि निवसहिं जिम्व ससय । घणकंटयदुसंचरणि, तहिं झंबडइ करीरवणि ॥" वक्ष्यमाणा गन्धोदकधारैवेयं गानवशाज्झम्बटकसंज्ञां लभते । **उत्साहादिप्रकरणम्** ।

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोनुशासनवृत्तावुत्साहादिप्रतिपादनः पञ्चमोऽध्यायः ॥

१ **०सन्ध्यादौ कडवकान्ते च ध्रुव स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं घत्ता वा** ०कडवकसमूहात्मकः सन्धिस्तस्यादौ चतुर्भिः पद्धडिकाद्यैश्छन्दोभिः कडवकम् । तस्यान्ते ध्रुवं निश्चितं स्यादिति ध्रुवा, ध्रुवकं घत्ता वेति संज्ञान्तरम् । २ **०सा त्रेधा षट्पदी चतुष्पदी द्विपदी च** ॥ सेति ध्रुवा । ३ **०कडवकान्ते प्रारब्धार्थोपसंहारे आद्ये छड्डणिका च** ॥ प्रारब्धस्य प्रकरणायातस्यार्थस्य कडवकान्ते भङ्ग्यन्तरेणाभिधाने षट्पदीचतुष्पद्यावेव छड्डणिकासंज्ञे, न केवलं ध्रुवादिसंज्ञे छड्डणिकासंज्ञे चेति

चार्थः । षट्पदीचतुष्पदीध्रुवयोश्च सप्तकलादयः सप्तदशकलान्ताः पादा भवन्तीति तेषु गणानियममाह— ४ **०ध्रुवायां छैः कलाभिः पादे चतौ पदौ वा** ॥ ध्रुवायां छैरिति सप्तभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रत्रिमात्रौ पंचमात्रद्विमात्रौ वा गणौ भवतः । ५ **०जैः पतौ षदौ चौ वा** ॥ जैरित्यष्टभिः कलाभिः पादे पंचमात्रत्रिमात्रौ षण्मात्रद्विमात्रौ द्वौ वा चतुर्मात्रौ गणौ भवतः । ६ **०झैः षतौ तिः पचौ वा** । झैरिति नवभिः कलाभिः पादे षण्मात्रत्रिमात्रौ त्रिमात्रत्रयं पञ्चमात्रचतुर्मात्रौ वा गणौ भवतः । ७ **०ञैश्चादौ पचौ पौ वा** । ञैरिति दशभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रद्वयद्विमात्रौ षण्मात्रचतुर्मात्रो, द्वौ वा पञ्चमात्रौ गणौ भवतः । ८ **०टैश्चपदं षचदं षदतं चातौ वा** ॥ टैरित्येकादशभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रपञ्चमात्रद्विमात्राः पञ्चमात्रचतुर्मात्रद्विमात्राः षण्मात्रद्विमात्रत्रिमात्राश्चतुर्मात्रद्वयत्रिमात्रौ वा गणा भवन्ति । ९ **०ठैश्चपतं षचदं पादौ चिर्वा** । ठैरिति द्वाद्वशभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रपञ्चमात्रत्रिमात्राः षण्मात्रचतुर्मात्रद्विमात्राः पगणद्वयद्विमात्रौ, चतुर्मात्रत्रयं वा, गणा भवन्ति । १० **डैः पातौ चापौ षचतं वा** । डैरिति त्रयोदशभिः कलाभिः पादे पंचमात्रद्वयत्रिमात्रौ, चतुर्मात्रद्वयपञ्चमात्रौ, षण्मात्रचतुर्मात्रत्रिमात्रा वा गणा भवन्ति । ११ **ढैश्चिदौ षचचं वा** ॥ डैरिति चतुर्दशभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रत्रयद्विमात्रौ षचचा वा गणा भवन्ति । १२ **०णैश्चितौ पिर्वा** । णैरिति पञ्चदशभिः कलाभिः पादे चतुर्मात्रत्रयत्रिमात्रौ, त्रयो वा पञ्चमात्रा गणा भवन्ति । ०१३ **तैः षचादं चीर्वा** । तैरिति षोडशभिः कलाभिः पादे षण्मात्रचतुर्मात्रद्वयद्विमात्राश्चत्वारो वा चतुर्मात्रा गणा भवन्ति । १४ **०थैः षचातं चिपौ वा** । थैरिति सप्तदशभि कलाभिः पादे षण्मात्रचतुर्मात्रद्वयत्रिमात्राश्चतुर्मात्रत्रयपञ्चमात्रौ वा गणा भवन्ति । एवं च सप्तादिसप्तद-

शान्तकलौघेभ्यस्त्रिभिरतुरयैस्तुल्यातुरयैः तुरयैर्वार्द्धे पादा यत्र भवन्ति सा विदग्धगोष्ठी गरिष्ठा षट्पदी ध्रुवा । षट्पदीषु चाद्यस्य पादस्य द्वितीयेन तृतीयस्य षष्ठेन चतुर्थस्य पञ्चमेनानुप्रासः कर्तव्यः । चतुष्पदीष्वाद्यस्य द्वितीयेन तृतीयस्य चतुर्थेन । अन्तरसमासु सङ्कीर्णासु च प्रायेण द्वितीयस्य चतुर्थेनानुप्रासः कार्यः । तत्र षट्पदीभेदानाह । १५ **०तृतीयषष्ठयोर्दशादिसप्तदशान्ताः कलाः शेषेषु, सप्त षट्पदी, षट्पदजातिरष्टधा ।**

तृतीयषष्ठयोः पादयोः दशादयो मात्रा एकैकवृद्ध्या यावत् सप्तदश । अन्येषु चतुर्षु पादेषु सप्तैव यत्र भवन्ति, सा षट्पदजातिर्नाम षट्पदी भवति । सा च दशादीनां सप्तदशान्तानामष्टविधत्वादष्टधा । तत्राद्या यथा " इअ नारिहिं रससारिहिं, मुहपरिमलल्लुद्धओ । दुरु ढोल्लइ, नहु मेल्लइ, **छप्पयगणु** मुद्धओ " ? एवं शेषभेदेपूदाहार्यम् । १६ **०अष्टौ उपजातिः** । तृतीयषष्ठयोः पादयोर्दशादिसप्तदशान्ताः कलाः शेषेष्वष्टौ चेत्तदोपजातिर्नाम षट्पदी । पूर्ववदष्टधा । तत्राद्या यथा " इअ **उवजा**इहिं, सुरहिअवाइहिं, गुंजिरघण छप्पउ उववणसारओ, केअइफारओ, कसु नवि रइ अप्पओ" २ एवं शेषभेदेषूदहार्यम् । १७ **०नवावजातिः** तृतीयषष्ठयोः पादयोर्दशादि सप्तदशान्ताः कलाः शेषेषु नव चेत्तदाऽवजातिर्नाम षपट्दी । पूर्ववदष्टधा । तत्राद्या यथा " इअ वणराइहिं, अहिण**वजा**इहिं, छप्पओ परिभमइ-मालइरत्तओ, महुरसे भत्तओ, जलयागमसमइ" ३ एवं शेषभेदेषूदाहार्यम् । एवं षट्पदजात्युपजात्यवजातीनां प्रत्येकमष्टविधत्वाच्चतुर्विंशतिधा षट्पदी ।

१८ **०चतुष्पदी वस्तुकं वान्तरसमार्द्धसमा संकीर्णा सर्वसमा च ॥**

वस्तुकमिति चतुष्पद्या एव नामान्तरं, तुल्यसमपादा तुल्यविषमपादा च अन्तरेण व्यवधानेन समान्तरसमा । तुल्यप्रथमद्वितीयपादा तुल्यतृतीय-चतुर्थपादा चार्धं सममस्या अर्द्धसमा । व्यामिश्रा सङ्कीर्णा । तुल्यचतुष्पदा सर्वसमा । तत्रान्तरसमाः प्राह । १९ **०चतुष्पदी कला ओजे सप्ताद्याः षोडशान्ताः समे प्रत्येकं सैकाः सप्तदशान्ताः चम्मककुसुम सामुद्रक**

मल्हणेंक सुभगेंविलास केसरे रावणहस्तक सिंहेंविजृम्भित मकरन्दिका मधुकरेंविलसित चम्पककुसुमावर्त्ताः । १० । मणिरत्नेंप्रभा कुङ्कुमेंतिलक चम्पकशेखरे क्रीडनेंक बकुलेंमोद मन्मथतिलेंक मालाविलेंसित पुण्यामलेंक नवकुसुमितपेंल्लवाः । ९ । मलयेंमारुत मदनेंावास माङ्गलिकेंाभिसारिका कुसुमेंनिरन्तर मदनोदेंक चेंन्द्रद्योत रत्नावेंल्यः । ८ । भ्रूचक्रेंणक मुक्ताफेंलमाला कोकिलेंावली मधुकरवृन्द केतकीकुसुम नवविद्युन्मेंाला त्रिवलीतरङ्गेंाणि । ७ । अरविन्देंक विभ्रमविलसितवेंदन नवपुष्पेंन्धय किन्नरमिथुेंनविलास विद्याधेंरलीला सारङ्गेंः । ६ । कामिनीहेंासापदोहेंक प्रेमविलेंास काञ्चनमाला जलधेंरविलसिताः । ५ । अभिनवेंमृगाङ्कलेखा सहकारकुसुमेंमञ्जरी कामिनीक्रीडेंनक कामिनीकङ्कणहेंस्तकाः । ४ । मुखपेंालनतिलक वसेंन्तलेखा मधुरालापिनीहेंस्ताः ।३। मुखपङ्क्तिक कुसुमेंलतागृहे ।२। रत्नमेंालेति पञ्चपञ्चाशद्भेदाः ॥ ओजयोः सप्तद्याः षोडशान्ताः कलाः समयोस्ता एवैकाधिकाद्याः सप्तदशान्ताः प्रत्येकं यत्र भवन्ति सा चतुष्पदी चम्पककुसुमादिसंज्ञा । अयमर्थः—ओजे सप्त कलाः समे सैकाद्या अष्टाद्याः सप्तदशान्ता यत्र भवन्ति सा चम्पककुसुमादिभेदेन दशविधा । एवमोजेऽष्टकलाः समे नवाद्याः अष्टाद्याः सप्तदशान्ता यत्र भवन्ति सा मणिरत्नप्रभादिभेदन नवविधा । तथा ओजे नव समे सैकाद्याः दशाद्याः सप्तदशान्ता यत्र भवन्ति सा चतुष्पदी मलयमारुतादिभेदेनाष्टविधा। यावदोजे षोडश समे सप्तदश यत्र भवन्ति सा रत्नमालासंज्ञा चतुष्पदी । एवं पञ्चपञ्चाशच्चतुष्पदीभेदाः । तत्रौजे सप्त समेऽष्टौ चम्पककुसुमम् । यथा " अंगचंगिमजइ गोरंगिहिं । चंपयकुसुम ता कह अग्घहिम् " १ ओजे सप्त समे नव सामुद्रकम् । यथा " जइ बोल्लइ, घणउक्कंठिअ । सा मुद्दओ मुहु कलयंठिअ " २ ओजे सप्त समे दश मल्हाणकं यथा " कहिं हंसिहिं, तल्लोव्वेल्लणउं । जउ दीसइ, गओ तहिं मल्हणउं "

३ ओजे सप्त समे एकादश सुभगविलासः । यथा पइं विणु तहिं, **सुहय-विलासु** कवणु । विणुं चंदइं मुहु, जामिणिहिं कवणु ४ ओजे सप्त समे द्वादश केसरम् । यथा "मेल्लि भाणु वल्लहि करि अणुराउओ । उद्दिओ ! **केसरकुसुमपराओ** ।" ५ ओजे सप्त समे त्रयोदश रावणहस्तकः । यथा "लेहि वीण करि, धरि **रावणहत्थउ** । जिणमज्जणि सुरहिं, दिन्नु सम्व हत्थउ ।" ६ ओजे सप्त समे चतुर्दश सिंहविजृम्भितम् यथा " छुहखामुवि, जं मयजूहु न तिणु । चरइ तं अज्जविसी **सीहविअंभिउ** विप्फुरइ ।" ७ ओजे सप्त समे पञ्चदश मकरन्दिका । यथा " कुसुमंतरि, नवि लग्गइ अलि अवनिद्दियइ । आसत्तओ मालइहि बहल **मयरंदि**अहि ।" ८ ओजे सप्त समे षोडश मधुकरविलसितम् । यथा " जं जाइहिं, कित्ति दिअतरु धवलइ सयलु । तं जाणसु, माणिणि **महुअरविलसिउ** पवलु ।" ९ ओजे सप्त समे सप्तदश चम्पककुसुमावर्त्तो यथा " निअइ मुणइ, पररिंभइ चुम्बइ महुसुंडओ । अलि मुज्झइ, **चंपयकुसुमावट्टि** निबुहुओ ।" १० एवं दश। तथा ओजे अष्टौ समे नव मणिरत्नप्रभा **मणिरयणपहा**, पयडिअगिरिगुहु । साहइ भरहु, सयलुवि दिसिमुहु ।" ११ ओजे अष्टौ समे दश कुङ्कुमतिलकम् । यथा " रेहइ चंदो, नवपयडिअकलओ । पुव्वदिसाए, किर **कुंकुमतिलओ** ।" १२ ओजे अष्टौ समे एकादश चम्पकशेखरो । यथा " अलिरवगीई कय**चंपयसिहर** । महुसमयसिरी, ओअ जणहु मणोहर ।" १३ । ओजे अष्टौ समे द्वादश क्रीडनकम् । यथा " सहि वदुलओ, चन्दुल्लओ पडिहाइ । रयणिवहूए, **कीलणगंडु**ओ ताइ " १४ ओजे अष्टौ समे त्रयोदश बकुलामोदो यथा " मन्नावि प्रिओ, जइवि हु सो कयदुन्नओ । जं महमहइ, दुसहउ **बउलामोअउ** ।" १५ ओजे अष्टौ समे चतुर्दश मन्मथतिलकम् । यथा " निम्मलि गयणि, समुग्गओ चंदु विहावइ। रइपरइओ, **वम्महतिलओ** नवु नवाइ " १६ ओजे अष्टौ समे पञ्चदश मालाविलसितम् । यथा " कमलिणिपासि,

अलिमाला **विसलसि**अ संपइ । कलरवमिसिण, किर मित्तसमागमु जंपइ ।'' १७ ओजे अष्टौ समे षोडश **पुण्यामलकम्** । यथा " मइं असरण, तुहुं अइनिद्दयं नडसि कुसुमहि उह । जं किर **पुप्फामलय**-समीरिण सयलवि कउह ।" १८ ओजे अष्टौ समे सप्तदश **नवकुसुमित-पल्लवो** यथा " कंपिअ निअवि, **नवकुसुमिअपल्लव** सललिअ लय । संभरि दइअ, पंथिअसत्थ तक्खणि गय विलय ।" १९ एवं नव । तथा ओजे नव समे दश **मलयमारुतो** यथा " देक्खिवि वेल्लडी, **मलयमारु-अधुआ** । सुमरिवि गोरडी, पंथिअसत्थ मुआ " २० ओजे नव समे एकादश **मदनावासो** यथा " जं धण लोअण, झसझयचल दीसहिं । **मयणावासउ,** तं घणगुहिर सइ " २१ ओजे नव समे द्वादश **माङ्गलिका** यथा " प्रियमहुसंगमि, ओअ **मंगलिअइं** करइं । किंसुअरूविण, वणसिरि घट्टइं धरइ ।" २२ ओजे नव समे त्रयोदशा**भिसारिका**। यथा "काली रत्तडी, घणिहिं नहंगणु रुद्धओ । तोवि न वट्टहिं, **अहिसारि**अजणु खुद्दको ।" २३ ओजे नव समे चतुर्दश **कुसुमनिरन्तरो** यथा "सिद्धत्थ-पुलय, **कुसुमनिरन्तरु** हसिओ सिओ । नवदइआगमि, अगिजि मंगलु घणइ किउ ।" २४ ओजे नव समे पञ्चदश **मदनोदकम्** । यथा " घणरवदूसहा, **दूहवइ मयणोदओ** हिअओ । पिअदूरट्ठिआ, पवसिअरमणि-अणु कह जिअओ " २५ ओजे नव समे षोडश **चन्द्रोद्योतो** यथा "कोइलकलरवु, चंदणु **चंदुज्जो**अविलासु । वल्लहसङ्गमि, अमयरसु विरहि जलिउ हुआसु " २६ ओजे नव समे सप्तदश **रत्नावली** । यथा " मालइ मालहिं, अलि सहहिं नवमयरंदसइण्ह । न **रयणावलि,** नीलमयपाउसदइइण दिण्ण ।" २७ । एवमष्ट । तथा ओजे दश समे एकादश **भ्रूचक्रणकम्** । यथा " **रेहइ** तरुणिअणु, **भूचंकंण** चङ्गओ । आणावइ नाइ, तिहुअण जइ अंगओ ।" २८ । ओजे दश समे द्वादश **मुक्ताफलमाला** । यथा " तारावलि भणि मा, भणि **मुत्ताहलमाली** ।

रइकलहिण त्रुट्टी, ससिरयणिहुं सुविसालि।" २९। ओजे दश समे त्रयोदश **कोकिलावली**। यथा। **कोइलावलिकए** "संगीअइ नच्चावओ। नवलयविलयाओ, मलयानिलु नट्टावउ।" ३०। ओजे दश समे चतुर्दश **मधुकरवृन्दम्**। यथा "फुल्लियलय निअवि, **महुअरवंद्रिण** गीउ तह। बाहोल्लयनयण, पयमवि पहिअ न दिंति जह।" ३१। ओजे दश समे पञ्चदश **केतकीकुसुमम्**। यथा "बिंबालिउ भुवणु, नव**केयइकुसुम**पराइण। नं अहिवासिअउं, मयरद्धयकम्मणजोइण।" ३२। ओजे दश समे षोडश **नवविद्युन्माला**। यथा "ओ चलचलंतिआ, विप्फुरेइ नव**विज्जुमालिआ** महरक्खसस्स जोहिअव्व दीहरकरालिआ" ३३। ओजे दश समे सप्तदश **त्रिवलीतरङ्गकम्**। यथा। "दीहरच्छीआए, पेच्छ सहए **तिवलीतरंगयं**। कय तिहुअणविजए, लीहतिअं पि व कामिण काड्ढिअं।" ३४। एवं सप्त। तथा ओजे एकादश समे द्वादश **अरविन्दकम्**। यथा "प्रिअहि मुहु **अरविन्दु** चलनयण इन्दिदिरु। दन्तकन्तिकेसरु, लच्छिविलासमन्दिरु।" ३५। ओजे एकादश समे त्रयोदश **विभ्रमविलसितवदनम्**। यथा "कुइ धन्नु जुआणउ, विअसिअदीहरनयणिए। माणिज्जइ तरुणिए, **बिब्भमविलसिय**वयणिए।" ३६। ओजे एकादश समे चतुर्दश **नवपुष्पन्धयम्**। यथा "सहि पंकोप्पन्नुवि, कमलु तं लसहिओ बुहसइहिं। जं रसउद्धुसिअहिं, पिज्जइ **नवफुल्लंधु**अहिं।" ३७। ओजे एकादश समे पञ्चदश **किन्नरमिथुनविलासी**। यथा। "अविरहिअहं मुइअहं, हरिणहंजि रइसुहु सलीसए। पर एम्वइ कीम्वइ, जसु **किन्नरमिहुण**विलासए।" ३८ ओजे एकादश समे षोडश **विद्याधरलीला**। यथा "मुद्धइ गिज्ज तउ, तुहु कन्नरसायगु गा। सुणि। जिण ओहामिज्जइ, **विज्जाहरलील**। गिहुणि।" ३९. ओजे एकादश समे सप्तदश **सारङ्गो** यथा "मारुवि चंदट्ठिओ वार परिगुणिअनावु **सारंगओ**। सीहु न सलज्जइ जइविहुं दलिअमत्तमायंगओ।" ४०।

एवं षट्। तथा ओजे द्वादश समे त्रयोदश **कामिनीहासो** यथा "मणहरु तुहु मुहसररुह, रयणीअरविब्भमु धरइ। **कामिणिहास**विलासुवि, जोण्हा-पसरहु अणुहरइ।" ४१। ओजे द्वादश समे चतुर्दशाप**दोहको** यथा "एत्थु करिभि भणि काइं प्रिउ, न गणइ लग्गी पाइ। छड्डेविणु हउं मुक्की, **अवदोहय** जिम्व किर गावि।" ४२ ओजे द्वादश समे पंचदश **प्रेमविलासो** यथा। कित्तिओ वण्णउं भयणु, किअउ जिण सोवि नारायणु। तहु गोवाली अणहु, घण**पिम्मविलास**परायणु।" ४३। ओजे द्वादश समे षोडश **काञ्चनमाला**। यथा "दीसइ सुरधणुलट्ठी, साम्बलगोरवण-सोहिल्ली। मरगयकं**चणमाली** णं घणलच्छिहि कंठि नवल्ली।" ४४। ओजे द्वादश समे सप्तदश **जलधरविलसिता**। यथा "पिक्खऊण गयणयलि नव**जलहरविलसिअ** चलविज्जुल। संभरंति, निअपिअहं, पहिअदइअ गलिअंसुअकज्जल।" ४५। एवं पञ्च। तथा ओजे त्रयोदश समे चतुर्दशाऽ**भिनवमृगाङ्कलेखा**। यथा "नहयलवराहदाढिआ, वारुणिवहूइ णिडालिआ। **अहिणवमिअंकलेहिआ** उप्पइ पीइं निहालिआ।" ४६। ओजे त्रयोदश समे पञ्चदश **सहकारकुसुममञ्जरी**। यथा "वणलच्छिकणय-रमणिआ, कुसुमाउहविजयपडाइया। **सहयारकुसुममंजरी**, ओअह महु-समएण पयडिआ।" ४७ ओजे त्रयोदश समे षोडश **कामिनीक्रीडनकम्**। यथा "नहलच्छि भालतिलअओ, दिसि**कामिणिकीलण**गंदुअओ। रेहइ पुप्फमयंकओ, मयणाहिसेअअमयकलसओ ४८"। ओजे त्रयोदश समे सप्तदश **कामिनीकङ्कणहस्तको**। यथा "कवणु सु धन्नउ जिण विणु **कामिणिकंकणहत्थओ** विअलहिं। अन्नु कि एम्वइ ससिमुहि हिंडइ उन्नमिइहिं करकमलिहिं।" एवं चत्वारः। ४९। तथा। ओजे चतुर्दश समे पञ्चदश **मुखपालनतिलकः**। यथा "इह माहवि वम्महनिलय, मलयानिलहल्लिरकिसलय। ओ दीसहिं कुसुमाओलय, कामिणिहुं **मुहवालणतिलय**।" ५१ ओजे चतुर्दश समे षोडश **वसन्तलेखा**। यथा "कुविदो मयणो महाभडो,

वणलच्छि अ **वसंतरेहिआ** । कह जीवउ मा(सा)मि विरहिणी, मिउ-मलयानिलफंसमोहिआ ।" ५१ ओजे चतुर्दश समे सप्तदश **मधुरालापिनी-हस्तो** । यथा "सुन्दरु तं किओ एहू सहि, पिओ जं म(भ)णिउ विणयनिस-ण्णओ । तसु अवराहहं सव्वहंवि, **महुरालाविणिहत्थु** विइण्णओ ।" एवं त्रयं । ५२ । तथा । ओजे पञ्चदश समे षोडश **मुखपङ्क्तिर्यथा** "परनरमुहुपेच्छणविरयए, पथनहमणिपडिबिंबिअ जि परि । दहमुह**मुह-पंति** पलोइआ, सीअए भयविम्हयहासकरि ।" । ५३ । ओजे पञ्चदश समे सप्तदश **कुसुमलतागृहम्** । यथा "जलइ जइवि **कुसुमलयाहरु**, तवइ चंदु जह गिम्हि दिवायरु । तुवि ईसाभरपरितरलिअ, पिअसहि वयणु न मन्नइ बालिअ ।" । ५४ । एवं द्वे । ओजे षोडश समे सप्तदश **रत्नमाला** । यथा "करवालपहारिण उच्छलिल, करिसिर**मुत्ता-हलरयणमाला** । रेहइ समरंगणि जयसिरिए, उक्खिविअ नाइसयं**वरमाला** ।"

अत्रैकः । एवं पञ्चपञ्चाशद्भेदाः । २० ०व्यत्यये **सुमनोरमा**[१][२] **पङ्कज**[३] **कुञ्जर**[४] **मदनातुर**[५] **भ्रमरावली**[६] **पङ्कजश्री**[७] **किङ्किणी**[८] **कुङ्कुमलता**[९] **शशिशेखर**[१०] **लीलालया** ॥ १० ॥ **चन्द्रहास**[११] **गोरोचना**[१२] **कुसुमबाण**[१३] **मालतीकुसुम**[१४] **नागकेसर**[१५] **नवचम्पकमाला**[१६] **विद्याधर**[१७] **कुब्जककुसुम**[१८] **कुसुमास्तरणाः**[१९] ।९। **मधुकरीसंलाप**[२०] **सुखावास**[२१] **कुङ्कुमलेखा**[२२] **कुवलयदाम**[२३] **कलहंस**[२४] **सन्ध्यावली**[२५] **कुञ्जरललिता**[२६] **कुसुमावल्यः**[२७] । ८ । **विद्युल्लता**[२८] **पञ्चाननललिता**[२९] **मरकतमाला**[३०] **अभिनववसन्तश्री**[३१] **मनोहरा**[३२] **क्षिप्तिका**[३३] **किन्नरलीलाः**[३४] ।७। **मकरध्वजहास**[३५] **कुसुमाकुलमधुकर**[३६] **भ्रमरविलास**[३७] **मदनविलास**[३८] **विद्याराहास**[३९] **कुसुमायुधशेखराः**[४०] ॥ ६ ॥ **उपदोहक**[४१] **दोहक**[४२] **चन्द्रलेखिका**[४३] **सुतालिङ्गन**[४४] **कङ्कल्लिलताभवनानि**[४५] ॥ ५ ॥ **कुसु-**

मितकेतकीहस्त[४६] कुञ्जरविलसित[४७] राजहंसाऽशोकपल्लवच्छायाः[४८][४९]
॥ ४ ॥ अनङ्गललिता[५०] मन्मथविलसितौ[५१] हुल्लणकानि[५२]
॥ ३ ॥ कज्जललेखा[५३] किलिकिञ्चिते[५४] शशिबिम्बितं[५५] चेति तावद्वा ॥

व्यत्यय इति समे सप्ताद्याः षोडशान्ताः कला ओजे सैकाद्याः सप्तदशान्ताः प्रत्येकं पूर्ववत्सुमनोरमादिसंज्ञाश्चतुष्पद्यो भवन्ति । तत्र समे सप्तकलाः ओजे अष्टौ यत्र भवन्ति सा **सुमनोरमा** । यथा "केआरावु, करि मोर मा । दूरि स गोरी, **सुमणोरमा** ।" । १ । समे सप्त ओजे नव **पङ्कजम्** । यथा । "निअवि वयणु, तहिं विब्भमपओ । नं विहिण खित्तु, द्रहि **पंकओ** " । २ । समे सप्त ओजे दश **कुञ्जरो** । यथा "गज्जइ घणमाला, घणघडहड । नं मयणनिवइणो, **कुंजरघड** ।" । ३ । समे सप्त ओजे एकादश **मदनातुरो** । यथा "खलिअक्खरउं, वयणु मुहु पंडरु । तुह अक्खइ सहि, मणु **मयणाउरु** ।" । ४ । समे सप्त ओजे द्वादश **भ्रमरावली** । यथा "ओ रणझणंत, भमइ **भमरावलि** । मयणधणुह, गुणवल्लि णं सामलि ।" । ५ । समे सप्त ओजे त्रयोदश **पङ्कजश्री**र्यथा "तहि भुमयहि पडिछंदुलो, धणु मयणहु । **नवपंकयसिरि** सोअरी, तसु वयणुहु ।" । ६ । समे सप्त ओजे चतुर्दश **किङ्किणी** । यथा "ससिणा रयणीए रइभरे, उल्लालिअओ । **किंकिणि**आउ न हु इमा उडुमालिआ ।" । ७ । समे सप्त ओजे पञ्चदश **कुङ्कुमलता** । यथा "गोरडिअहिं उवमिअइ न पर, अचब्भुअ । जइ किर हवइ फुल्लिअ-फलिअ, **कुङ्कुमलय** ।" । ८ । समे सप्त ओजे षोडश **शशिशेखरो** यथा । "लंघइ सायर गिरि, आरुहइ, तुहअहंग । **ससिसेहर**हसिउज्जल नउक्खी, किंत्तिगंग ।" । ९ । समे सप्त ओजे सप्तदश **लीलालयो** यथा "जं सहि कोइल कलु पुक्कारइ, फुल्लु निलओ । तं पत्तु वसंतु मासु कामहु, **लीलालओ**।" ।१०। एवं दश । तथा समेऽष्टवोजे नव **चन्द्रहासो** । यथा

"रेहइ तुह करि, **चंदहासओ**। नं रिउसिरीए, केसपासओ।" । ११ । समेऽष्टावोजे दश **गोरोचना**। यथा "**गोरोअणगोरी**, तुङ्भ कओलु। पडिमाइ चुंबइ, ससहरु लोलु।"। १२ । समेऽष्टावोजे एकादश **कुसुमबाणो**। यथा "जसु लोहचक्किणवि, न दलिओ झाणु। तहिं वीरि किं करउ, स **कुसुमबाणु**।" । १३ । समेऽष्टवोजे द्वादश **मालतीकुसुमम्**। यथा "**मालइकुसुमु** न लेइ, चंदणु चयइ। तुह दंसणउम्माही, मग्गु जि निअइ।" । १४ । समेऽष्टावोजे त्रयोदश **नागकेसरो**। यथा "दीसइ उववणि, फुल्लिओ **नायकेसरो**। नं माहविण वणसिरिहि दिण्ण सेहरो।" । १५ । समेऽष्टावोजे चतुर्दश **नवचम्पकमाला**। यथा "तणु **नवचंपयमाल**, जिण करकमकमला। सहि तुहुं माहवलच्छि, तिण परिमलबहल" । १६ । समेऽष्टावोजे पञ्चदश **विद्याधरो**। यथा "मुहि करिवि मयलंलणुणुगुलिअ, गुलिआसिद्धि। **विज्जाहरिण** जिम्व, वम्महिण जगु जिउ बुद्धि।" । १७ । समेऽष्टावोजे षोडश **कुब्जककुसुमम्**। यथा "पेच्छं नहु नवमालइ, ललिअ परिमलअसम। भमरहु किम्व मणु रंजहि, णवरि **कुज्जयकुसुम**" । १८ । समेऽष्टावोजे सप्तदश कुसुमास्तरणम्। यथा "मलयानिलु मलयजरसु ससहरु **कुसुमत्थरणु**। विरहानलजलिअहि, तसु सवुवि तणुसंतवणु" । १९ । एवं नव। तथा समे नव ओजे दश **मधुकरीसंलापो**। यथा "निसुणिअ माइंदइ, **महुअरिसंलावु**। ओ पवसिअतरुणि तिं, पत्थुअओ पलावु।" । २० । समे नव ओजे एकादश **सुखवासो** यथा "जइ वम्मह गोरडी, भलइं निहालसि। तुह **सुहआवासणी** नां किं जालसि।" । २१ । समे नव ओजे द्वादश **कुङ्कुमलेखा**। यथा "फेडवि **कुंकुमलेह**, रिउवहुवयणह। पंकलेह निम्मविअ, पइं महिसयणहं।" । २२ । समे नव ओजे त्रयोदश **कुवलयदाम**। यथा "जहिं घल्लइ उप्फुलिअ, धण चलनयणइं। तहिं **नवकुवलयदामइं**, तक्खणि निवडइं।" । २३ । समे नव ओजे चतुर्दश

कलहंसो । यथा " कामिणि हिअयसरोवरहं, तुंहुजि **कलहंसु** । प्रिय रूविण मयणहु, किअउ, **तइं** जि परहंसु ।" । २४ । समे नव ओजे पञ्चदश **सन्ध्यावली** । यथा "सिंदुरिअ गुरुकुंभत्थल, गयघड तुहु बलि अग्गलि । नराहिव उत्थरिअ, किर **संधावलि** ।" । २५ । समे नव ओजे षोडश **कुञ्जरललिता** । यथा "तोडिअगुढमुहवडसंनाहछद्दिअखगया । निंदहिं पहु **कुंजरललिअगइ**, तुह अरिभग्गया ।" । २६ । समे नव ओजे सप्तदश **कुसुमावली** । यथा " निच्छइं पिअसहि, वम्महरायहु आणु जुं भंजइ । **कुसुमावलि** ट्ठिअलप्पय सद्दिहिं, तं महु तज्जइ ।" । २७ । एवमष्ट । तथा । समे दश ओजे एकादश **विद्युल्लता** । यथा "**विज्जुलय** मेहमज्झि अंधारइ गोरी । कवण स हत्थभल्लि, कुसुमाउह तोरी ।" । २८ । समे दश ओजे द्वादश **पञ्चाननललिता** यथा " संतट्ठहं मयगलहं, विक्कारिहिं कलिअ । रण्णाइंवि वज्जरहिं, **पंचाणणललिअ** " । २९ । समे दश ओजे त्रयोदश **मरकतमाला** । यथा " फुल्लंधुअ-धोरणीउ, लयावणगोच्छिहिं । नव**मरगयमालिया**उ, नाइ मुहुलच्छिहिं ।" । ३० । समे दश ओजे चतुर्दश**ाभिनववसन्तश्री**र्यथा " कर असोअ-दल मुहु, कमलु हसिउ नवमल्लिअ । **अहिणव वसंतसिरि** एह, मोह-णठइल्लिअ ।" । ३१ । ०समे दश ओजे पञ्चदश **मनोहरा** । यथा " तुह गुण अणुदिणु समरंतिहिं, विरहकरालिअहि । मयण**मणोहर** तणु-अंगिहिं, दय करि वालिअहिं ।" । ३२ । समे दश ओजे षोडश **क्षिप्तिका** । यथा । "हिंडइ सा धण जाम्व, गहिल्लि विरहिण **आखित्ती** । देक्खवि वल्लहु ता, आणंदी जणु अमइण सिन्ती ।" । ३३ । समे दश ओजे सप्तदश **किन्नरलीला** । यथा " ओ भडकबंधु नच्चंतु समरि, असिपहारतुद्दिण । **किन्नरलील** कलइ तुरयसिरिण, तक्खणबहुद्दिण" ।३४। एवं सप्त । तथा समे एकादश ओजे द्वादश **मकरध्वजहासो** । यथा " सो जलिअओ मयणग्गी जु, कुसुमिअउ पलासु । जा पप्फुल्लिअ

मल्ली, सु **मयरद्धयहासु**। ३५। समे एकादश ओजे त्रयोदश **कुसुमाकुलमधुकरो**। यथा "पत्तउ एहु वसंतउ, **कुसुमाउलमहुअरु**। माणिणि माणु मलंतउ, कुसुमाउहसहयरु"। ३६। समे एकादश ओजे चतुर्दश **भ्रमरविलासो**। यथा "अलिमालइपरिमलुद्धु न अन्नहिं रइ करइ। सा **भमरविलास**विअद्द, न अन्नहिं मणु धरइ।"। ३७। समे एकादश ओजे पञ्चदश **मदनविलासः**। यथा "**मयणविलास**गिरिव्व, महेइ मुद्धाहं घणमंडलु। तहिं रेहइ **तरलहारलय**, निज्झरु किर निम्मलु।"। ३८। समे एकादश ओजे षोडश **विद्याधरहासः**। यथा "नासंतिहिं समरागमसमइ, परिचत्तगइंदिहिं। दिवि **विज्जाहरहासिअ**, सयलतुहु वेरिनरिंदिहिं।"। ३८। समे एकादश ओजे सप्तदश **कुसुमायुधशेखरः**। यथा "घोलिरनवपल्लवु, परिफुल्लिओ रेहइ असोअतरु। विरइओ रम्मु नाइ, महुमासिण **कुसुमाउहसेहरु**"। ४०। एवं षट्। तथा समे द्वादश ओजे त्रयोदशोप**दोहक**। यथा "महु कंतिण रणि मक्कओ एक्कु पहारु अमाहु। उय **दोहय**हय चूरिओ, संदणु सारहिजोहु।"। ४१। समे द्वादश ओजे चतुर्दश **दोहक**। यथा "पिअहु पहारिण इक्किणवि, सहि **दो हया** पडंति। संनद्धओ असवारभडु, अन्नु तुरंगु न भंति।"। ४१। प्रायोग्रहणात्संस्कृतेऽपि यथा "मम तावन्मतमेतदिह, किमपि यदस्ति तदस्तु। रमणीभ्यो रमणीयतरमन्यत्किमपि न वस्तु।"। ४२। अत्र समपादान्ते गुरुद्वयमित्याम्नायः। समे द्वादश ओजे पञ्चदश **चन्द्रलेखिका**। यथा "तुह विरहिं सा अइदुब्बली, घणआवंडुरदेह। अहिमयरकिरणिहिं विक्खिविअ, **चंदलेह** जिम्व एह।"। ४४। समे द्वादश ओजे षोडश **सुतालिङ्गनम्**। यथा "तुह चंडिण भुअदंडिण, नियइ धरमाणिण महिवलओ। जलहि**सुआलिंगण**पहवसुहु, देउ जणद्दणु कलउ"। ४५। समे द्वादश ओजे सप्तदश **कङ्केल्लिलताभवनम्**। यथा "**कंकेल्लिलया**भवणब्भन्तरि अलि-

रिंनो(खो)लि सहन्ति । लावइ महुलच्छीविणिवेसिअ कज्जलतत्थयपंति ।" । ४७ । एवं पञ्च । तथा समे त्रयोदश ओजे चतुर्दश **कुसुमित-केतकीहस्त** । यथा "जगु नीसेसुवि निज्जिणिउ, निरुगव्विरु विसमत्थउ । उज्झइ सरलदलंगुलिउ, **कुसुमिअकेअइहत्थउ**" । ४८ । समे त्रयोदश ओजे पञ्चदश **कुञ्जरविलसितम्** यथा । "सल्लइपल्लवकवलप्पणु, रेवानइजलिभज्जणु । तं **कुञ्जरविलसिउ** सुमरइ, गयविरहिओ करेणुगणु ।" । ४८ । समे त्रयोदश ओजे षोडश **राजहंस** । यथा "जइ गङ्गाजलि धवलि, कालइ जउणाजलि जइ खित्तओ । **रायहंसि** नहु वुट्टु न तुट्टु सुज्झत्तणु तुवि तेत्तउ" । ४९ । समे त्रयोदश ओजे सप्तदशा**शोकपल्लवच्छाया** । यथा "वयणु सरोजु नयण कुवलयदल, हासु नवफुल्लिअमल्लिकरपाय । **असोअपल्लवच्छाय** सइजि, **कुसुमाउह भल्लि**" । ५० । एवं चत्वारः । समे चतुर्दश ओजे पञ्च**दशानङ्गललिता** । यथा "पलिअ केस चल दसणावलि, जर जज्जरइ सरीरबलु । सव्विवि गलिहिं **अणंगललिअ**, किज्जउ धम्मु महंतफलु" । ५१ । समे चतुर्दशओजे षोडश **मन्मथविलसितम्** । यथा "मयवसतरुणिविलोअणतरलु, कलेवरु संपइ जीविउ । मेल्लहु रमणीअणि सहु संगु, चयहु **हयवम्महविलसिउ**" । ५२ । समे चतुर्दश ओजे सप्तदश **ओहुल्लणकम्** । यथा "महुरसु घुंटिउ जेहिं जहिच्छइ, ते अलि दीसंत्तभमंत । मालइ**ओहुल्लणउं** करंतिण, किं साहिओ पइं हेमंत" । ५३ । वारङ्गडीत्यन्ते । एवं त्रयः । समे पञ्चदश ओजे षोडश **कज्जललेखा** । यथा "**कज्जललेहा**विललोअणहं, गलिअंसुजलिण पम्हुट्ठओ । अहरालत्तयरसु सामरिसु, तुह रिउवहुनयणि पइट्ठओ" । ५४ । समे पञ्चदश ओजे सप्तदश **किलिकिञ्चितम्** यथा "तरुणी**किलकिंचि**अई विसट्टहिं, ससिजोण्हसमुज्जल रत्तडी । मल्लिअ फुल्लइं परिभलसारइ, जउ तउ गय मग्गहु वत्तडी । ५५ ।" एवं द्वे । समे षोडश ओजे सप्तदश **शशिबिम्बितम्** ।

यथा "तुहु मुहु लायन्नतरंगिणीए, झलकन्तउ कन्तिकरंबिअउ । सोहइ निम्मलवद्दुलमंडलु, जलमज्झि नाइ **ससिबिंबिअओ**" । ५६ । अत्रैकः । एवं तावद्वा पञ्चपञ्चाशद्भेदा चतुष्पदी । उभये दशोत्तरं शतमन्तरसमाश्चतुष्पद्यो वस्तुकानि वा । २१ ०आन्तरसमा एव द्वितीयतृतीयांहि्व्यत्ययेऽर्द्धसमाः, द्वितीयतृतीयपादयोर्विपर्यये सत्यन्तरसमा एव दशोत्तरशतसंख्या अर्द्धसमासंज्ञाः । एवग्रहणं सर्वसाम्यार्थम् । तेनासामपि तान्येव चम्पककुसुमादीनि नामानि भवन्ति । तत्राजे सप्त समेऽष्टेत्यन्तरसमाचम्पककुसुमम् । तदेव द्वितीयतृतीयांहि्विपर्ययेऽर्द्धसमाचम्पककुसुमम् । यथा "गोरीगोट्ठि, दरफुरिओट्ठि । कलहंसीगइ, कलहे लग्गइ" । ५७ । मुखपङ्क्तिरर्द्धसमा ॥ यथा "कुव(किम्ब)कण्णकलिंग परज्जिआ, ठिअ नरवइ साण विवज्जिआ । न हु कोइ अभिट्टइ अणिअवहि, कहिं वइरि जयट्टहु कण्ह कहि" । ५८ । इत्यादि । २२ । ०**द्वित्रिचतुर्भिर्लक्षणैर्मिश्रा सङ्कीर्णा** ॥ द्वाभ्यां ध्रुवाया अंहि्लक्षणाभ्यां त्रिभिः चतुर्भिर्वा एकत्र मिश्रा संकीर्णा नाम चतुष्पदी । तत्र द्वाभ्यां सङ्कीर्णा । यथा "चूडुल्लउ वाहोहजलु, नयणा कुंचुवि समघण । इअ भुंजि रइथा दूहडा पंचवि कामहु पंचसर ।" । ५९ । त्रिभिर्यथा "वायाला फरुसा विंधणा गुणिहिं विमुक्का प्राणहर । जह दुज्जणसज्जणजणपउरि तेम्व पसरु न लहंति सर ।" । ६० । यथा वा "चूडुलओ चुण्णी होइसइ मुद्धिकओलिनिहित्तउ । निद्दड्ढउ सासानिलिण, बाहसलिलसंसित्तओ ।" । ६१ । चतुर्भिर्यथा "तं तेत्तिउ बाहाहजलु, सिहिणं नरि विनपत्तु । छिमिछिमिति गंडत्थलहिं, सिमिसिमिविसिमिविसमत्तु ।" । २३ । ०**समैपादैः सर्वसमा** ॥ तुल्यकलैश्चतुर्भिः पादैः सर्वसमा चतुष्पदी तद्विशेषानाह । २४ । **पचौ ध्रुवकम्** ॥ पञ्चमात्रचतुर्मात्रौ गणौ यस्य पादे तद्ध्रुवकम् । यथा "जइवि संखु न करि तु ध्रुवु मुणिउ हरि । जं विरहभीअइ, अणुसरिउ सिरिअइ ।" । २५ । ० चौ दः **शशाङ्कवदना** । द्वौ चतुर्मात्रौ द्विमात्रश्चैकः

शशाङ्कवदना । यथा "नवकुवलयनयण, ससंकवयण धण । कोमलकमलकर, उअ सरयसिरि किर ॥ २६ **०चपदाश्चातौ वा मारकृतिः** ॥ चतुर्मात्र पञ्चमात्रद्विमात्राः । चतुर्मात्रद्वयत्रिमात्रौ वा मारकृतिः । यथा "तुह मार**मारकीदी**, कपि एह नवल्लिअ । दूरि सबाभल्लि, जं हिअडइ सल्लिअ" ॥ २७ **०षचदाः चिर्वा महानुभावा** । षण्मात्रचतुर्मात्र-द्विमात्रा वा चगणत्रयं वा यत्र सा महानुभावा । यदा "जे निअहिं न परदोस, गुणिहिं जि पयडिअ तोस । ते जगि **महाणुभावा** । विरला सरलसहावा" ॥ २८ **०षचताश्चापौ पातौ वाप्सरोविलसितम्** । षण्मात्रचतुर्मात्रत्रिमात्रा वा, चतुर्मात्रद्वयपञ्चमात्रौ वा पञ्चमात्रद्वयत्रिमात्रौ, वा यत्र तदप्सरोविलसितं । यथा "पइं ससिवयणिए विब्भमि, असिअ **अच्छरविलसि**-अइं । भुमइहिकिउ पाइक्कऊ, मयणु मोहिअजणमणइं" ॥२९ **०षचाश्चिदौ वा गन्धोदकधारा** । षण्मात्रश्चतुर्मात्रद्वयं, यदिवा चतुर्मात्रत्रयं द्विमात्रश्च सा गन्धोदकधारा । यथा "रमणिकवोलकुरंगमयपत्तलयाविलअंसुभवि । घण-**गन्धोदयधार** भरि, वइरिअ तुह ण्हायंति सवि" ॥ ३० **०चित्तौ-षचपा वा पारणकम्** । चतुर्मात्रत्रयं त्रिमात्रश्च, यदिवा षण्मात्रचतुर्मात्र-पञ्चमात्राः, पारणकम् । यदा "कइअहिं होएसइ तं दिवसु, आणंदसु-हारसपावणउ । होही प्रियमुहससिचंदिमइं, जहिं नयणचउरह **पारणओ**॥" ३१ **०चीः पद्धडिका** । चगणचतुष्कं पद्धडिका । यथा "परगुण-गहणु सदोसपयासणु, महुमहुरक्खरहि अमिअभासणु । उवयारिण पडि-किओ वेरिअणहं, इह **पद्धडी** मणोहर सुअणहं।" अजादिश्चीर्जो लीर्वान्ते प्राक् पद्धतावित्र त्वविशेष इति विशेष ॥३२ **०चिपौ षचाता वारगडाध्रुवकम्** । चगणत्रयं पगणश्च, यदिवाः षण्मात्रश्चतुर्मात्रद्वयं त्रिमात्रश्च, यस्य पादे तद्रगडाध्रुवकं । यथा "अइ चंगं गइं मोरइं वल्लहि, जइ तुम्ह रूवमडप्फर-भग्गय । कांइं त एम्बहिं तहु विरहक्खणि, महु वम्मह **रगडुध्रुवु** लग्गय"

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुसासनवृत्तौ षट्पदी--चतुष्पदीशासनः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

। १ । ०**द्विपदी** ॥ इतः परं द्विपद्योऽधिक्रियन्ते । २ । ०**दाचदालदाचदालिकर्पूरो णैः** । द्वौ द्विमात्रौ चतुर्मात्रो द्वौ द्विमात्रौ लघुर्द्वौ द्विमात्रौ चतुर्मात्रो द्वौ द्विमात्रौ लघुत्रयं च कर्पूरः । णैरिति पंचदशभिर्मात्राभिर्यतिः । च इति सिद्धे दगणद्वयनिर्देशो जगणनिरासार्थः । यथा "**कप्पूल**धवल गुण अज्जिणिअ आजम्मुवि निवचक्कवइ पइं। कित्ति काइं उल्लालिकरि, धत्तिअ चउसायर परइ।" । ३ ०**सोऽन्त्यलोनः कुङ्कुमः** । स एव कर्पूरः अन्त्यलघुनां ऊनः कुङ्कुमः यथा "घणसारु मेल्लि कुङ्कुमु चयहि, परइ करहि मयनाहिवि । विणु पिअयमिइ हुअ सओ निप्फलओ मणु रइ करइ न कन्थवि" ॥ एतावुल्लालकौ मागधानाम् । १ । केचिल्लघ्वष्टकादारभ्य लघुद्वयद्वयवृद्ध्या वाहादीन् भेदांनाहुः । यथाह " बाहो बोहा वग्गो, बंधू बाणो गओ वरो वेसो । वेणू वणो वरिट्ठो, विहुहो बलिय बलो विहओ । २ । वामो बुहो विसालो, विंदो विहुरो विहू वसू विरहो । विलओ तहा य विसरओ, उल्लाला पंचविंसत्ति । ३ । अट्ठलहुविरइआओ, पढमा उल्लालयाउ छंदम्मि । लहुएहिं दोहि दोहि अ हुंति इमे वड्ढमाणेहिं ॥ " एते च कोटीसङ्ख्यप्रस्तारान्तर्भूता इति पृथग् नोक्ताः । ४ । ०**चू लयः** । चू इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । सप्त चगणा लयो नाम द्विपदी । यथा " किउ उरि लच्छिहिं निलउ करिण कलिण चक्कु महिअलु धरिउ । बलिनाम्बु (ताम्बु) सहिउ नहु कह वि हु पहु तुहुं पुरिसोत्तिम चरिउं।" । ५ । **स भ्रमरपदं अजैः** । स लयः अजैर्दशभिरष्टभिश्च कलाभिर्यतिश्चेत्तदा भ्रमरपदम् । यथा " ललिअविलासोच्चिअ तविण किलेसहि सहि किं तणु अप्पणु । मालइ-कुसुमु सहइ **भमरपओ** न उण खरसउणि झडप्पणु ।" । ६ । ०**षचुदा उपात्** । एकः षण्मात्रः पञ्च चतुर्मात्रा द्विमात्रश्चैको यदि तदा उपात्परं भ्रमरपदमुपभ्रमरपदमित्यर्थः । अजैरिति वर्त्तते । यथा " तहि मुद्धहि नेहंधहिं किम्व किवण य तुह खलिउ पयहु । **उअ भमरपएणवि**

भज्जइ मालइनवकुसुमु विसट्टु" । ७ । ०**चूपो गरुडपदम्** । षट् चगणाः पगणश्चैको गरुडपदम् । यथा "जसु पारु लहंतिकयावि नवि सुरगुरुभिउनंदणपमुह । अरिपन्नगगरुड पयंपिअइ सयलुवि गुणगणु सु किम्व तुह" । ८ । **षचुता उपात्** । एकः षण्मात्रः पञ्च चतुर्मात्रा एकस्मिन्मात्रो यदि स्यात्तदोपात्परं गरुडपदम् उपगरुडपदमित्यर्थः । यथा "हणिअ दुजीहप्पसरणु पिअपुरिसोत्तमु विणयाणंदणु **उअ गरुडपयम्मि** निबद्धरइ नरवइ हरइ न कासु मणु" । ९ । ०**चृदौ हरिणीकुलं ठजैः** । चतुर्मात्रसप्तकं द्विमात्रश्चैकः ठजैरिति द्वादशभिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा हरिणीकुलम् । यथा तुहुं उज्जाणि म वच्चसु जइविहु विलसइ मयणूसवु पबलु । गइनयणिहिं लज्जीहइ तुहु हंसीउलु सहि तह **हरिउलु**" । १० ०**तद्वीतिसमं जजैः** ॥ तद्धरिणीकुलम् जजैरिति दशभिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा गीत्या समत्वाद्वीतिसमम् यथा "नच्चिरु किसलकरिहिं फुडपयडियपुलउग्गसुमउला वलिहिं । उववणु ताइ मुइओ कयगाईसमंचिअ तरलिअलिलिहिं" । ११ । ०**षुर्भ्रमररुतम्** । जजैरिति वर्त्तते पञ्च षण्मात्राश्चेद्भ्रमररुतम् । यथा "वरजाइ सरंतहु **भमरु रुअंतहु** तुहु चिरु सुहु परिदीसइ । मायंगिमयं धइ तुब्भु रमंतहु कण्णचवेडजि होसइ" । १२ । ०**षश्चूर्हरिणीपदम्** । एकः षण्मात्रश्चतुर्मात्रषट्कं हरिणीपदम् । यथा "एत्तहे गब्भभरालस **हरिणीपउ** नहु एक्कोवि संचरइ । एत्तहे कण्णरोवि असरु हयलोद्धओ भण मिओ किं करइ" । १३ । ०**पीचताःकमलाकरम्** । षण्मात्रचतुष्कं चतुर्मात्रित्रिमात्रौ च कमलाकरम् । यथा "सयलु वि दिणु संनिहिअह खेलंतह चक्कवायमिहुणहं निअवि । विरहदुत्थमित्तत्थवणि नाइदुक्खिअ मउलिहिं **कमलायरवि**" । १४ । ०**चृतौ कुङ्कुमतिलकावली** । चतुर्मात्रसप्तकं त्रिमात्रश्च कुङ्कुमतिलकावली । यथा "महु दूसह विरहकरालि अहि मयण मेलसु जणु मणवंछिउ । पइं

पडिम ठवेविणु करिमु सामि **कुङ्कुमतिलयावलि** लंछिउ" । १५ । ०ते **रत्नकण्ठिके ठजैः** । ते कमलाकरकुङ्कुमतिलकावल्यौ ठजैर्द्वादशभिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा रत्नकण्ठिके । यथा "जइ न हससि नय कुप्पसि न लवसि ता तुहु सहइ **रयणकण्ठिआ** । अन्नह फुरिआहरदरदीसंत णवर सहइ दसणपंतिआ ।" १ । "पडिहअबहुविहनरवइकुंजरसइ परसाहिज्जविविज्जओ । महिअलि **निरुवमविक्कमु तुहु रा(र)यणकंठीरवु** निच्छिउ ।" २ । १६ ०**षचुपाः शिखाः** । ठजैरित्यनुवर्त्तते । एकः षण्मात्रः पञ्च चतुर्मात्राः पञ्चमात्रश्च शिखा । यथा "जसु अतुलिअ गयबलभरि कंपहिं कुलमहिहर सवि सवसुन्धर । निअकुलनहयलससहर वीरसिंहामणि जयमज्झि तुहं जि पर" । १७ ०**चृतौ छद्दणिका ञजैः** । सप्त चतुर्मात्राः त्रिमात्रश्च । ञजैरिति दशभिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा छद्दणिका । यथा "जा किन्नरमिहुणिहिं **तुले** पुहईसर पत्थुअ सुचरिअ पद्धडिअ । ता गिरिगुहसन्धिहिं कायर **तक्खणि** हुअ रिउघोरणि **छद्दणिअ** ।।" १८ ०**चृ स्कन्धकसमम्** । ञजैरिति वर्त्तते । अष्ट चतुर्मात्राश्चेत्तदा स्कन्धकसमम् । यथा "नारिहुं वयणुल्लइं सरि **खंधयसम**जलहिं मज्झि मज्जंतिअह । ओ गिण्हिहि विब्भसु(मु) मणहरअहिणवविअसिअसररुहपंति अहं ।।" १९ ०**तत् मौक्तिकदाम ठजैः** । ठजैरिति द्वादशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव स्कन्धकसमं मौक्तिकदाम यथा "जइ तुहु पवयणु सामिअ हिअइ ववज्जइ थणससहरकरनिम्मलु । ता निच्छउ अहिराम्वहु **मुत्तिअदाम्वहु** तरलहु संगहु निप्फलु ।।" १९ ०**नवकदलीपत्रं ढजैः** । ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव स्कन्धकसमं नवकदलीपत्रम् । यथा "**नवकयली**पत्तहिं वीअणु पत्थुओ कम्बलिहिं विरइउ सत्थरउ । तहविहु दाहु पवट्टइ मज्झ सीउ उवयरणु पिअसहि संवरउ ।।" २१ ०**षचूदेः कृतेष्वेषु स्त्रीत्वम्** । षण्मात्रश्चतुर्मात्रिषट्कं द्विमात्रे त्येलोभिर्मात्रागणैः कृतेष्वेषु स्कन्धकसमादिषु त्रिषु स्त्रीत्वं स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयत्वम् । स्कन्धकसमा मौक्ति-

कदाम्नी नवकदलीपत्रा चेत्यर्थः ॥ यतिः सैव । स्कन्धकसमा यथा "गयपत्त परिग्गह सुमणसविरहिअ फलवज्जिअ **तरुखंधसम** । कण्टय परिचारिअ गिरिकंदरगय तुह रिउ वसहिं विमुक्कम ।" एवमितरयोरप्युदाहार्यम् ॥ २२ **०चूपावायामकम्** । सप्त चतुर्मात्राः पञ्चमात्रश्चेक आयामकम् । यथा "**आयामय**धवलत्तणगुणकलिए पेच्छिवि केअइदलि अलिविलसिरु । संभरि पिअनयणइं विरहज्जरजज्जरि अगमणु मुज्झइ पहिउ चिरु ॥" २३ **०तत्काञ्चीदाम अजैः** । अजैरिति दशभिरष्टाभिश्च चेद्यतिस्तदा तदायामकं काञ्चीदाम । यथा "अंगय फुडिअ तुडिअ नवकंचुउगुण दलिउ **कंचिदामु** सनिअंसणु । तहिं तुहगुणसवणिण ऊससिअंगिहिं अप्पडिहयसासणु हू मयणु ।" २४ । **रसनादाम ठजैः** । ठजैरिति द्वादशभिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा तदायामकं रसनादाम । यथा "तुह दंसणतूरंतिए सुन्दर मुद्धए सुणि जं किउ पच्चलिउ । हारु निअंबि निवेसिउ **रसणादामुवि** थणसिहरोवरि घल्लिउ" । २५ । **०चूडामणिर्ढजैः** । ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदायामकं चूडामणिः । यथा "बहुविहसमरंगणि खणिण नवनवजयसिरि जं पइं परिणिज्जइ । निवचूडामणि तुह कित्तिहिं मंगलकारणि तं जगु धवलिज्जई ॥" २६ **०षचूतैः कृतान्यायामकादीन्युपात्** । षण्मात्रेण चतुर्मात्रषट्केन त्रिमात्रेण कृतान्यायामकादीनि चत्वार्यपि उपात्पराणि भवन्ति । उपायामकं उपकाञ्चीदाम उपरसनादाम उपचूडामणिरित्यर्थः । यतिरपि सैव । तत्रोपायामकम् । यथा "तणुअंगिहिं लोअणनलिणिहिं **उअ आयामिण** केअइदलु निज्जिओ। वयणुल्लइं कंतिकडप्पिण तह मयलंछणमंडलु अवहत्थिओ॥" एवमन्यान्यप्युदाहरणीयानि॥ २७ **०चृदौ स्वघ्नकम्** । अष्टौ चतुर्मात्रा द्विमात्रश्च स्वघ्नकम् । यथा "पिउ आइउ निवडिउ पइहिं सपणयवयणिहिं अणुणिवि माणु सुआविअ । इअ **सिविण**यभरि आलिंगिमि जाम्वहिं ताम्वहिं सहि हय कुक्कडि इडिअ ॥" २८ **०तद्भुजङ्गविक्रान्तं ठजैः** । ठजैरिति द्वादशभिरष्टभिश्च

चेद्यतिस्तदा तदेव स्वप्नकं मुजङ्गविक्रान्तम् । यथा " तुह रणि नट्ठ रसार्यालि गय अरि कारणि इणि किर **भुअंगविक्कंतय** । ताहं विलास-भवणि पुरि लीलावणि परिअंचहिं नवसहिं चिरु गयभय ॥ " २९ **०ताराध्रुवकं ढजैः** । ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव स्वप्नकं ताराध्रुवकम् " तुह रिउ वणगय दिसि मोहिअ **ताराधुव** अव-लोअहिं जाम्वहिं अवहिअ बाहजलाविलनयण निअहिं न हु ताम्वहिं हुअ हिअडइ मरणासंकिअ ॥ " ३० **०नवरङ्गकं तजैः** । तजैरिति षोडश-भिरष्टाभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव स्वप्नकं नवरङ्गकम् । यथा "दहिअवरवय-घणचंदणमालिअनवनवरंगयवावउ निअवि । पिअ गाढोक्कंठासरलिअभुअजुओ अवरुडइ रइरसभरकंदलिअ ॥ " ३१ **०षिश्रीः स्थविरासनकम्** । तजैरिति वर्त्तते । षण्मात्रत्रयं चतुर्मात्र चतुष्टयं च तजैर्यतिश्चेत्तदा स्थवि-रासनकम् । यथा " दारविवज्जिअ विसयपरंमुह खलिअगइक्कम अइपसरि-अवेविअ । वेरग्गिण तवसित्तु पवज्जिवि ट्ठिअ **थेरासणि** तुह तरुण विविरिअ ॥ " ३२ **०वृषौ सुभगम्** । तजैरिति वर्तते । सप्त चतुर्मात्राः षण्मात्रश्च सुभगम् । यथा " जलइ सरोवरि नीलुप्पलवणु वणि लय फुल्लिअ नहयलि हिमकिरणु । विरहरहक्कइं तुह तणुअंगिहिं **सुहय** विणिभ्मिओ जलु थलु नहु जलणु ॥ " ३३ **०पचीषचदाः पवनध्रुवकं ढजैः** । षण्मात्रश्चतुर्मात्रचतुष्टयं षण्मात्रचतुर्मात्रद्विमात्राः पवनध्रुवकं । ढजैरिति चतुर्द-शभिरष्टभिश्च यतिः । यथा " बहुहयखरखुरखंडिअमहिउट्ठिआइं रिउवहुनीसा-सपवणधुइ । जसु पयाणछणि अच्छिजुअल अणिमिसनयणत्तणु सुरसुंदरि निंदहिं ॥ " ३४ **०षचाषचिदाः कुमुदं अजैः** । षण्मात्रश्चतुर्मात्रद्वयं षण्मात्रश्चतुर्मात्रत्रयं द्विमात्रश्च कुमुदम् । अजैरिति दशभिरष्टाभिश्च यतिः । यथा "तरुलच्छि विवज्जिउ मुच्चाइ लोइण सव्वावि ईसर कयअणु सरणु । मउलियकमलायर निसि अलि मेल्लिवि सेवहिं विअसंतउं **कुमुअवणु** ॥ " ३५ **०तद्भाराक्रान्तं ठजैः** । ठजैरिति द्वादशभिरष्टभिश्च चेद्यतिस्तदा

तदेव कुमुदं भाराक्रान्तं यथा "कंचणभूसणछद्दिअ खंडिवि वसणुवि लहुइउ तुरिअ पलाइरिहिं। तुवि किच्छिण रमणत्थल**भारक्कंति**हिं गम्मइ तुह रिउसुंदरिहिं ॥" ३६ **०चूतौ कन्दोट्टम्**। अष्टौ चतुर्मात्राः त्रिमात्रश्च कन्दोट्टं। यथा "किं झाइउ तिण अविचलचित्तिण किं निम्मलु तवु किउ समरिउमित्तिण। जं तुह मुहबिब्भमहरु **कंदोट्ट**विसट्ट तरुणि चुंबिज्जइ भमरिण ॥" ३७ **०षाचुता भ्रमरद्रुतं अजैः**। षण्मात्रद्वयं चतुर्मात्रपञ्चकं त्रिमात्रश्च भ्रमरद्रुतम्। अजैरिति दशभिरष्टभिश्च यतिः। यथा "कुसुमुग्गमु अज्जुणकेअइकुडयह पेच्छिवि कहवि हु न हु रइ मंडहिं। नवपाउसि संपइ पइसंतइ ओ जाइ निअंत **भमर द्रुओ** हिंडहिं ॥" ३८ **०तत्सुरक्रीडितं ठजैः**। ठजैरिति द्वादशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तद्भ्रमरद्रुतं सुरक्रीडितम्। यथा "सग्गु पहुत्तिहिं तुह परिपंथिहिं किउ अइसंकडु पुहइसरं निच्छिउ। सच्छरगण**सुरकीलिउं** सक्कहिं नो (तो) हिंति नंदणपरिसरि इत्थिउ ॥" ३९ **०सिंहविक्रान्तं ढजैः**। ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव भ्रमरद्रुतं सिंहविक्रान्तं यथा "अच्छउ ता उब्भडभुअबलु चक्खुक्खेविण विहडयतु रिउभडहिअउ। सुरनर**सीहविक्कंत**चरिउ लंघेविणु ठ्ठिउ रेहइ पुहरइ सरतिलओ।" ४० **०कुङ्कुमकेसरं तजैः**। तजैरिति षोडशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव भ्रमरद्रुतं कुङ्कुमकेसरम्। यथा "नयणविलासिण निज्जिअ कुवलअ कंतिकण्ड(ड)प्पिण **कुङ्कुमकेसर**निअरु। डसणझलक्कइ हीरय विनडिय ससहरु वयणिण कांइ न मुद्धहि पवरु ॥" ४१ **०च्लृ बालभुजङ्गमललितम्**। च्लृ इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः। नव चतुर्मात्रा बालभुजङ्गमललितम् यथा "दुद्दमरिउ महि**बाल भुअंगम ललिअ**झडप्पणि तुहं निच्छइ गरुडोवमु। जं पुण पुरिसोत्तिमसिरचूडामणि वुच्चसि दुहईवल्लह तं निरुवमु ॥" ४२ **०षिचीदा उपगन्धर्वं ठजैः** षण्मात्रत्रयं चतुर्मात्रचतुष्टयं द्विमात्रश्चोपगन्धर्वम्। ठजैरिति द्वादशशैरष्टभिश्च यतिः। यथा "गयघड तुरयघट्ट रहवूह

महाभडनिवह रयणभंडार समिद्धुवि। **उवगंधव्व** नयरसमु पुहइवइत्तणु तिणु जिम्व चयहिं विवेअवंत किवि॥" ४३ **०तत्सङ्गीतं ढजैः**। ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेवोपगन्धर्वं सङ्गीतम्। यथा "वज्जहिं गज्जिरघणमद्दल नच्चहिं नहयलअंगणि नव चंचलविज्जुल। गायहिं सिहि इह संगीअउ पाउसलच्छिहिं करइ जुआणह मण आउल॥" ४४ **उपगीतं तजैः**। तजैरिति षोडशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेवोपगन्धर्वमुपगीतम्। यथा "जसु भुअबलु हेलुद्धरिअधरणि निसुणिवि वणयरगण **उवगीउ** सुविक्कमु। अज्जवि हरिसिअ नवदब्भंकुरदंभिण पयडहिं कुलमहिहर पुलउग्गमु॥" ४५ **०चूपौ गोन्दलम्**। अष्टौ चतुर्मात्राः पञ्चमात्रश्च गोन्दलम्। यथा "सइ विज्जुलअविउत्तउ तुहुं जलहरकरि **गुन्दलु** निट्ठ न जाणसि विरहिअहं। इअ भणि चिंतवि किंपि अमंगलु दइअहुं असुंपवाहु पलुट्टउ पंथिअहं॥" ४६ **०षचृता रथ्यावर्णकं ठजैः**। षण्मात्रश्चतुर्मात्रसप्तकं त्रिमात्रश्च रथ्यावर्णकं ठजैरिति द्वादशभिरष्टभिश्च यतिः। यथा "विरह रहक्कइं सुहय न जंपइ न हसइ जीवइ केवलु पिअपच्चासइ। अहवा किन्ति **उरत्थावण्णणु** करिसहुं निच्छइं मरिसहुं तुहु जसु नासइ॥" ४७ **०तच्चरी ढजैः**। ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव रथ्यावर्णकं **चच्चरी**। यथा "चच्चरि चारुचवहिं अच्छर किवि रासउ खेल्लहिं किविकिवि गायहिं वरधवलु। रयहिं रयणसत्थिअ किवि दहिअक्खय गिण्हहिं किवि जंमूसवि तुह जिणधवल॥" ४८ **०अभिनवं तजैः**। तजैरिति षोडशभिरष्टभिश्च यतिश्चेतदा तदेव रथ्यावर्णकमभिनवम्। यथा "किं अज्जवि माणंसिणि माणसि मणु विसट्टइ माणइ न पयाणउ रमणु। इअ संजाइण कोविण णावइ आरत्तयतणु **अहिणव**उग्गमि हिमकिरणु॥" ४९ **०चूपचताश्चपलम्**। तजैरिति वर्त्तते। चतुर्मात्रषट्कं षण्मात्रचतुर्मात्रित्रिमात्राश्चपलं। यथा "सुरसरितुङ्गतरङ्गसहोअर कित्ति **चवल** तुह बाणट्ठिउ जगु धवलइ। पुट्ठि भमंति हु रिउअवकित्तिहु

कालत्तणु नहु निवचूलामणि कवलइं ।।" ५० ०चूर्षौ चावमृतम् । तजैरिति वर्त्तते । चतुर्मात्रषट्कं षण्मात्रचतुर्मात्रद्वयं चामृतम् । यथा "उपहयअमय कमहमअहविदूसहु चंदणपंकुवि जलइ लयाहरुवि । इय तुह विरहिण तहि तणुंअगिहि सुहय सुहाइ न किंपि वि पसिअहि दय करिवि ।।" ५१ ०च्लृदौ सिंहपदम् । तजैरिति वर्त्तते । नव चतुर्मात्रा द्विमात्रश्च सिंहपदम् । यथा "जावयरसरंजिअ वरकामिणिपय पढिविंबिहिं लंछिइ जइ किर आसि सइ । संपइ हयवणगयरुहिरारुणसीहपयंकिअ तुह रिउघरइंति पिच्छिअहि ।।" ५२ ०तद्दीर्घकं ढजैः । ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिश्चेत्तदा तदेव सिंहपदं दीर्घकम् यथा "दीहरभुअदंडविडंबिअसुरसिंधुरकरु उरयडतुलिअविसालसिलायलु । उब्भडकोअंडपयंडिमहसिअधणंचउ पिउ एक्कंगिण जिणइ वेरिबलु ।।" ५३ ०षचृः कलकण्ठीरुतम् । ढजैरिति वर्त्तते । षण्मात्रश्चतुर्मात्राष्टकं च कलकण्ठीरुतम् । यथा "मिउ मलयसमीरमुअंगिहिं अहिणवपल्लव दिट्ठिहिं कलयंठीरुउ कन्नहिं । विसकंदलिसन्निह मुद्धह दूसह खणि खणि पाणंतिउ मुच्छाभरु अप्पहिं ।।" ५४ ०षाचूदाः शतपत्रम् । ढजैरिति वर्त्तते । षण्मात्रद्वयं चतुर्मात्रषट्कं द्विमात्रश्च शतपत्रं । "यथा एक्कु पसारइ जइ दिअवइ कर तुवि मउलइ सयवत्तु निरारिओ आओलउं । पहु तुह पुण करसरसीरुहु दिअवइलक्खिवि दिट्ठइ फुडु विअसइ अग्गलउं ।।" ५५ ०च्लृतावतिदीर्घं ढजैः । चतुर्मात्रनवकं त्रिमात्रश्चातिदीर्घं ढजैरिति चतुर्दशभिरष्टभिश्च यतिः । यथा "जइ जाहिं सुरसरिअ जइ गिरिनिज्झर सेवहिं जइ पइसहि काणणतरुसंडय । रिउ निव तुवि नवि छुट्टहिं पहु तुज्झु पयावहु कालहु अइदीहिहरभुअदंडय ।।" ५६ ०षाचूता मत्तमातङ्गविजृम्भितम् । ढजैरिति वर्त्तते । षण्मात्रद्वयं चतुर्मात्रषट्कं त्रिमात्रश्च मत्तमातङ्गविजृम्भितं । यथा "पयडिअलंछण मयलेहिण उल्लासिअकरदंडिण तारा हरणिणनिसिअरिण । उअ नीसंकिण भउ विरहिणि जणहु जणिज्जइ असमु मत्तमायंगविअंभिइण ।।"

५७ ०चत्वारिंशत्कला **एकद्व्यधिका वा मालाध्रुवकम्** ।। चत्वारिंशन्मात्रा यद्वा एकद्व्यधिका इति एकचत्वारिंशद्द्विचत्वारिंशद्वा मालाध्रुवकं नाम द्विपदी । यथा "तह पुहईसरसेहर कित्ति अकित्तिम सुरहिअदिसिमुह जाम्वहिं सग्गि पइट्ठिअ । ताम्वहिं तक्खणि सुरसुंदरिलोअहु सुरतरुकुसुम-**मालध्रुवु** हुअ मणउच्छिट्ठिअ ।।" एवमेकद्व्यधिकयोरप्युदाहार्यम् । एवं द्विपदीध्रुवा चतुःषष्टिः ।। अयं चात्र विवेकः । सिंवावलोकितार्थेषु विज्ञप्तौ संविधानके । मङ्गलेव ध्रुवा प्रोक्ता द्विपदान्यत्र कीर्त्यते" इति । प्रकारान्तरेण द्विपदीराह ।। ५८ ०**चो विजया** । एकश्चतुर्मात्रः पादे चेद्विजयानाम द्विपदी । यथा "सजया । **विजया** ।। " ५९ ०**पो रेवका** । पञ्चमात्रो रेवका "बहुवया **रेवया** ।।" ६० ०**षो गणद्विपदी** । षण्मात्रो गणद्विपदी । यथा "नियजुवई । **गणदु वई** ।। " ६१ ०**चतौ स्वरद्विपदी** । चतुर्मात्रत्रिमात्रौ स्वरद्विपदी । यथा "**पसरदु वई** । अखलिअगई ।।" ६२ ०**पदावप्सराः** । पञ्चमात्रद्विमात्रावप्सराः । यथा "उअ **अच्छरा** । गयमच्छरा ।। " ६३ ०**अष्टौ कला वसुद्विपदी** । यथा "सु तव **सुदु वई** । जयइ नरवई ।। " ६४ ०**चौ करिमकरभुजा** । चतुर्मात्रद्वयं करिमकरभुजा । यथा "**करिमयरभुओ** । उव्वहुयभुओ ।।" ६५ ०**चलदलाश्चन्द्रलेखा** । चतुर्मात्रो लघुर्द्विमात्रो लघुश्च चन्द्रलेखा । यथा "नवचंदलेह । जिम्व मुद्ध एह ।। " ६६ ०**पतौ मदनविलसिता** । पञ्चमात्रस्त्रिमात्रश्च मदनविलसिता । यथा "**मयणविलसिअं** । पाववसिअं ।। " ६७ **चपौ जम्भेदिका** । चतुर्मात्रपञ्चमात्रौ जम्भेदिका । यथा "सा तसु बेट्टिआ । सुट्ठु **जंभेट्टिआ** ।।" ६८ ०**पचौ लवली** । पञ्चमात्रचतुर्मात्रौ लवली । यथा "उअ वणावलिआ । फुल्लिअ **लवलिआ** ।।" ६९ ०**सप्त कला दलौ चामरपुरसुन्दरी** । आदौ सप्त कलास्ततो द्विमात्रो लघुश्चामरपुरसुन्दरी यथा "**अमरपुरसुंदरिहिं** । भड वरिअ सयंवरिहिं ।।" ७० ०**षचौ काञ्चनलेखा** । षण्मात्रचतुर्मात्रौ काञ्चनलेखा ।

यथा "मणिकंचणरेहिअ । सुरसुंदरि जेहिअ ॥" ७१ **०पौ चारुः** । द्वौ पञ्चमात्रौ चारुः । यथा **चारुचंपयरुई** । ओअ सोहइ जुअई ॥" ७२ **०तषताः पुष्पमाला** । त्रिमात्रषण्मात्रत्रिमात्राः पुष्पमाला । यथा "एह ललिअदेह बाल । नाइ जाइफुल्लमाल" तोमरमित्यन्ये । एवमन्यां अपि त्रिंशन्मात्रापर्यन्ता अभ्यूह्याः । अप्रसिद्धाभिधानत्वात्तु नोक्ता । यदाह "चतुर्मात्रादिकत्रिंशत्प्रान्तैरंहि युगैः पुनः । एकानैकैरन्तवर्णैर्यमके द्विपदीं विदुः **द्विपदीप्रकरणम्** । ७३ **०गाथात्रानुक्तम्** । अत्र शास्त्रे यन्नोक्तं छन्दस्तद्गाथा संज्ञम् । यथा "दश धर्म्मं न जानन्ति, धृतराष्ट्र निबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः, क्रुद्धः श्रान्तो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामीति ते दश ॥ ७३ ॥ अत्र त्रिभिः षड्भिर्वा पादैः श्लोकः ॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोऽनुशासनवृत्तौ द्विपदीव्यावर्णनो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

१ **०अथ प्रस्तारादयः षट् प्रत्ययाः** । प्रस्तार्यत इति प्रस्तारो, वृत्तानां विस्तरतो विन्यासः, स आदिर्येषां प्रत्ययानां ते प्रस्तारादयः प्रतीतिजननात्प्रत्ययास्तेऽधिक्रियन्ते । ते च षट् । यदाहु "प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टं सर्वैकादिगलक्रिया । सङ्ख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः" । तत्र प्रस्तारमाह । २ **०प्राक्कल्पाद्यगोऽधो लः परमुपरि समं प्राक् पूर्वविधिरिति समयभेदकृद्भ्यो प्रस्तारः** ॥ तत्रायं क्रमः । पादेऽर्द्धे छन्दसि वा यावन्तो वर्णास्तावन्तो गुरवः प्रथमविकल्पे स्थाप्याः । यथा समवृत्तस्य त्र्यक्षरे पादे गुरुत्रयं ऽ ऽ ऽ, ततोऽस्य प्राक्कल्पस्याद्यो यो गुरुस्तस्याधो लघुः स्थाप्यः, ततः परमुपरि समं स्थाप्यं, यत्रोपरि गुरुस्तत्राधस्तादपि गुरुर्यत्रोपरि लघुस्तत्राधस्तादपि लघुः यथा ऽ ऽ ऽ, । ऽ ऽ पुनः प्राक्कल्पाद्यगुरोरधो लघुः स्थाप्यः, परमुपरि सममिति वचनात्ततः

परं गुरुः स्थाप्यः । ततः स्थापितलघोः प्राक् पृष्ठे पूर्वविधिरिति पूर्वस्य प्रथमविकल्पस्य सर्वगुरोर्विधिर्विधानं, प्रथमविकल्पे यो वर्णः स चेह गुरुरेव । यथा एवं सर्वलघुविकल्पं यावदयं विधिः करणीयः । यथा | ऽ ऽ ऽ | । ऽ ऽ | ऽ । ऽ | । । ऽ | ऽ ऽ । | । ऽ । | ऽ । । | । । । | समयभेदकृद्वर्जमिति समयोऽभ्युपगमस्तद्भेदकारी विकल्पः प्रस्तारक्रमायातोऽपि वर्जनीयः, सङ्ख्यायां न गणनीय इत्यर्थः । अस्य चार्द्धसमादावुपयोगः । **इति समवृत्तप्रस्तारः** । अर्द्धसमप्रस्तारे त्वर्द्धस्य प्रस्तारः कार्यः । यथा द्व्यक्षरपादद्वयस्य सर्वगुरोः ऽ ऽ ऽ ऽ आद्यगुरोरधोलघुस्ततः परमुपरि सममिति परतो गुरुत्रयं स्थाप्यं । ऽ ऽ ऽ पुनः प्राक्कल्पाद्यगोऽधो ल इति प्रथमपादद्वितीयगुर्वक्षरस्वाधोलघुः, परतस्तु परमुपरि सममिति गुरुद्वयं, ततः प्राक् पूर्वविधिरित्यादौ गुरुः स्थाप्यः ऽ । ऽ ऽ अनया रीत्या सर्वलघुं यावत् षोडशभेदाः—

ऽ ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ । ऽ	ऽ ऽ ऽ ।	ऽ ऽ । ।
। ऽ ऽ ऽ	। ऽ । ऽ	। ऽ ऽ ।	। ऽ । ।
ऽ । ऽ ऽ	ऽ । । ऽ	ऽ । ऽ ।	ऽ । । ।
। । ऽ ऽ	। । । ऽ	। । ऽ ।	। । । ।

एषु प्रथमषष्ठैकादशषोडशाः समवृत्तभेदत्वेनाभ्युपगतार्द्धसमवृत्तभेदकारित्वाद्वर्जनीयाः ततः शेषा द्वादश शुद्धार्द्धसमभेदाः । विषमप्रस्तारे तु पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्यः । यथा द्व्यक्षरपादचतुष्टयस्य सर्वगुरोः ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ, ऽऽ प्राक्कल्पाद्यगोऽधो ल इत्याद्यगुरोरधो लघुः स्थाप्यः ततः परमुपरि सममिति परतो गुरुसप्तकं स्थाप्यं । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ, पुनः प्रथमपादद्वितीयगुर्वक्षरस्याधो लघुः परमुपरि सममिति परतो गुरुषट्कं ततः पाक् पूर्वविधिरित्यादौ गुरुः स्थाप्यः ऽ, ।, ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ अनया रीत्या सर्वलघुं यावत् षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भेदाः, तेषां मध्यात् समार्द्धसमरूपत्वेन अभ्युपगतविषमप्रस्तारभेदकारित्वात् प्रथमो द्वितीयात् सप्तदशः सप्तदशोऽन्त्यभेदं

यावत् वर्ज्जनीयः । ते च समुदिताः षोडश । तद्यथा ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ	१	ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ।	१३७
। ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ	१८	। ऽ ऽ । । ऽ ऽ ।	१५४
ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ	३५	ऽ । ऽ । ऽ । ऽ	१७१
। । ऽ ऽ । । ऽ ऽ	५२	। । ऽ । । । ऽ ।	१८८
ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ	६९	ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ।	२०५
। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ	८६	। ऽ । । । ऽ । ।	२२२
ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ	१०३	ऽ । । । ऽ । । ।	२३९
। । । ऽ । । । ऽ	१२०	। । । । । । । ।	३५५

अमीषां मध्ये प्रथमषष्ठैकादशषोडशाः समभेदाः । अन्ये अर्द्ध-समभेदाः । अथ जातिष्वार्यायाः प्रस्तारो यथा "प्रथमस्य गणस्य द्विगुरोः | [ऽ ऽ] | आद्यस्य गुरोरधो लघुः स्थाप्यस्ततः परमुपरि सममिति परगुरुसहितद्वितीयादिगणानामधो गुरवः स्थाप्याः, प्राक् पूर्वविधिरिति यावत्यः प्रथमगणे मात्रास्तावत्यो गुरुलघुक्रमेण पूरणीयाः, ततश्चतुर्मात्रत्वात्पूर्वगणस्यात्रैका मात्रा प्राक् न्यसनीया, तेन द्वितीयभेदे प्रथमगणो गुर्वन्तः । । ऽ अन्ये तु गुर्वात्मकाः पुनराद्यगुरो रधो लघुस्ततः परमुपरि सममिति अन्ये गणा गुर्वात्मकाः, पाक् पूर्वविधिरिति मात्रात्रय प्रथमगणसम्बन्धिन्यवशिष्टे यदि लघुपूर्वो गुरुर्दीयते तदा नौजे ज इति वचनात् समयभेदः स्यात् ततो गुरुपूर्वो लघुर्दीयते इति तृतीयभेदे गुर्वादि [ऽ । ।] प्रथमो गणः । शेषाश्च तथैव । पुनराद्यगुरोरधो लघुस्ततः परमुपरि सममिति द्वौ लघू शेषाश्च गणा गुर्वात्मकः प्राक् पूर्वविधिरित्येका मात्रा प्रथमगणेऽवशिष्यते, सा प्राक् न्यस्येति चतुर्भेदे सर्वलघुः प्रथमो गणः [। । । ।] शेषाश्च तथैव । पुनर्द्वितीयगणप्रथमगुरोरधो लघुस्ततः परमुपरि सममिति द्वितीयगण-द्वितीयगुरुत आरभ्य सर्वे गुरवः । प्राक् पूर्वविधिरिति यदि लघुपूर्वं गुरुद्वयं दीयते तदा गणनाशात्समयभेदः स्यात्, तदेतन्माभूदिति द्वितीय-

गणापेक्षयैव द्वितीयगणलघोः पूर्वो लघुर्देयः । प्रथमश्च गणः सर्वगुरुरिति पूर्वविधिना गुर्वात्मक इति द्विगुरुर्गुर्वन्तश्च पञ्चमे भेदे प्रथमद्वितीयौ गणौ, ततः षष्ठसप्तमाष्टमेषु भेदेषु क्रमेण द्वितीयतृतीयचतुर्थभेदतुल्यः प्रथमो गणो, द्वितीयश्च गुर्वन्त एव, ततो नवमे भेदे द्वितीयगणगुरोरधो लघुस्ततः प्राक् पूर्वविधिरिति लघुपूर्वो गुरुः प्राक् देयस्तेन जगणस्तत्र सम्पन्नः । प्रथमश्च गुर्वात्मक उपरि तुल्यत्वं पुनः परेषां स्थितमेव यावद्विंशतितमे भेदे गणद्वयं लघुरूपं संपन्न । इति द्वितीयो गणो विंशत्या निष्ठितः । तृतीयगणश्चतुर्भेद एकैको विंशतिकृत्वोऽशीत्या निष्ठितः । चतुर्थगणः पञ्चभेद एकैकोऽशीतिकृत्वश्चतुःशत्या निष्ठितिः । पञ्चमगणश्चतुर्भेद एकैकश्चतुःशतीकृत्वः षोडशशत्या निष्ठितः । षष्ठगणो द्विभेद एकैकः षोडशशतीकृत्वो द्वात्रिंशच्छत्या निष्ठितः । सप्तमगणश्चतुर्भेद एकैकोद्वात्रिंच्छतीकृत्वो द्वादशभिः सहस्रैरष्टशत्युत्तरैर्निष्ठितः । अन्त्यो गुरुरेक एव एकेन गुणितं तदेवेति तावद्भिरेव निष्ठितः एवं निश्चितं पूर्वार्द्धम् । परार्द्धमपि गणविकल्पान्निश्चित्य प्रस्तारयेत् । एवमन्येष्वपि मात्राछन्दःसु प्रस्तारो ज्ञेय इति । समवृत्तानां प्रकारान्तरेण प्रस्तारमाह ॥ ३ **०ग्लाव-धोऽधो द्विर्द्विरतः ।** समवृत्तानां प्रस्तारे चिकीर्षिते प्रथमपङ्क्तौ याव-त्सङ्ख्यापरिमाणमेकान्तरितावधोऽधो गुरुलघू स्थाप्यौ, अतः परं द्वितीया-दिपङ्क्तिषु द्विगुणद्विगुणा गुरवो लघवश्चाधोऽधः स्थाप्याः । यथा त्र्यक्षरे छन्दसि प्रथमपङ्क्तौ एकान्तरिता गुरुलघवोऽष्टसंख्यां यावत् स्थाप्या, द्वितीयपङ्क्तौ द्वौ द्वौ, तृतीयपङ्क्तौ चत्वारश्चत्वारः । इति प्रस्तार उक्तः । समवृत्तानां नष्टमाह ॥ ४ **०नष्टाङ्कस्य दले लः सैकस्य गः ।** किंचिद्वृत्तं नष्टं चतुर्थं पञ्चमं वा, तत्समं यदि भवति तदा दलेऽर्धे कृते ल इति लघुर्लभ्यते पुनर्दले लघवो लभ्यन्ते, अथ वैषम्यात्संख्यार्द्धं न ददाति तदा सैकस्य ग इति सैकस्याङ्कस्य दले कृते गुरुर्लभ्यते, पुनस्तद्वत् नष्टवृत्तमुत्पद्यते । यथा अत्रैव त्र्यक्षरे छन्दसि पञ्चमं वृत्तं नष्टं, पञ्चार्द्धं न ददतीति सैका

षट् तदर्द्धे गुरुः, पुनस्त्रयार्धे न ददति सैकाश्चत्वारस्तदर्द्धे गुरुः, द्वयोरधर्ममेक इति लघुरिति। द्वौ गावेको ल ईदृशं पञ्चमं वृत्तं ऽ ऽ। इति समवृत्तनष्टविधिरुक्तो। जातीनां नष्टविधिरुच्यते ॥ ५ **०नष्टाङ्के गणैर्हृतशेषसंख्यो गणो देयो राशिशेषे लब्धं सैकम्**। नष्टस्य वृत्तस्याङ्के स्थापिते गणैर्गणविकल्पैर्हृते यच्छेषं तत्संख्यो गणो देयः। यत्र तु राशिशेषं भवति, तत्र लब्धं सैकं कार्यम्। ततः पुनस्तस्मिन्नुत्तरगणविकल्पैर्हृते शेषसंख्यो गणो देयः। यथा आर्याप्रस्तारे एका कोटिरेकविंशतिर्लक्षा एकविंशतिः सहस्रा द्वे शते द्वादशोत्तरे इत्येतावत्संख्यं वृत्तं नष्टं कीदृशमिति पृष्टे प्रथमगणश्चतुर्थवि(वि)कल्प इति चतुर्भिर्नष्टाङ्कं हरेत्, लब्धं त्रिंशल्लक्षास्त्रिंशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि व्युत्तराणि, शेषं चत्वारीति सद्विकल्पेषु चतुर्थं सर्वलघुं न्यसेत् [। । । ।] द्वितीयो गणः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्हरेत्। लब्धं षट् लक्षाः षट् सहस्राः षष्ट्यधिकाः, राशेश्च हताः शेषं त्रीणीति तद्गणविकल्पेषु तृतीयं मध्यगुरुं न्यसेत्, ततो राशिशेषे लब्धं सैकं इति वचनाल्लब्धं सैकं कृत्वा तृतीयगणश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्हरेत्, लब्धमेकं लक्षमेकपञ्चाशत्सहस्राः पञ्च शतानि पञ्चदशोत्तराणि। राशिशेषमेक इति तद्विकल्पेषु प्रथमं सर्वगुरुं न्यसेत्, लब्धं सैकं कृत्वा चतुर्थगणस्य पञ्चविकल्पत्वात्पञ्चभिर्हरेत् लब्धं त्रिंशत्सहस्राः त्रीणि शतानि व्युत्तराणि। राशिशेषमेक इति प्रथमविकल्पं सर्वगुरुं न्यसेत्, ततो लब्धं सैकं कृत्वा पञ्चमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत्, लब्धं पञ्चसप्ततिः शतानि षट् सप्तत्यधिकानि। शेषं चत्वारीति चतुर्थविकल्पं सर्वलघुं न्यसेत्, ततः षष्ठस्य द्विविकल्पत्वात् द्वाभ्यां हरेत्, लब्धं सप्तत्रिंशच्छतान्यष्टाशीत्याधिकानि, शेषं द्वे इति द्वितीयविकल्पं सर्वलघुं न्यसेत्। ततः सप्तमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत्। लब्धं नव शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि। शेषं चत्वारीति चतुर्थविकल्पं सर्वलघुं न्यसेत्, अन्ते नित्यविन्यासं गुरुं न्यसेत्, ततः सप्तमगणाल्लब्धं परार्द्धादिगणस्य चतु-

विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत् । लब्धं द्वे शते षट्त्रिंदधिके । राशिशेषं त्रीणीति तृतीयविकल्पमादिगुरुं न्यसेत् । ततो लब्धं सैकं कृत्वा द्वितीयगणस्य पञ्चविकल्पत्वात्पञ्चभिर्हरेत् लब्धं सप्तचत्वारिंशत्, राशिशेषं द्वे इति द्वितीयविकल्पमन्तगुरुं न्यसेत् । ततो लब्धं सैकं कृत्वा तृतीयगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत् । लब्धं द्वादश शेषं चत्वारीति चतुर्थविकल्पं सर्वलघुं न्यसेत् । ततश्चतुर्थगणस्य पञ्चविकल्पत्वात्पञ्चभिर्हरेत् । लब्धं द्वे राशिशेषं द्वे इति द्वितीयविकल्पमन्तगुरुं न्यसेत् । ततो लब्धं सैकं कृत्वा पञ्चमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत् लब्धं शून्यम् । राशिशेषं त्रीणीति तृतीयविकल्पमादिगुरुं न्यसेत् । षष्ठो नित्यविन्यासो लघुरेव । ततो लब्धं सैकं कृत्वा सप्तमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिर्हरेत् । लब्धं शून्यं । शेषमेकमिति प्रथमविकल्पं सर्वगुरुं न्यसेत् अन्ते नित्यविन्यासो गुरुरवे । स्थापना यथा— ।।।।, ।ऽ।, ऽऽ, ऽऽ, ।।।।, ।।।।, ।।।।, ऽ।।, ऽ॥, ॥ऽ, ।।।।, ॥ऽ, ऽ॥।, ऽ, ऽऽ, १२ १२ १२ १२ संख्यतमैषार्या । यदाह "नष्टाङ्के प्रथमं भक्ते, गणाङ्कैश्चतुरादकैः शेषसंख्यो गणो देयो, लब्धं कुर्यात्सरूपकम् ॥ १ ॥ पुनर्भजेत्पुनर्लब्धं सरूपं शेषसंख्यया । गणान् दधाद्गते शेषे, गाथायाः प्राक् गणक्रमः" एवमन्येष्वपि मात्राच्छन्दस्सु नष्टविधिर्ज्ञेय इति नष्टानयनम् । अथोद्दिष्टस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह । **६ ०उद्दिष्टेऽन्त्याल्लाद्विर्गेकंत्यजेत्** । केनचित् प्रस्तारोक्ते वृत्ते कतिथमित्युद्दिष्टे यथा ।ऽऽ एवं लगेषु स्थापितेष्वन्त्याल्लादारभ्यार्थात्पश्चानुपूर्व्याधो द्विरिति द्विगुणोऽङ्कः कार्यः । गुचेदेकं त्यजेत्, गुरोरधो द्विगुण एकोनः कार्यः । अयमर्थः—अन्त्यस्य लस्याधो योऽङ्कस्तं द्विगुणयेत्, स च निराकाराया आवृत्तेरसंभवात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेक एव परिशिष्टो द्विगुणीकृतो द्विको जातस्ततस्तस्मादपनीय तत्पूर्वस्य गुरोरधो निधाय द्विगुणीकृतश्चतुष्कः स एकोनः कृतस्त्रिकः पुनस्तत्पूर्वस्य गुरोरधो निधाय

द्विगुणीकृतः षट्कः, स एकोनः पञ्चकस्तदीदृशं पञ्चमं वृत्तमिति। अथ जातीनामुद्दिष्टमाह। ७ **०आद्यमन्त्येन हतं व्यधस्तनम्**। स जयति कुमारपालः, श्रीमानवनिपतिशतविनुतचरणः। निर्मलयशसा धवलितभुवनश्चक्रधरतुल्यौजाः॥ ।१। केनचिदियमार्या कतिथीती पृष्टे, अस्या गणान् संस्थाप्य तदधश्चतुष्पञ्चादिकां विकल्पसंख्यां यथासंभवं लिखेत्। ततो गणितक्रमेण आद्यमन्त्येन हत्वा व्यधस्तनमिति तत्र दृष्टविकल्पादधस्तान् विकल्पान् राशेर्व्यपोह्य संख्यां लब्धामेतावतिथं वृत्तमिति निर्दिशेत्। कथं, अन्ते न्यस्तस्यार्द्धगणस्याविकल्पत्वादेकमङ्कमधो निधाय सप्तमगणस्य चतुर्विकल्पाच्चतुर्भिर्हन्यात्, जातानि चत्वारि, इह दृष्टः सर्वगुरुस्तस्याधस्तनानन्तगुर्वादिगुरुसर्वलघूंस्त्रीन् अस्माद्राशेः पातयेत्, शेषमेकम्। षष्ठश्चाविकल्पः पञ्चमे चतुर्भिर्हते अधस्तने चैकस्मिन् सर्वलघौ त्यक्ते त्रीणि, चतुर्थे पञ्चभिर्हतेषु पञ्चदश, अधस्तनेषु त्रिषु त्यक्तेषु द्वादश, तृतीये चतुर्भिर्हतेषु अष्टचत्वारिंशत्, त्याज्यं नास्ति। द्वितीये पञ्चभिर्हतेषु त्रिषु त्यक्तेषु द्वे शते सप्तत्रिंशदधिके, प्रथमे चतुर्भिर्हतेषु एकस्मिन् त्यक्ते नव शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि, पूर्वार्द्धान्त्यार्द्धगणश्चाविकल्पः। सप्तमे चतुर्भिर्हतेषु सप्तत्रिंशच्छतान्यष्टाशीत्यधिकानि। त्याज्यं नास्ति। षष्ठे द्वाभ्यां हतेषु पञ्चसप्ततिः शतानि षट्सप्तत्यधिकानि। त्याज्यं नास्ति। पञ्चमे चतुर्भिर्हतेषु त्रिंशत्सहस्राण्येकं शतानि चतुरुत्तराणि। त्याज्यं नास्ति। चतुर्थे पञ्चभिर्हतेषु चतुर्षु त्यक्तेषु लक्षमेकमेकपञ्चाशत्सहस्राः पञ्च शतानि षोडशाधिकानि। तृतीये चतुर्भिर्हतेषु त्रिषु त्यक्तेषु षट् लक्षाः षष्टिशतानि एकषष्ट्यधिकानि। द्वितीये पञ्चभिर्हतेषु द्वयोस्त्यक्तयोस्त्रिंशल्लक्षास्त्रिंशत्सहस्राण्येकं शतानि त्र्युत्तराणि। प्रथमे चतुर्भिर्हतेषु त्याज्याभावादेका कोटिरेकविंशतिर्लक्षा एकविंशतिः सहस्राः द्वे शते द्वादशोत्तरे एतावतिथीति निर्दिशेत्। यदाह "गणानुद्दिष्टगाथायाः, संस्थाप्य तदधो लिखेत्। चतुष्पञ्चादिकां संख्यां, स्थानस्थानोचितां ततः ॥१। हत्वा हत्वाद्यमन्त्येन चोपरिस्थगणादधः।

पृथग् धृतगणेभ्योऽथ गणसंख्यां विकल्पयेत् । २ । हताद्वार्योचिता तावद्यावदाद्याङ्कसंभवः । तत्संख्यामुद्दिशेद्वाथामुद्दिष्टप्रत्यये बुधः" । ३ । एवमन्यास्वपि जातिषु यथा स्वविकल्पं ज्ञेयमित्युद्दिष्टसंख्यानयनम्। अथ सर्वैकादिगलक्रियापरिज्ञानार्थमाह । ८ **०वर्णसमानेककान् सैकानुपर्युपरि क्षिपेत् मुक्त्वान्त्यं सर्वैकादिगलक्रिया** ॥ वर्णसमान् वर्णतुल्यान् यावन्तो वर्णास्तावत एककान्, सैकान् एकेन सहितान्विन्यस्योपर्युपरि क्षिपेदन्त्यं मुक्त्वा, इयं सर्वैकादिगलक्रिया । सर्वगाणां सर्वलानामेकादिगानामेकादिलानां च परिज्ञानाय क्रियाकरणमित्यर्थः । यथा चतुरक्षरे छन्दसि पञ्चैकका उपर्युपरि न्यस्यन्ते । ततोऽधस्तनो द्वितीये क्षिप्यते । द्वितीयोऽपि तृतीये । तृतीयोऽपि चतुर्थे । मुक्त्वान्त्यमिति वचनादन्त्यो वर्ज्यते । पुनरधस्तनो द्वितीये क्षिप्यते द्वितीयोऽपि तृतीये अन्त्यं मुक्त्वा । पुनरधस्तनो द्वितीये क्षिप्यते । जातन् । (द्रष्टव्यम् अंतिम पंक्ति तुलिकायाम्)

१	१	१	१	१	१
१	१	१	४	४	४
१	१	३	३	६	६
१	२	२	२	३	४
१	१	१	१	१	१

अत्र प्रथमकं सर्वगुरु ऽ ऽ ऽ ऽ चत्वार्यें कलघूनि त्रिगुरूणि । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ | ऽ ऽ । ऽ | ऽ ऽ ऽ । षट् द्विलघूनि द्विगुरूणि ।। ऽ ऽ | । ऽ । ऽ | ऽ । । ऽ | । ऽ ऽ । | ऽ । ऽ । | ऽ ऽ । । | चत्वारि त्रिलघून्येक गुरूणि ।।। ऽ | ।। ऽ । | । ऽ ।। | ऽ ।।। | एकं एकं सर्वलघु । । । । | इयमेव सर्वैकादिगलक्रिया प्रथमषष्ठैकादशषोडश समवृत्त हान्या द्व्यक्षरार्द्धसमस्य यथा ४, ४, ४ अत्र चत्वार एकलघवश्चत्वारो द्विलघवश्चत्वारस्त्रिलघवः । एवमन्येष्वपि अर्द्धसमेषु ज्ञेयम् तथा अष्टाक्षरजातेः सर्वैकादिगलक्रिया द्व्यक्षरसमवृत्तहान्या चतुरक्षरार्द्धसमहान्या च द्व्यक्षरविषमस्य यथा ॥ (८, २६, ५३, ६६, ५३, २६, ८) एव मन्येष्वपि विषमेषु ज्ञेयम्। अथ जातीनां सर्वैकादिगलक्रियामाह । ९

०आद्यभेदानधोऽधो न्यस्य परैर्हत्वाऽग्रे क्षिपेत्। आर्यायामाद्यगणस्य भेदान् लघु द्विलघु चतुर्लघूनेकं द्वावेकं चेत्यधः स्थापयित्वा परैर्द्वितीयगणभेदैः अलघु द्विलघु चतुर्लघुभिरेकव्येकसंख्यैः कपाटसन्धिक्रमेण स्थापितैः यथा (१, २, ११, ३, १) पृथग् पृथग् गुणयित्वा अग्रे क्षिपेदिति। एकेन गुणितेन जातमग्रतः स्थाप्यं (१, २, १) अत्र त्रिभिर्गुणितं (३, ६, ३) क्षिपेत्। जातं (१, ५, ७, ३) पुनरेकेन। (१, ३, १) गुणितमत्र क्षिपेत्। जातं (१, ५, ८, ५, १) अत्र एको लघुः पञ्च द्विलघवोऽष्टौ चतुर्लघवः पञ्च षट्लघवः एकश्च सर्वलश्चरिति पुनरस्य राशेरनयैव दिशा तृतीयगणविकल्पैर्घाते जातस्य परस्मिन् राशौ क्षेपे जातं १, ७, १९, २६, १९, ७, १। पुनरस्य राशेरनयैव दिशा चतुर्थगणविकल्पैर्घाते जातस्य परस्मिन् राशौ क्षेपे जातं (१, १०, ४१, ९०, ११६, ९० ४१, १०। अथ संख्यामाह— १० **०ते पिण्डिताः संख्या**। ते सर्वैकादिगलाङ्काः पिण्डिता एकीकृताः संख्या भवन्ति तद्यथा—अस्मिन्नेव चतुरक्षरे छन्दस्यकं चत्वारि षट् चत्वार्येकमिति षोडश वृत्तानि भवन्ति। एवमर्द्धसमेषु विषमेषु मात्राछन्दस्सु च ज्ञेयं। अथ प्रकारान्तरेण समवृत्तानां संख्यामाह। ११ **०वर्णसमद्विकहतिः समस्य**। समवृत्तस्य पादे यावन्तो वर्णास्तावतां द्विकानामान्योऽन्यघातः समवृत्तानां संख्या। तत्र उक्तायां द्विकस्यान्योऽन्यघातो न संभवतीति द्विभेदैव। अत्युक्ताद्विकद्वयघाते चतुर्भेदा। मध्याद्विकत्रयघाते अष्टभेदा। प्रतिष्ठाद्विकचतुष्टयघाते षोडशभेदा। एवं यावदुत्कृतेः षड्विंशतेः द्विकानामन्योऽन्यघाते षट् कोट्य एकसप्ततिर्लक्षा अष्टौ सहस्राण्यष्टौ शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि॥ १२ **०ते द्विगुणा द्विहीनाः सर्वे**। ते विवक्षितजातिभेदा द्विगुण-द्विहीना उक्तादयो विवक्षितजातिपर्यन्ताः सर्वे भेदा भवन्ति। यथोत्कृतिभेदा एव द्विगुणा

द्विहीनाः सर्वजातिभेदास्त्रयोदश कोटयो द्वाचत्वारिंशल्लक्षाः सप्तदश सहस्राः सप्तशतानि षड्विंशत्यधिकानि भवन्ति। यथा वा गायत्र्यां चतुःषष्टिभेदा द्विगुणा द्विहीना गायत्रीपर्यन्ताः षड्विंशत्यधिकं शतमुक्तादिजातिभेदा भवन्ति। एवमन्यास्वपि वाच्यं। अथ प्रकारान्तरेणार्द्धसमसंख्यामाह ॥

१३ ०समकृती राश्यूना अर्द्धसमस्य। सममिति समवृत्तसंख्योच्यते। तस्य कृतिर्वर्गः। सा राश्यूना समवृत्तसंख्याहीना। अयमर्थः—समवृत्तसंख्या गुणिता समवृत्तसंख्याराश्यूना अर्द्धसमस्य संख्या भवति। यथा चतुरक्षरसमवृत्तसंख्या षोडश तत्कृतिर्द्वे शते षट्पञ्चाशदधिके समार्द्धसमभेदाः। ते राश्यूनाः शुद्धार्द्धसमस्य संख्या भवति द्वे शते चत्वारिंशदधिके। अथ प्रकारान्तरेण विषमवृत्तसंख्यामाह ॥ **१४ ०तत्कृतिर्विषमस्य।** तस्याः समकृतेः कृती राश्यूना विषमवृत्तस्य संख्या। यथा—अस्मिन्नेव चतुरक्षरे छन्दसि समकृतिर्द्वे शते षट्पञ्चाशदधिके, तस्याः कृतिः पञ्चषष्टिः सहस्राः पञ्च शतानि षट्त्रिंशदधिकानि समार्द्धसमविषमसंख्या, अस्यां समार्द्धसमराश्यूनायां पञ्चषष्टिः सहस्रा द्वे शते अशीत्यधिके। अथ मात्रावृत्तानां प्रकारान्तरेण ॥ संख्यामाह ॥

१५ ०विकल्पहतिर्मात्रावृत्तानां। मात्रावृत्ते या गणविकल्पसंख्या सा अन्योऽन्यहता मात्रावृत्तस्य संख्या भवति। सा यथास्थानं प्रागेवोदाहृता। अत्र मात्राविकल्पानां संख्यामाह ॥ **१६ ०अङ्कान्त्योपान्त्ययोगः परे परे मात्राणाम्।** अङ्कानामेकद्व्यादीनां यावन्त्यौ पान्त्यौ तयोर्योगः परस्परभीलनं परे परे स्थाने न्यस्तौ मात्राणां संख्या भवति। यथा द्वे (द्व्ये) कयोरन्त्योपान्त्योर्योगे त्रयः परस्थाने न्यस्तास्त्रिमात्रस्य विकल्पसंख्या। त्रिकद्विकयोर्योगे पञ्च परे स्थाने न्यस्ताश्चतुर्मात्रस्य विकल्पसंख्या। पञ्चकत्रिकयोर्योगेऽष्टौ परे स्थाने न्यस्ताः पञ्चमात्रस्य विकल्पसंख्या। अष्टकपंचकयोर्योगे त्रयोदश परे स्थाने न्यस्ताः षण्मात्रस्य विकल्पसंख्या। त्रयोदशकाष्टकयोर्योगे एकविंशतिः परे स्थाने न्यस्ताः सप्तमात्रस्य विकल्पसंख्या। एकविंशतित्रयोदशकयोर्योगे चतुस्त्रिंशत्परे स्थाने न्यस्ता अष्टमात्रस्य

विकल्पसंख्या । स्थापना । १ | २ | ३ | ४ | ५ | ६ | ७ | ८ एवमुत्तरत्रापि । अथाध्वयोगमाह ॥ १७ ०**द्विघ्नानेकाध्वयोगः** ॥ द्विघ्ना द्विगुणा एकेन रूपेण हीना १ | २ | ३ | ५ | ८ | १३ | २१ | ३४ | संख्या अध्वयोगो भूमिमानं भवति । व्यक्षरे छन्दस्यष्टौ प्रस्तारा: । ते द्विगुणिता: षोडश । तत एकस्मिन्पातिते पञ्चदश । पञ्चदशाङ्गुलायां भुवि व्यक्षरं छन्दः प्रस्तार्यते । एकमङ्गुलं वर्णेनावष्टभ्यते । एक चान्तरालं चाध्वमानं । इह च प्रस्तारसंख्ययोरेवोपयोगो नष्टादयस्त्वयश्चित्रमात्रं । अध्वयोगस्तु पुरुषेच्छानुविधायित्वेनानियतो, नच क्षेत्रनियमे फलमस्ति इति निरुपयोगः । पूर्वाचार्यानुसरणात्त्वस्माभिरुक्तः ॥

॥ इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञच्छन्दोनुशासनवृत्तौ प्रस्तारादिव्यावर्णनो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

॥ संपूर्णोऽयं ग्रन्थः ॥

परिशिष्ट – १

卐

अंकान्त्योपान्त्य योगः	८.१६
अजमुखश्चोर्गन्तो	३.६५
अजश्चूस्तृतीयपञ्चमो	५.२
अतिजगत्यां नतिगा	२.१९४
अतिधृत्यां म्सौ ज्सौ	२.३२१
अति शक्वर्यां स्जसस्या	२.२४२
अत्यष्टौ यन्नस्भलगाः	२.२८६
अत्युक्तामध्याप्रतिष्ठा	२.४
अत्युक्तायां गौ स्त्री	२.७
अथ प्रस्तारादयः	८.१
अथ प्रयोऽपभ्रंशे	५.१
अनुष्टुभि त्रौ गौ विभा	२.७२
अनुष्टुभि नाद्या त्स्नौ	३.३३
अन्ते च	३.४२
अन्त्येऽद्यात्	४.१६
अन्यथापि	४.८७
अन्यद्वितानम्	२.८७
अन्यद्विषमम्	१.१५
अभिकृतौ भ्मस्मनीगाः	२.३७२
अभिनवं तजैः	७.४८
अयुज्याद्यलाद् गः	३.५७
अर्धयोर्वा	३.३०
अष्टोपजातिः	६.१६
अष्टौ कला वसुद्विपदी	७.६३
अष्टौ नत्रा मौ गो	२.२६३
आकृतौ त्रौ त्रौ त्रौ	२.३५३
आदौ पश्चित्रलेखा	४.७९
आद्यचियतिः पथ्या	४.३
आद्यमेदानधोऽधो	८.९
आद्यमन्त्येन हतम्	८.७
आद्ययोः षची	५.३९
आद्ये तृतीये त्रिदौ	५.३५
आद्येऽर्धे उदः	४.१५
आभिबर्हुरुपा	५.२२
आसां तृतीयस्य	५.२३
उक्तायांगः श्रीः	२.६
उत्कृतौ मौ तो	२.३७६
उत्साहादिना येनैव	५.४०
उद्दिष्टेऽन्त्याल्लात्	८.६
उपगीतं तजैः	७.४४
उपान्त्यलोना	४.६७
उभे विषमा	४.४५
उष्णिहि मौ गो	२.५२
एकाक्षरोक्ता जातिः	२.३
एकोऽष्टाक्षरः पादः	३.४०
एतयोः परयोश्च	२.१५६
एदोतौ पदान्ते	१.१०
एभि पादाकुलकम्	३.७०
एषैव नीपरतः	२.३८६
ओजजा चारूहासिनी	३.६०
ओजजा पश्चिमान्तिका	३.६३
ओज युजोः	३.१
ओज युजोच्छडा रासः	५.१६
ओजे चौ युजि षचौ	३.६२

ओजे विपरीतादिः ३.३५
ओजे षण्मात्रा लगन्ताः ३.५३
× क≍प विसर्गानुस्वार १.७
कडवकान्ते प्रारब्धार्थो ६.३
कामिन्याद्या व्यत्यये ३.२५
कुंकुमकेसरं तजैः ७.४०
कृतिः प्राविसमभ्युदश्च २.५
कृतौ भ्रौ भ्रौ रमौ २.३३४
क्रमवृद्ध्योद् व्यवसमुपात् ४.२०
खंजकं दीर्घीकृतं ४.८४
गन्त च: पचुपाः ४.४०
गन्तारनालम् ४.६६
गलितमेवायकं ४.४९
गाथस्याद्यार्धं समैश्चैः ४.९०
गाथात्रानुकतम् ७.७३
गाथाद्यर्धेऽन्त्यगात् ४.१८
गाथिनी ४.२१
गाने चिदौ झम्बटकम् ५.४२
गान्तं पवनोद्धुतम् ४.७५
गान्तं पुष्पिताग्रा ३.१६
गायत्र्यां मौ सावित्री २.३३
गीतिः सप्तमे पे ४.९
गीति स्कन्धके संकीर्णम् ४.१७
गीत्यन्तावचलम्बकौ ४.८५
गीर्गी विद्युन्माला २.७४
गौ चेद्वाणिनी २.२९९
ग्मध्ये द्वितीय तुर्यौ ४.५
ग्युपचित्रा ३.६६
ग्लावधोऽधो द्विर्द्विरितः ८.३
ग्लावशोक पुष्पमंजरी २.३९८
ग्लौ दुःखम् २.९
घछै चित्रलेखा २.३०३
चः पौ चौ तः समात् ४.३१
चः पौ जो गो कुन्दः ५.६
चतुरंहवावोजे पश्चौ ५.३६
चतुष्पञ्चषट् सप्ताष्ट ४.८३
चतुष्पदी कला ओजे ६.१९
चतुष्पदी वस्तुकं वा ६.१८
चतौ स्वरद्विपदी ७.६१
चत्वारिंशत्कला एक ७.५७
चपचापचालगा माला ४.३८
चपजगगा कुसुम ५.१५
चपजाया अवतंसकः ५.५
चपदा श्चातौ वा ६.२६
चपयलगा दुर्दुरः ५.१०
चपाचागा इन्द्रगोपः ५.८
चपाचालगाः कोकिलः ५.९
चपाचीपाः प्रसृता ४.४१
चपौ जंभेट्टिका ७.६७
चयोर्गाथः ४.१९
चरजमगा आमोदः ५.११
चलदलाश्चन्द्रलेखा ७.६५
चस्य पो मत्तकरिणी ५.२१
चादि कुसुमिताः ४.६३
चापचपदा ललिता ४.४४
चाभ्यां पाभ्यां पादवा ४.७६
चितौ षच पा वा ६.३०
चिपताः क्रीडनकम् ४.६९
चिपौ षचाता वा ६.३२
चीः पद्धडिका ६.३१
चीगौ सुमंगला ४.५२
चीनौजे जो जो लीर्वान्ते ३.७३

चुपौ युग्म जो	४.७७
चुर्दौ नौजे जो	४.४२
चुलगा वा	५.४
चुडामणिर्ढजैः	७.२५
चूपगा विनता	४.५९
चूपौ गरूडपदम्	७.७
चूरुग्रात्	४.३५
चूषचताश्चपलम्	७.४९
चूषौ चावमृतम्	७.५०
चृगौ षष्ठे जो	४.१
चृतौ कुंकुमतिलकाबली	७.१४
चृतौ छड्डणिका जजैः	७.१७
चृदौ हरिणीकुलम्	७.९
चृपा वायामकम्	७.२२
चृ लयः	७.४
चृषौ सुभगम्	७.३२
चृः स्कन्धकसमम	७ १८
चृतौ कन्दोट्टम्	७.३६
चृदौ स्वप्नकम्	७.२७
चृपौ गोन्दलम्	७.४५
चृर्गन्तो मुग्धान्	४.३४
च्लदावतिदीर्घं ढजैः	७.५५
च्लदौ सिंहपदम्	७.५१
च्ल बालभुजंगम्	७.४१
चेऽष्टमे स्कन्धकम्	४.१३
चो गीर्नटचरणम्	३.७१
चो विजया	७.५८
चौ करिभकरभुजा	७.६४
चौ गौ चो गौ नृत्तगतिः	३ ७२
चौः दः शशांकवदना	६.२५
चौ पः खडंम्	४.५३
चौ पः समः	४.२९
चौ लान्त तौ चौ	५.२४
छन्दः	२.१
जगत्यां तौ जाविन्द्रवज्रा	२.१५८
जतजा गावुपेन्द्रवज्रा	२.१५५
जतजा वंशस्थम्	२.१५९
जस्तागावुपस्थितम्	२.१३४
जातीफलाद्यर्धं	४.२३
जिगावुषिता	२.११६
जी मौक्तिकदामा	२.१७२
जैः पतौ षदौ	६.५
जो गौ सती	२.२७
ज्गौ विलासिनी	२.१७
ज्भौ स्जौ गो	२ १९४
ज्रज्रज्गाः पंचः	२.२७८
ज्रज्रा विभावरी	२.१८४
ज्रौ गः सुभद्रा	२.६७
ज्रौ स्जौ गो मंजु	२.२०६
ज्रौ ल्गौ प्रमाणी	२.४२
ज्सजस्यल्गा पृथ्वी	२.२४७
ज्सज्सा जलोद्धता	२.१६९
ज्सौ गः कुमारः	२.५४
ज्सौ ज्सौ यिलगा	२.३६४
ज्सौ नौं गौ राज	२ २२९
ज्सौ स्यौ कोलः	२.१९३
झः षतौ ति पचौ वा	६.६
त्रैश्चादौ षचौ पौ वा	६.७
ट्रैश्चपदे पचदं	६.८
ठैश्चपतं षचदं	६.९
डैः पातौ चापौ	६.१०
ढैश्चिदौ षचचं वा	६.११

णैश्चितौ पिर्वा	६.१२
त उपवदनकम्	५.२९
तच्चञ्चरी ढजैः	७.४७
तच्छरभा घचैः	२.२४०
तच्छष्ठे ल्युपात्	४.१४
तज्रगा मस्जगगा	३.६
तज्राः शुद्ध विराड्	३.५०
तत् कांचीदाम ञजैः	७.२३
तत्कृतिर्विषमस्य	८.१४
तत्कोकिलकम्	२.२९८
तत्राष्टाह्राजे चिदौ	५.३३
तत्संगीतम् ढजैः	७.४३
तत् सुरक्रीडितम् ठजैः	७.३८
तदादौ द्विगं सर्वलं	३.४१
तदोजे चतौ मुखात्	४.३२
तद्गीतिसमम् ञजैः	७.१०
तद्दीर्घकं ढजैः	७.५२
तद्युज्नोर्जः पथ्या	३.३४
तदभाराक्रान्तं ठजैः	७.३५
तद्भुजंग विक्रान्तम् ठजैः	७.२८
तन्मा मकरलता	२.१०२
तन्मौक्तिकदाम ठजैः	७.१९
तभजलगा उत्थापनी	२.१४८
तभ्या रुचिरा	२.१००
तषताः पुष्पमाला	७.७२
ता गौ कामबाणः	२.३९९
ताजगगा जतज्नगगा	३.८
ताज्जूलगाः शंखः	२ ३६०
ताभि र्लक्ष्मिका	४.८२
ताराध्रुवकं ढजैः	७.२९
तालललिता	२.१७५
तिगौ लयग्राहि	२.१२९
तीः कामावतारः	२.१६७
तीचौ मुक्तावली	४.४६
तुर्याज्नतभ्रस्सा स्तद्विपुला	३.३९
तुर्योऽशः पादोऽविशेषे	१.११
तृतीयषष्ठयोर्दशादि	६.१५
तृतीयस्य तो मत्त	५.१९
तृतीये पञ्चमे तयोर्वा	५.२०
तृतीये ललिता	४.१०
तृतीये षष्ठे ल्युपात्	४.२६
ते द्विगुणा द्विहीनाः	४.१२
ते पिण्डिताः संख्या	८.१०
ते मिश्रे प्रवृत्तकम्	३ ५८
ते यमितेऽन्तेऽडिला	५.३०
ते रत्नकंठिके ठजैः	७.१५
तैः षचादं चीर्वा	६.१३
तो जौ ग उपस्थिता	२.१२०
तो जौ गावुपस्थिता	२.१३३
तो जौ लगौ मोटनकम्	२.१४७
तो नौ लगौ मुख	१.१४९
तौ चस्तौ विलासिनी	४.६०
तौ चितगाः खंजकम्	४.५०
तौ चितौ मंजरी	४ ६१
त्गौ सोमप्रिया	२.२२
तौ जौ गाविन्द्रवज्रा	२.१५४
त्जसस्याः शिशुः	२.२५९
त्नगा मधुकरिका	२.६५
त्भौ जौ गो अभ्रकम्	२.२१५
त्भौ जौ गौ वसन्त.	२.२३१
त्भौ जौ रो मृदंगः	२.२६१
त्भौ ज्भौ ज्भौ लगौ	२.३४४

त्भौ स्जौ गो लक्ष्मीः २.२१४
त्यौ तनुमध्या २.३६
त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा २.१८९
त्यौ भौ नीगौ हंसपदा २.३७४
त्रयलगा विभ्रम ५.१४
त्रयोऽप्यवलम्बक ४.५६
त्रिभिरन्यैरपि ४.८९
त्रिज्सौ गो रतिलीला २.३२६
त्रिष्टुभि भौ रो गौ १.१२७
त्रिष्वप्यन्त्यचस्य ते ४.७४
त्री नौ रस्तरंगः २.३५२
त्री नौ लगा श्रिचक्रम् २.३६२
त्रौ जला २.४७
त्रौ भ्नौ ज्भौ रः
कथागतिः २.३४६
त्रौ लगौ नाराचम् २.७८
त्र्यादिर्गादिः १.१७
त्सौ गो भ्रमरमाला २.५७
त्लगा नन्दा २.२८
थैः षचात् चिपौ वा ६.१४
दशग्ला वृत्तम् २.३३५
दाचदालदाचदालि ७.२
दामात्रा नो रासको ५.३
दीर्घप्लुतौ १.८
देवगानं फुल्लडकम् ५.४१
द्वयोरर्धसंकरे संकीर्णम् ५.२७
द्वयोर्व्यत्यये उद्गीतिः ४.८
द्वादश ना लगौ ललितः २.३८४
द्वादशश्च वनवासिका ३.६९
द्वाभ्यां भद्रिका ४.११
द्विः पूर्वार्धं गीतिः ४.६
द्विगमापीडः ३.४३
द्विघ्नानेकाध्वयोगः ८.१७
द्वितीये तुर्ये तयोर्वा ५.१८
द्वित्रिचतुःपंचषट्कला १.३
द्वित्रिचतुर्भिलक्षणैर्मिश्रा ६.२२
द्विपदी ७.१
द्विपद्यन्तेगीतिर्द्विभगिंका ४.८६
द्विपद्यवलंबकान्ते ४.८८
द्विर्भजसना भ्यौ २.३८३
धवलमष्टषट्चतुष्पात् ५.३२
धृत्यां म्रज्या रौ २.३००
ध्रुवायां छैः कलाभिः ६.४
नः स्मौ तौ गौ पद्मम् २.२९४
नग्भ्यामष्टादिराः २.३९०
नजभाजिभ्जलगाः २.३८०
नज्गिर्गा वा २.२७७
नजौभ्रा वनमंजरी २.३५१
नज्गास्त्वरितगतिः २.११२
नज्यगाः विपुलभुजा २.१२५
नज्याः शशिलेखा २.१०३
नभज्याः कलहंसा २.१६०
नभभ्रा द्रुत २.१६३
नभभ्रा नभिरा ३.१२
नभ्रसा जौ गः २.३३१
नभ्रसलगाः सिंहः २.२२८
नवकदलीपत्रं ढजैः ७.२०
नवमश्च चित्रा ३.६८
नवरंगकं तजैः ७.३०
नवावजातिः ६.१७

नश्चपला	३.३६
नष्टांके गणैतेर्हृते	८.५
नष्टेङ्कस्य दले	८.४
नस्ना गावशोका	२.१५२
नस्मभ्यलगा रोहिणी	२.२९५
नस्मा विशाला	२.१०१
नाद् गौः	२.२५७
नाद्धंसगतिः	२.३६१
नाद् भज्राः प्रियंवदा	२.१७४
नाभ्यां पंचमात्रैरुत्कलिका	२.४०१
नाभ्यां खद्यादयः प्रचितः	२.३८९
नारलगां नजज्रा	३.१५
नाऋ चण्डवृष्टिः	२.३८७
नि गौ निलया	२.११५
निजस्गा ललितपदं	२.२७२
निसौ ह्रीः	२.१९२
नीगौ त्वरितगतिः	२.२१९
नीर्गावुपचित्रम्	२.२३४
नीसभिगा हंसलयो	२.३७३
नीसौ शशिकला	२.२४३
नुगौ चलधृतिः	२.२६३
नुगौं वसुधारा	२.२९६
नुलावचलधृतिः	२.२६९
न्लृगावतिरूचिरा	३.३१
न्लृलगा न्लृगौ शिखा	३.२८
न्लृलगाश्च	३.३२
नो जौ भ्रौ काल	२.२५५
नो जौ लगौ सुमुखी	२.३४५
नो भौ मः सौ लगौ	२.३३७
नो रिर्मेधावली	२.१८८
नो रौ बृहतिका	२.८९
नौ गो हरिविलसितम्	२.६३
नौ गौ रतिमाला	२.८६
नौ तभ्रा उपमालिनी	२.२४८
नौ तौ गः कुटिलः	२.२०२
नौ तौ गौः वसन्तः	२.२२४
नौ त्रौ गः क्षमा	२.२००
नौ त्सौ गो गौरी	२.२१३
नौ भ्नौ भ्रौ न्यौ ललित	२.३६६
नौ भ्नौ लगौ प्रहरण	२.२२२
नौ भ्रावुज्जवला	२.१६६
नौ मो भुजगशिशु	२.९१
नौ मो रौ चन्द्रोद्योतः	२.२४७
नौ मो यौ चन्द्रमाला	२.३०७
नौ म्तौ भ्रौ ललितम्	२.३०८
नौ म्यौ पुटो	२.१६४
नौ म्यौ यो मालिनी	२.२४६
नौ म्यौ लगौ करि	२.२२३
नौ म्रौ गः क्षमा	२.२०३
नौ म्रौ ततम्	२.१६५
नौ र उपच्युतम्	२.९५
नौ रलगा भद्रिका	२.१४३
नौ रीर्निशा	२.३१४
नो रुर्मेघमाला	२.३६७
नौ रो यौ भोगिनी	२.२५८
नौ रौ प्रमुदित	२.१८१
नौ यौं कामदत्ता	२.१४७
नौ यौ गश्चन्द्रिका	२.२०५
नौ सो गौ वृन्ता	२.१३९
नौ सो लघुगुणमणि	२.१०४
नौ सौ गः कमलाक्षि	२.२१८
नौ सौ त्यौ पंकजवक्त्रा	२.३१५

नौ सौ ललितम्	३.४७
नौ स्नौ न्सौ तृतीये	३.४९
न्गौ मृगवधूः	२.१९
न्जज्या नीगौ चपलम्	२.३७५
न्जज्यास्तामरसम	२.१८३
न्जमजिराः सिद्धिः	२.३५०
न्जभज्रा: प्रभद्रकम्	२.२५३
न्जभ्जजा लगाववितथम्	२.२९७
न्जम्जर्गा वाणिनी	२.२७६
न्जभ्जलगा धृत्तिः	२.२३५
न्जौ ज्रौ गः सुवक्त्रा	२.१९५
न्जौ ज्रौ मालती	२.१८०
न्जौ न्सौ गो मद	२.२११
न्जौ न्सौ भनिलगा	२.३७९
न्जौ भ्यौ नवमालिनी	२.१७९
न्जौ लगौ ललितगतिः	२.८०
न्भन्ता गो शरभ	२.२३९
न्भौ जिगौ मंगल	२.२७०
न्यलगाः कमल	२.१५०
न्यमा गौ पतिता	२.१४०
न्यौ गः कुमुद्वती	२.६८
न्यौ यौ कुसुम	२.१६८
न्यौ ज्रौ निसौ	२.३७०
न्यौ शशिवदना	२.३९
न्रज्गा मनोरमा	२.११९
न्रन्रलगाः सुकेसरम्	२.२३३
न्रौ गो मनोज्ञा	२.७०
न्रौ लगा सुमालती	२.७६
न्रौ शफरिका	२.४३
न्लगा अभिमुखी	२.३२
न्सौ गौ गुणलयनी	२.८४
न्सौ जौ गो लयः	२.२०८
न्सौ ता गो विद्युन्	२.२०९
न्सौ मौ यावनंगलेखा	२.३१२
न्सौ म्रौ भ्रौ हरिणीपदम्	२.३४
न्सौ म्रौ भ्रौ गो हरिणी	२.२९३
न्सौ रौ गश्चन्द्र	२.२०७
पंक्तौ मभस्गा	२.१०७
पचपचपा महा	४.५१
पचौ ध्रुवकम्	६.२४
पचौ लवली	७.६४
पतौ मदनविलसिता	७.६६
पदावप्सराः	७.६२
परार्धमुपगीतिः	४.७
पाचदाश्चिस्तृतीये	५.१७
पाचाजगाः करभकः	५.७
पादः	२.२
पिचौ रतिवल्लभः	४.४७
पिदावुत्थक्कः	५.३१
पूर्वेऽर्धे मुगौ	३.५१
पौ रेवका	४.५९
पौ चषौ हारावली	४.४८
पौ चारुः	७.७१
पौ चौ तो गलितकम्	४.२५
पौ चौ पो वेः	४.२८
पौ तः सुन्दरा	४.३६
पौ तौ भूषणा	४.३७
पौ मल्लिका	४.८०
प्रकृतौ म्रौ भ्नौ यिः	२.३४२
प्रतिष्ठयां म्गौ कन्या	२.१५
प्राक्कलपाद्यगोऽधो	८.२
बृहत्यां भो मौ	२.८८
भगगन्तां आपातलिका	३.५५

भजसा उदयम् २.९२
भत्नगा मृगचपला २.१२२
भत्ना गौ श्रीः २.१३२
भा गौ भुजंगविलासः २.४००
भातलगा न्जन्सगा ३.१८
भिगगा नजज्या ३.५
भिगौ चित्रगतिः २.११४
भितनिसा द्रुतलघु २.३६९
भिरभसा मणिमाला २.३०१
भिर्गौ दोधकम् २.१३०
भीः स्गौ शरमाला २.२६४
भीगावंगरुचिः २.१९६
भीन्या भंगिः २.३१९
भीरसलगा नन्दकम् २.३४१
भुगौ संगतम् २.२६५
भृगौ मदिरा २.३५५
भृः सुभद्रम् २.३६८
भो गौ पंक्ति २.२५
भौ नो स्मो निलगा २.३७८
भौ गः कलिकाः २.५९
भौ गौ चित्रपदा २.७५
भौ र उत्सुकम् २.९३
भौ रसलगा दर्दुरकः २.२३६
भ्गौ सुमुखी २.१६
भ्जस्नादगौ स्खलितम् २.२३७
भ्जौ गः शारदी २.६४
भ्तौ न्सौ ललना २.१८६
भ्तौ लगौ माणवकम् २.७७
भ्नौ गश्चित्रम् २.६२
भ्नौ म्गौ बन्धूकम् २.११८
भ्नौ य्नौ त्रौ लगौ दीपिका २.३४३
भ्मस्गा रुक्मवती २.११३
भ्मौ विक्रान्ता २.४९
भ्मौ स्भौ निलग
श्रपल गतिः २.३६३
भ्यसस्याः केतनम् २.२६०
भ्यौ कामलतिका २.४१
भ्रन्जनसलगा त्रैर्न्ज... ३.१९
भ्रनिगा ऋषभगज २.२७१
भ्रनिसा भ्रमरपदम् २.३०९
भ्रौ न्मौ न्लौ गो २.२८८
भ्रौ न्भौ भ्गौ शैलशिखा २.२८१
भ्रौ न्मौ भ्रौ लगौ २.३४२
भ्रौ त्रौ न्गौ महिषी २.२७४
भ्रौ त्रौ त्रौ रो २.३४७
भ्रौ य्नौ न्गौ वरयुवतिः २.२८२
भ्रौ लघुमालिनी २.४५
भ्लगा रतिः २.२६
भ्सौ गो विधुवक्त्रा २.६०
मः सौ कनकम् २.९७
मसौः ग उद्धतम् २.१२४
मणिगुणनिकरो जैः २.२४५
मत्ना यिः कुसुमित २.३०२
मत्यनीगा वरतनुः २.३५६
मध्यमायां मो नारी २.११
मनूसगगा अपवाहो २.३७७
मन्यगाः पणवो २.११०
मभता गौ वातोर्मी २.१३६
मभ्नय्लगा हारिणी २.२९२
मभ्नरसलगा भाराक्रान्ता २.२९१
मभ्नलगा भ्रमरविलसितम् २.१३८

मभ्सा: सिंहाक्रान्ता	२.१०५
मभ्ना यिश्चन्द्रलेखा	२.३०४
मसागा: सभासा:	३.१३
मस्जगा: शुद्धविराट्	२.१०९
मस्जागावेक रूपम्	२.१४६
मात् तौ गौ शालिनी	२.१३५
मात्रा वर्णोना गो	४.२४
माद्रम्ययाश्चन्द्रलेखा	२.२५०
मालागलितकपादान्ते	४.९१
मिर्यौ चित्रा	२.२४९
मी: कल्याणम्	२.१७३
मु: कामक्रीडा	२.२६२
मुगौ कामुकी	२.२६६
भौ नौ गः कुमुदिनी	२.१२३
मो भौ गो वा	२.१३७
मो भ्नौ तौ गौ मन्दा	२.२९०
मो रो सो लगो जया	२.२२६
मौ जौ गः श्रेयोमाला	२.२०१
मौ तनिसा मत्तक्रीडा	२.३४८
मौ तनीजभ्राः	२.३८५
मौ तो नीलगा मत्ताक्रीडा	२.३५९
मौ यौ वैश्वदेवी	२.१७७
म्तन्जभ्राः कुरङ्गिका	२.३११
म्तौ न्सौ गावसंबाधा	२.२३०
म्तौ न्सौ तौ गो	२.३२८
म्तौ न्सौ रौ गः	२.३२७
म्तौ म्तौ निर्सलगाः	२.३८२
म्तौ म्सौ गो मत्त	२.१९९
म्तौ स्तौ त्गौ कोमल	२.२८५
म्तौ ह्रौ गः कोद्दुम्भो	२.२१६
म्रस्तर्गाः सुरतललिता	२.२८०
म्नौ गौ हंसरुतम्	२.७९
म्नौ म्रौ गः प्रहर्षिणी	२.१९७
म्नौ स्नौ म्यौ लगौ	२.३४०
म्भन्जभ्राश्चलम्	२.३०५
म्भन्या गौ कुटिलम्	२.२४१
म्भौ गः सरलम्	२.६१
म्भौ न्मौ न्गौ मदन	२.२७५
म्भौ न्यौ रौ केसरम्	२.३०६
म्भौ स्मौ जलधर	२.१७८
म्यौ सुनन्दा	२.४८
म्रम्यल्गा ज्योत्स्ना	२.२२७
म्रल्गपासा विद्रुमः	२.१२
म्रौ तटी	२.३४
म्रौ तौ गौ लक्ष्मी:	२.२२५
म्रौ मः सौ ज्गौ	२.३३२
म्लगाः सावित्री	२.३०
म्सज्भगगाः स्नजगाः	३.४८
म्सौ गो मदलेखा	२.५५
म्सौ ज्सौ ज्सौ ज्गौ	२.३५७
म्सौ ज्सौ तौ भ्रौ	२.३७१
म्सौ ज्सौ त्सौ शार्दुल	२.३१०
म्सौ ज्सौ न्सौ गो	२.३२२
म्सौ मुकुलम्	२.४२
म्सौ म्भौगावलोला	२.२२१
यः केशा	२.१२
यथेष्टं मालागाथः	४.२२
यथेष्टं रा मत्तमातंगः	२.३९४
यथोत्तरमेकैकवृद्धा	२.३४४
याः सिंहविक्रान्तः	२.३९२
याः सिंहविक्रीडः	२.३९६
युग्जोपहासिनी	३.६४
युजि तिसृभ्यो गः	३.५६

युजो षट्भ्यो लो ३.३७
यौ सोमराजी २.३८
यी भुजंगप्रयातम् २.१७०
य्गौ व्रीडा २.२०
य्मन्सर्गा जयानन्दम् २.२७३
य्मो नौ तौ गौ शोभा २.३३८
य्मौ मौ रौ गो २.३२९
य्मौ न्सौ जौ गो २.३२४
य्मौ न्सौ तौ गः २.३२५
य्मौ न्सौ त्सौ क्रीडा २.३१७
य्मौ रौ गश्चन्द्रिणी २.२०४
य्मौ शिखंडिनी २.२१
य्लगा जया २.२९
य्सौ गौ मुदिता २.६९
रः सौ गो मणिरंगः २.११७
रः सौ तौ जौ गः २.३३०
रः सौ लगावच्युतम् २.१२८
रज्ग्ा मयूरसारिणी २.१११
रज्रलगा श्येनी २.१४४
रज्राः कामिनी २.१०६
रश्चतुर्ज्रौ वतंसिनी ३.२४
रसनादाम ठजैः ७.२४
रस्त्रिर्ज्रौ लगौ वारुणी ३.२३
राद्रा २.२५१
रान्नभभ्राः सुन्दरम् २.२५६
रीः स्रग्विणी २.१७१
रो ज्रग्राः ज्गौ नितम्बिनी ३.२२
रो ज्रग्राः शिखी ३.२१
रो ज्रलगाः कामिनी ३.२०
रो मीर्मेधः ५.१३
रो मृगीः २.१३
रौ गौ हंसमाला २.५८
र्गौ समृद्धिः २.१८
र्जतनिसाश्चन्दनप्रकृतिः २.३४९
र्जर्जरास्तूर्णकम् २.२५४
र्जर्जर्गाश्चित्रम् २.२७९
र्जर्ज ज्रजगा ३.१०
र्जौग् उष्णिक् २.५३
र्जौ गौ सिंहलेखा २.८१
र्जौ लगौ समानी २.८३
र्नभगा स्तृतीये सौरभकम् ३.४६
र्नभसाश्चन्द्रवर्त्म २.१६१
र्नभा गौ स्वागता २.१४२
र्नरलगा रथोद्धता २.१४१
र्नरा भद्रिका २.९४
र्नसा हलमुखी २.९०
र्नीगा ललना २.२८८
र्नौ कच्छपी २.४४
र्नौ भौगौ वलना २.२३२
र्मस्गा कलिका २.१२१
र्मौ मालिनी २.४०
र्यज्गाः पंक्तिका २.१०८
र्यन्या कुमुदिनी २.१४५
र्यान्ता औपच्छन्दसकम् ३.५४
यौ लगावनुष्टुप २.२४
लर्गा दिग्धकः २.२४
लौ ग उदधता २.५६
लौ जौ भ्रावुज्ज्वलम् २.३१३
लृगिभ्यां मेघमाला २.३९३
लोनं वेगवती ३.४
लोर्यथेष्टं राश्चडकालः २.३९१
लौ पंचमाष्टमौ विश्लोकः ३.६७
लो मदः २.४

लगौ चेदिन्दुवदना	२.२३४
लगौ सुखम्	२.१०
वर्णसमदिवकहतिः	८.११
वर्णं समानेककान्	८.८
वाचं ध्यात्वा...	१.१
वान्ते ग्वक्रः	१.६
विकल्पहतिर्मात्रा	८.१५
विकृतौ न्जौ भ्जौ	२.३५४
विपुलान्याद्यन्त	४.४
वृत्तम्	१.१२
वैतालीयादेयुर्कपादजा	३.५४
व्यत्यये खंजा	३.२९
व्यत्यये ज्योतिः	३.५२
व्यत्यये विपरीतादिः	३.९
व्यत्यये षट्पदावली	३.११
व्यत्यये सुमनोरमा	६.२०
शक्वर्या नौ सौं	२.२२०
शेषजातौ मतिनायि	२.३८१
श्रव्यो विरामो यतिः	१.१६
षच चाहो वदनकम्	५.२८
षचचाश्चिदौ वा	६.२९
षचताः षचचा अमरम्	५.३८
षचताः षचौ भ्रमरम्	४.३७
षचता उपात्	४.५४
षचताश्चापौ वाप्सरो	६.२८
षचदाश्चिर्वा महा	६.२७
षचाषचिदाः कुमुदम्	७.३४
षचिषा युज्यज औजे	५.२५
षचीदाश्चन्द्रलेखा	४.६८
षचीषचदाः पवनः	७.३३
षचुता उपात्	७.८
षचुदा उपात्	७.६
षचूतैः कृतान्याया	७.२६
षचुपाः शिखा	७.१६
षचूदैः कृतेष्वेषु	७.२१
षचूता रथ्यावर्णकम्	७.४६
षचौ कांचनलखा	७.७०
षजौ सिः समात्	४.७३
षडंहावाद्ये तुर्ये	५.३५
षतीगाः शुभात	४.३०
षपचतदा अरविन्दकम्	४.७०
षलदलचदगादगौ	४.७१
षश्रीर्युग्जौ लीर्वा	४.५७
षश्रीः समे जो लीर्वा	४.३९
षश्चुगौ द्वितीयषष्ठौ	४.६४
षश्चूर्हरिणीपदम्	७.१२
षश्चूः कलकंठीरुतम	७ ५३
षश्चौ खंडिता	४.५५
षष्ठं विनेष्टपैर्विचित्रा	४.१२
षष्ठे न्ले लात	४.२
षाचुता भ्रमरवृतम्	७.३७
षाचूता मत्तमातंग	७.५६
षाचूदाः शतपत्रम्	७.५४
पाच्चूर्नौजे जः	४.३३
षिचीदा उपगन्धर्वम्	७ ४२
षिश्रीः स्थविरासनकम्	७ ३१
षीचताः कमलाकरम	७.१३
षुभ्रमररुतम्	७.११
षो गणद्विपदी	७.६०
षोऽजचः षपौ रासावलयम्	५.२६
संकृतौ भ्तौ न्सौ भौ	२.३६५
स आद्यस्य द्वितीयादिना	३.४४
सजस्गा भर्नगगाः	३.७
सज्या लगौ सारणी	२.१५३
स द्विमात्रः	१.९
सन्ध्यादौ कडवकान्ते च	६.१
सप्त कला दलो	७.६९

स भ्रमरपदं त्रजैः	७.५
समकृती राश्यूना	८.१३
समानेनैकादिः	१.४
समाधर्मर्धसमम्	१.१४
समेऽन्तरात्	४.२७
समैः पादैः समम्	१.१३
समैः पादैः सर्वसमा	६.२३
सर्वे जातीनामपीति	२.१५७
सर्वादिमध्यान्तगलौ	१.२
सर्वेष्वाद्यलाद् गो	३.६१
सश्चेन्नर्कुटकम्	४.७२
साः कुसुमास्तरणः	२.३९५
सा जगगाः स्मर्याः	३.१७
सा जगाः सभ्रलगाः	३.१४
सा तान्ता सालभञ्जिका	४.६२
सा तुर्यपा मुग्धिका	४.७८
सा तुर्यपा दीपिका	४.८१
सा त्रेधा षट्पदी	६.२
साद्ये न्ले छै रचिता	४.६५
सान्ते दोनावली	४.५८
सा प्रभा छैः	२.१८२
सा मणिमाला चैः	२.१९०
सा सक् चैः	२.२४४
सिंहविक्रान्तं ढजैः	७.३९
सिः सौम्या	२.९९
सिल्गा त्रिदुषी	२.१३१
सिल्गा न भ्रा	३.२
सिल्गा भि गा	३.३
सीस्तोटकम्	२.१६६
सुगौ वा	२.२६७
सुप्रतिष्ठायां रो गौ	२.२३
सृगौ तरूणी वदनेन्दुः	२.३३३
सैतवस्य चतुर्षु	३.३४
सो गो घनपंक्तिः	३.३१
सोऽन्त्यलोन कुंकुमः	७.३
सो मदनः	२.१४
सौ रमणी	२.३५
सौ जे पैविच्छित्तिः	४.३३
सौ ज्भौ जो गावति	२.२८५
सौ नौ मो गो वेल्लिता	२.२८४
सौ मस्तारम्	२.९८
सौ लगौ मही	२.८५
स्गौ सुमतिः	२.२१
स्जनन्या हला	२.२५२
स्जसा अक्षि	२.९६
स्जस्गा माला	१.१२६
स्ज स्ला न्सज्गा	३.४५
स्जौ गो विमला	२.६६
स्जौ सौ गः कुटजम्	२.२१२
स्जौ सौ प्रमिताक्षरा	२.१७६
स्जौ स्जौ गो नन्दिनी	२.२१०
स्जौ स्जौ त्रौ बुद्बुदम्	२.३२०
स्तौ त्नौ स्रौ गौं महा	२.३५४
स्नज्नभ्साः सुरभिः	२.३१६
स्भौ गुरूमध्या	२.३७
स्भौ नौं भ्यौ लगौं	२.३३६
स्मनलगा विमला	२.१५१
स्मौ सूचीमुखी	२.५०
स्यौ विमला	२.४६
स्यौ स्जौ गः सुदन्तम्	२.२१७
स्यौ स्यौ केकिरवम्	२.१९१
स्रौ गो दीप्ता	२.७१
स्लगा सिल्गा इला	३.२६
स्लगा सूर्मृगांकमुखी	३.२७
ह्रस्वो लघुः	१.५

परिशिष्ट – २

अच्छिन्नप्रसराणि	१.१६.२४
अजननिर्योषितां	२.१९४.१
अतिरेकिवान्	३.४६.१
अदूरवर्तिनीं	३.३९.१५
अद्भुततुङ्गमूर्ति	२.२७१.१
अद्भुतसंगरसागर	२.३४१.१
अद्य कलहंसकुले	२.३४३.१
अद्यापि मधुः	३.६५.१
अधिगुणधनुर्दण्डं	२.३१८.१
अधुना ध्वनति	३.७२.१
अधुना पञ्चेषोः	२.५०.१
अधुना भवदीय	३.५३.१
अनुदिनमपि हन्त	२.२५७.१
अनुसर हिमकर	२.२३४.१
अपयाहि पितामह	२.२६७.१
अपरमणिगुण	२.१०४.१
अपिसरिदधिपति	२.११५.१
अबह्वर्थापि मधुरा	१.१६.३४
अभिनवतरदुर्मदो	२.३८७.१
अभिनवविकसित	३.३०.२
अभि नागान् याति	२.३५४.१
अभ्यस्यता तु तरुणी	२.९१.२
अभ्यस्यतीव रस	२.२१५.१
आमंस्त ते दुर्नय	३.९१
अम्भोजवनं व्याकोश	२.३७४.१
अग्रमत्र नृपः	३.३.१
अयमनुनीय सर्व	२.३८०.१
अयमरण्यमहीष्वपि	२.३३७.१
अयि जड यतिबन्धो	२.२००.१
अरतिमति हि मम	२.२४३.१
अलिमलिने	३.५६.३
अलिवलयहुंहाति	२.१५२.१
अविफलध्यानसंतान	२.३९०.१
अविरल गुरुशाखि	२.३८८.१
अविरलपुष्पबाण	२.२७६.१
अविरलमदपाथो	२.३९३.१
असमं दधन्नय	२.३२०.१
अस्तमाश्रिततुषार	२.३.९४.१
अस्यावक्त्राब्जमव	१.१६.२३
अस्या वक्रीन्दौ	२.३११.१
अह्नि विरहतप्ता	२.६०.१
आकल्पं कल्पयित्वा	२.३३४.१
आकाङ्क्षासि यदि	२.१४९.१
आगतोऽसि धूर्त	३.५९.४
आताम्रत्वं वपुषि	२.१०७.१
आत्मारामपदैक	२.२२१.१
आदिब्रह्मायः सर्वेषां	२.१७३.१
आद्यन्तल उपा	१.३.४
आपदि दीनमनो	२.९३.१
आपातलिका बत	३.५५.१

आलानितगज	३.३४.१
आवासः पर्णशाला	२.३४५.१
आसाद्य प्रियमिह	२.१२३.१
इति धौतपुरन्ध्रि	२.२८९.१
इत्यौत्सुक्यादपरि	१.१६.२८
इदं वदनपद्मं	२.५४.१
इमां बालां त्रासा	२.३२४.१
इयं सखे	३.३९.७
इह किमु विलसति	२.३१५.१
इह वासकसज्जिका	३.१७.१
उक्ता वाचं नो दत्ते	२.२६२.१
उज्ज्वल निशाकरा	२.६४.१
उत्तमं धनाविन	३.२३.१
उत्तुङ्गस्तनकलश	१.१६.५
उत्प्रेङ्खत्त्रिदश	२.१९७.१
उत्फुल्लाम्भोजाक्ष्वाः	२.३८६.३
उत्साहहेला	५.४०.१
उदयंलङ्घ्या	३.६३.१
उदया चलवप्र	३.५६.२
उदयाद्रेः प्रसरन्	२.३३६.१
उद्दाममारुतहत	४.५.५
उपगीतिकुरङ्ग	४.७.१
उपगीतिगन्ध	४.७.३
उपदिश्यते तव	४.१.३
उपलतृणस्वरुप	२.२६३.१
उर्मीभङ्गीर्निर्मिमाणा	२.१३५.१
उष्णिहीव संसृतौ	२.५३.१
एक अत्र क्षणो	२.२५१.१
एकैव भवति	४.८.५
एकोऽपि बालचूतः	४.५.२
एतदभिनवभारव	२.११८.१
एतस्या गण्डतल	१.१६.१५
एतासां राजति सुभ	१.१६.१६
एवमपरार्ध संख्या	४.१.२
एषा भवतः समरां	२.१२०१.
एक्षवकार्मुक कौसुम	२.२६४.२
ओजसंख्या यदा	१.६.२
कङ्कालमाल	२.८७.२
कङ्केल्लिस्कन्धे कुसुम	२.३०२.१
कथय किमियं लक्ष्म	२.२९३.१
कनकरुचिर्धन	२.१४५.१
करकलितनिशित	३.४४.१
करटिञ्चवन्मद	३.२६.१
कर्मविशेषात्	३.७१.१
कलयति कोकिले	२.२९८.१
कलयति पाण्डुर	२.१०३.१
कलयति वैरि	२.१७९.१
कलितकलङ्कशिति	२.२११.१
कष्टां जनस्त्वदालो	४.६.४
कस्य कृते कृतपुण्य	४.५.६
कस्य नात्र	२.९.१
कान्तिरिन्दुकौमुदी	२.२७९.१
काप्युद्भीवा प्रास्थित	२.३८२.१
कामिनीभिः सुखं	३.३९ १२
कामेभ्यो निस्पृहं	२.३४.१
काष्ठे वा कनकेऽथवा	२.१४६.१
कीर्तिरिह भवतः	२.६२.२
कीर्तिस्तव वल्लभा	३.५४.१
कुटिलता धृतवती	२.२७०.१
कुन्दयष्टि हृष्टः	२.१२१ १
कुन्दे विचकिले	२.५७.१
कुमारपाल देव	२.६७.१

कुम्भभुवो जयतीह	२.१२७.१
कुरु करुणां वितर	२.२७७.१
कुरुते तरसो न	२.१३१.१
कुर्वतेऽविवेकाव्रति	२.७३.१
कुवलयमद व्या	२.९९५.१
कुवलयेक्षणे	२.४३.१
कूजत्कोयष्टिकोला	१.१६.१०
कृत्वा जगत्त्रयजयं	२.२६१.१
केतकीसंस्पृष्टैः	२.४० १
केवलस्यनगिरेः	३.५९.५
केष्वप्यखर्वगर्वात्	२.३४६.१
कैश्चिच्चर्वाकैः	२.३२८.१
कोकिलवधूनां	२.२६०.१
कौतुकमात्रमेव	२.३४२.१
क्रियया हीनं	२.३१.१
क्वचित्काले प्रसरता	३.३९.१७
क्वचितु पदमध्ये	P.७
क्वचिदपि चूतलता	२.३७५.१
क्वचित्पङ्कशङ्का	२.३९६.१
क्वापि खैरं क्रूर	२३.७६.१
क्षणविध्वंसिनि	३.३९ १६
क्षीणतन्तुर्मद्विरहे	२.१६.१
क्षमाभृत्पुङ्गवकोश	२.३२१.१
खड्गे पानीयमाल्हा	१.१६.१३
गगनाङ्गणे कुमुद	२.१२६.१
गणानुद्दिष्टगा	८.७.२
गता लाक्षारागद्युति	२.३३८.१
गाढाक्रान्ता कुचयुग	२.२७५.१
गीतीनां त्रयमिथं	४.८.६
गीर्धीः	२.६.१
गुणलवेऽपि सुभग	२.१६०.१
गुरुगुणचिता	२.८४.१
ग्रामेऽत्र पापकलहंस	२.१७५.१
घटयसे ज्यया	२.२३३.१
घनतमसि नष्टान्	२.२०९.१
घनपरिमलमिलदलि	३.३१.१
घनपरिमलसार	२.३८८.५
घोराकारा घनघोष	२.१३७.१
चक्षुःसौन्दर्यं मृग	२.३५६.१
चतुरम्बुराशि	४.२.१
चतुर्मात्रादिकत्रिंशत्	२.७७.२
चन्द्रो मत्तकरी	३.१३.१
चपल न कस्य	४.५.७
चपलाकेकरनयना	२.३७.१
चपले प्रयातु	४.८.३
चलितैर्घटोद्भव	२.२५२.१
चिते सरला	२.२८.१
चिरवहदरघट्ट	२.३८८.३
चुलुककुलजल	२.२७२.१
चुलुक्यनृपतेत्वयि	१.१९३.१
चूताङ्कुरा	४.७.४
चौलुक्यनरेश्वर	२.३६०.१
चौलुक्येन्द्र त्वं	२.२९१.१
छत्रायमाणधरणेन्द्र	३.७३.१
छन्दोविचितेः	१.१.२
जगतां विभुः पृथु	२.२४२.१
जगणविहीना	४.१.१
जगति जगत्त्रयोप	२.२५३.१
जनयति महतां	३.४४.४
जन्मस्नाने स चरम	२.२९०.१
जम्भारातीभ	१.१३.१९
जय जिन	२.८.१

जयति विजितान्य ४.२४.१
जयिनि दिगन्तात् ३.७०.३
जर्जरसारिमध्य २.२८८.१
जातास्तव द्विषत् २.४७.१
जिनचरणसरसि २.३८४.१
जिनत्वदीयशासन ३.२५.४
जिनपतिगुरूपद २.१३९.१
जिनपतिपदपङ्कज २.३८८.४
जिनः स वः २.१०.१
जिष्णुर्वित्तेशो २.१७७.१
जैनेन्द्रं मुखं २.३०.१
ज्वलति सुभग २.२४७.१
ज्वालं ज्वालं सुभग २.३०४.१
ततिरिह करिणां २.८६.१
ततिरिह गगने ३.६०.२
तथा तेन कृतं भर्त्रा २.२०.१
तदंहिपरिताडनं २.३६४.१
तपात्यये घन ३.२५.२
तरललवणिमा २.१६४.१
तरूणतरणितेजः २.३९२.१
तरुणीवैषा ३.५९.३
तरुमूलगृहाः ३.१४.१
तव गुणनिकरै २.२२२.१
तव पुरो नयनयोः २.१९.१
तव प्रमातुमिच्छ २.८२.१
तव मत्त्रकृतो दूरात् ३.३९.३
तव ह्रियापह्रियो १.७.२
तस्या नितान्तचप ४.५.४
तस्याश्चस्तकुरंगा ३.३३.१
तस्याः स्मरामि २.८७.३
तारकामल्लिका २.१७१.१
तावकीनकटके २.१४१.१
तुल्येऽपराधे ३.३९.१८
तुषार संभार ३.६१.१
तृष्णां त्यज २.८७.४
तेन शशिमुखि १.१६.३३
तैरेव धवलव्याजात् ५.४०.२
त्यक्त्वा पुत्रकलत्र २.३२२.१
त्यजत मनुजा जाते २.२९४.१
त्रिदिवं व्रजद्भिः २.२१७.१
त्रिभुवन विजयाय २.३६७.१
त्यच्छ त्रूणांविपिने २.१३६.१
त्वत्सेनाभिः कृत २.१७८.१
त्वदरिमृगदशा २.२०३.१
त्वदाखे कृतस्पृहा ३.२५.५
त्वदीयपादपङ्कजे २.२७८.१
त्वदीयरिपुभूभुजां २.२८७.१
त्वदृष्टेयं भवति २.१०५.१
त्वद्वदनाग्रतो २.४५.१
त्वद्विप्रयोगे नवे २.३९९.१
त्वद्वैरिभूपैरिय ३.८.१
त्वमब्जलोचने ३.२५.३
त्वमसि शरणं प्रसीद २.२०८.१
त्वयि जलधि ३.४४.२
त्वयि तेजोभिरशेषं २.८७.१
त्वां दधासि विभो २.१२८.१
त्वं नासि दृशोः पथि २.२५९.१
त्वं निर्जितोऽसि निरव २.३४४.१
दधति तव चुलुक्य २.२५८.१
दधासि धात्री विद २.१५५.१
दन्तद्युतिधौत २.१४७.१
दन्तमयूखाः राश २.३६५.१

दन्तुरं कपिशनयनं २.९०.१
दयितस्तवानु ४.५.३
दर्शनाथदीह संता २.३४९.१
दश धर्म न जानन्ति ७७३.१
दारेषु सुग्रीव २१५४.१
दिक्कालाद्यनव १.१६.२०
दिक्षु चक्षुरमिल २.२८३.१
दिग्यात्रासमये ३.४९.१
दिनकरपतिशुचि २.११२.१
दिशतीं दुग्ध ३.५९.१
दुखं मे प्रक्षि १.१६.२९
दुनोति बता २.३२६.१
दुर्वारवैरदन्तिनां २.७८.१
दूरारुढप्रमोदं १.१६.३२
दृप्यत्यताल २.३२७.१
दृष्ट्वा त्वत्पृतना २.२७१.१
देव जगत्त्रयैक २.३५३.१
देव तवारिनरेश २.३०१.१
देव त्वयि क्षमा २.२७.१
देवनां यः स्त्रैणैः २.३३.१
द्विजातिजा विकल्पाः ३.७०.१
धनं प्रदानेन १.७.३
धराभारं बिभ्रल्लीलया २.२०४.१
धीमतां हि गुणो २.११७.१
नतसुरकिरीट ३७३.२
ननु भव कुसुमेषो २.२१३.१
नभस्तस्मै महा १.१६.२
नभसि भृशं स्तनति २.३७९.१
नभच्छक्रश्रेणी २.२७३.१
नभस्तुङ्गशिरश्चुम्बि १.१६.७
नमस्यामि सदो १.१६.३
नमोऽस्तु वर्धमानाय १.१६.१
नयनविलसितै २.९१.१
नरेन्द्रगणसेना २.५४.१
नरेन्द्र रुष्टे त्वयि २.२०६.१
न लभ्यते धनस्तनी २.१७.१
नववयसि वियुमानां २.१६५.१
नर्वासिन्दूर भासो २.७१.१
नवोदयं चिरा ३.११.१
नव्ययौवननटस्य २.२३२.१
नष्टं त्यक्तमिथः २३१०.१
नष्टाङ्के प्रथमं ८.५.१
न सुरिः सुराणां २.१७०.१
नाभीनिम्ना ४.४.२
नाश्रायि यैश्चरण २.१००.१
निः प्रत्यूह पुण्यां २.३८५.१
निः सामान्यं तवैतत् २.३३२.१
निःसारे संसारे २.११.१
निकृतिकलुषया २.१८७.१
निखिलकुवलय २.२०५.१
निखिलदुनदुःख २.११९.१
निजजीवितमात्र २.९९.१
नित्यं प्रणमत ३.४२.१
नित्यं प्रतिगृह ३.६८.१
नित्यं प्राक्यद ९
नित्यं लक्ष्मच्छाया २.३८६.१
निपतन्ति यस्मिन् २.४६.१
नियम्य गाढ ३.२५.१
निरयमहान्ध २३५८.१
निरुन्धानस्तापं २.३२३.१
निर्ममे सपदि २.२५६.१
निर्ममो भव विधेहि २.३५२.१

निर्वृति विधेहि	३.२०.१
नृप कुरु करुणां	२.९५.१
नृपतिलक मातु	२.१०१.१
नृपते तव का	३.४.१
नृपवर भवदीय	३.१८.१
नृपवर रिपवस्ते	२.२४८.१
नृप शैलशिला	३.२.१
नृवर तव धनु	२.२१९.१
नृवर यशसि मति	२.२४५.१
नेअसे किमहो जल	२.३३०.१
नेपथ्यानि निरस्यति	४.३.१
नैतल्लक्ष्माङ्के किमुत	२.२०.१
नो जानीते कृत्याकृत्यं	२.३४८.१
नो भटसिंहास्ते	२.४९.१
प आद्यन्तन्तलधुः	१.३.२
पति विरहे या	२.६८.१
पथिक प्रयाहि	२.१९१.१
पद्य चतुष्पदी	१.१२.१
पयोनिधेरवाप्य	२.१८४.१
परभूतकूजितानि	२.२९९.१
परममुपशमं वर्मा	२.३०८.१
परमं प्रकर्षमधि	२.१२.१
परलोक विरुध	२.१६२.१
परिभ्राम्यद्भृङ्ग	२.३२९.१
परिमला विलुठन्	२.३६६.१
परिहर नितरां	२.१४३.१
परिहर बत	३.५२.१
परिम्लतोत्पला	२.७६.१
परुषसान्द्रवचो	२.१६३.१
पर्णपातमात्र	२.८१.१
पर्याप्तं तप्तचामी	१.१६.९
पश्यन्ति देव	३.३९.१
पश्य विविधवर	२.३७८.१
पश्येद्भगवत्	३.६.१
पश्योष्णांशोरभ्यु	२.३०३.१
पाणिपादविलो	२.३१३.१
पादेन हता येन	३.३९.४
पान्थ श्रय दयितां	२.६५.१
पान्थाः शीघ्र यात	२.३८१.१
पापाभ्यासात् कुटिलं	२.२६.१
पीनधनान्नतवृत	२.४००.१
पुण्यपात्रे शुद्ध	२.१८.१
पुण्यपापजल	२.९४.१
पुनर्भजेत् पुनर्	८.५.२
पुरन्ध्री सुवेशा	२.१२.१
पुरूरवोनाहुषि	२.१५९.१
पुरो दिनपते	३.५८.२
पुष्करमम्बुदगर्जित	२.१३०.१
पुष्पचापस्य चाप	२.३९४.१
पुष्पशररभ्यतनु	२.२३७.१
पूर्वान्तखरः (यत्यु)	८
प्रचुर विभवता	२.१८२.१
प्रणतसुरवर	१.७.७
प्रणतसुरविसर	२.२९६.१
प्रणमत भवबन्ध	१.१६.१४
प्रणमदखिलसुर	२.२६८.१
प्रणयतत्परमिमं	२.१७४.१
प्रणयवति सखि	३.४४.३
प्रतिमुहुरिह	२.२४६.१
प्रत्याख्यातापि असि	२.१३८.१
प्रत्यादेशादपि च	१.१६.३१
प्रमुदितसमद	३.२९.१

प्रवृतकरिविभ्रमं	३.५८.१
प्रसरति तव सुभग	२.२४४.१
प्रसरन्मज:स्थगित	३.७.१
प्रसृतनिविडमारुता	२.३८८.२
प्रसृमरमरिनर	३.२८.१
प्रस्तारो नष्टमु	
प्राक्तनसुकृतसमूहे	२.३४३.१
प्राप्ते वसन्त	३.४०.१
प्राय: पुमांसो	२.१८६.१
प्रयो दुष्कृतकर्मसु	२.३५७.१
प्रावृट्लक्ष्म्या	२.१९९.१
प्रासादेषु त्वदरि	२.२९२.१
प्रियसखि मधुं मा	२.३१२.१
प्रीणिताखिलार्थि	२.३३५.१
प्रोज्झ्य पुराणि त्वद्भय	२.३७२.१
फलं कालाक्रान्तं	२.३२५.१
फाल्गुनमासे	२.२५.१
बत चन्द्रिका	३.४५.१
बहुभि: किमाल	२.१७६.१
बाला कृतोऽपि	४.८.४
बोधितापि रम्यै:	२.१८५.१
भज धर्म	२.२१.१
भवद्गुणकथा	३.५७.२
भवच्चरणयो:	३.५८ ३
भवशतविरचित	२.३७३.१
भाति मृदुपाणि	२.४१.१
भाति सुवदने	३.६०.३
भुवनजैत्रमस्त्रं	२.७० १
भुवने दधेदक	३.५६.१
भूमिमृतामङ्केषु	२.२६३.१
भृशमात्मवत:	२.८५.१
भैमे भवदरि	२.१०२.१
भ्रमर सखे व्रज	२.१८०.१
भ्रातर्दृष्टा	२.७.१
भ्रान्तगृध्रवृन्द	२.१४४.१
भ्राग्यद्भर	२.१८९.१
भ्रूविलासदूरी	२.१०८.१
मकरकेतुमट	३.१२.१
मञ्जीरक्वणित	२.७९.१
मणिरसनाखनितात	२.८०.१
मत्तद्विरेफपुंस्को	४.६.२
मत्तालीनां स्निग्ध	२.२८५.१
मदनगजेन्द्र महोदय	२.३६२.१
मदनस्त्रिलोचन	२.१५३.१
मदमुखर	३.४३.१
मधुसहचरीह	३.६२.१
मध्ये नताङ्ग्या	२.१६७.१
मनसिजलीला	२.३९.१
मनोभिरामा:	३.३९.१४
मन्दायन्ते न खलु	१.१६.२७
मम तावन्मतमेतदिह	६.२०.४३
ममानीयत मन:	२.२९.१
मलयजरसलिप्त	२.३१४.१
मस्त्रिगुरूस्त्रि	१.२.१
महाकविं कालि	३.३९.११
मा कुरू संपदि	२.३१९.१
माद्यद्गन्धद्विपानां	२.२२६.१
मानमृतामिदं	३.१९.१
मामदैवतानुरागां	२.२६५.१
मिथ्यादर्शन दिग्ध	२.९७.१
मुक्तशेष विरो	३.९९.९
मुख विपुला: पर्यन्ते	४.४.१

मुञ्चतनुपुर २.३८९.१
मृगनाभिविनि २.३३३.१
मृगरिपुः शशक २.२४०.१
मृत्युमुपैति यदा २.२३६.१
मृदु वाच्य एष ४.५.२
यश्लाघ्यः प्रतिदिन २.३७७.१
यक्षश्चक्रे जनक १ १६.६
यति सर्वत्र पदान्ते P.६
यत किंचत् दृश्यते २.३८६.४
यत् प्रसादतो जय १.१०६.१
यदसरलतरभ्रू २.२०२.१
यदि प्राप्तो बन्धं २.३१७.१
यदि वाञ्छसि कर्ण ३.४४.६
यदि सा बत ३.६०.१
यस्म ना कापि कला २.११४.१
यस्य नकुलमपि ३.६७.१
यस्य नैवार्थाः २.२३.१
यस्यप्रभातै ३.३९.८
या घनाधिकार २.१११.१
यातोऽस्तं शशभृत् २.४२.१
या बभूव सदर्पा २.५६.१
या मानमहाविष २.१३३.१
यावद केसरिनादो २.५५.१
यावल्लुनामि चूता ४.६.३
जा सुजनाना मुप २.१३२.१
युगजात् प्रफुल्ल ४.५.८
युधिष्ठिरो धर्म २.१५७.३
येनविधिप्रति २.१९६.१
ये विजितात्मनो २.११३.१
योषितो वियोग ३.२१.१
यौवनेन विना २.२४.१
रचयतु जन्मस्नान २.३७०.१
रजनी रमण प्रतिमे २.३५.१
रणभुवि नृपते २.२२३.१
रतिकरमलय ३.३२.१
रम्यनितम्बां २.१८६.१
रागरोषमहि २.८३.१
राजन् यैः समरे ३.४८.१
राजन् सत्यमेदेतत २.२५०.१
रपिवनिताजन २.१२५.१
रुन्दोऽमन्दकुन्द २.३६८.२
लक्ष्मी क्रान्ताभिः २.११६ १
लक्ष्मी लीलगारं २.२०१.१
लक्ष्यते सरसि २.४४.१
लतानां कलिकाभिः २.६९.१
लावण्य पयोधिः २.३६.१
लावण्यामृतपूर ३.५० १
लीलासीताब्ज १.७.४
लोकवत्प्रति ३.३९.४
वंसस्थकादि १.६.१
वक्त्रनिरीक्षण ३.१८.१
वधूमि पीन ३.३९.१
वन्दित पादा ३.७०.१
वन्दे कवि श्री भारवि ३.३९.५
वन्द्या देवी पर्वते २ ३८२.२
वन्यसैरि भा भवत् ३.१०.१
वपुषेयं द्रुतम् ३.६४.१
वलयितवरकन्धरं २.३८८.६
वल्लभा गेहिनी २.१३.१
वशीकृतं जगतकालं १.१६.८
वसुधाधिपत्यमिह २.२१०.१
वहति न मन्दं २.१४०.१

वहसि गन्ध करटि २.२३९.१
वाचंध्यात्वार्हती १ १
वारिदमुक्त वारि २.३०९.१
विकासि कुसुमन् २.१६९.१
वितत धन तुषार १.१६.२५
विदग्धदूनां ३.६०.५
विदग्धगणैरुचितं २.२१४.१
विनम्रसुरत्न ३.५७.३
विनयितमनसोऽपि २.१६६ १
विपरितानि रे शठ ३.३५.१
विपुलेऽप्यम्बुधौ ३.३८.१
विपुलोदगीतिः ४.८.१
विभ्रमसारभ्रू २.८८ १
विभ्राजते रवे २.२२ १
विरचित कुसुमा ४.६.१
विरचित निबिड तरो २.२१८.१
विरह निदाग सुभग २.१५०.१
विरह विधुर ३.४४.५
विरहे नवे ३.२७.१
विरहेऽभ्यधिकं २.१४.१
विलसित दुरुतरवारि २.३८९.१
विलुलितचिकुर २.२६९.१
विवस्वतोदीच्य ३.५७.१
विविधमणिमेखला २.३९१.१
विशदवृत्तलब्धा २.८९.१
विशालभाल लोल २.३९७ १
विशालवंश ३ ६०.१
विषमास्त्र एष २.९६ १
विहर नितम्बबिम्ब २.२३५.१
वीसितोऽप्येष ३.३६ १
वीणानिनादानु २.१२९.१
वीर जिनेन्द्र ३ ५ १
वीर तवासि पथेन २.२६५ १
वीर वरेण्य रण ४ ८.१
वैरिञ्चैनां तथोच्चा १.१६ १२
व्योमनि सागरतीरे २.७५ १
शंख क्षोद रूचा ३.६६.१
शत्रौ मित्रे हर्म्ये २.२४९.१
शारदायतियं २.१५१.१
शशधरपादा ३ ७०.२
शशिवदना २ ३२ १
शास्त्राभ्यासे रति ४.४.३
शस्त्राभ्यासे व्यसन २.३०५ १
शिलीमुखतति २ १३४.१
शीतरूजान्योऽन्य २.७७.१
शीत रुजा विधुत् २ २८१.१
शुष्क शिखरिणि ५.१७.१
शूलं तूलं तु गाढं १.१६ २२
शृणु परमोपदेश २.२९७ १
शैवलीला विराशा २ ५८.१
शोभते धनुर्लतेव ३.२४ १
शौर्यमृगेन्द्र चालुक्य २.३६८.१
श्रय विशुद्धधिया २ ३३१ १
श्री चौलुक्य किम ३.५९.१
श्री चालुक्य क्षितिप २.२४१ १
श्रीमत् पार्श्वनाथ २.४८.१
श्रूयतां नृपकुमारं २ ३६२.१
श्रेयांसि बहुविघ्नानि १.१६ ३०
षः सर्वगो द्याद्यलः १.३.३
संप्रति शिली ४ ७ २
संप्राप्ते मधुसमये २.२८०.१
संप्राप्तेऽस्मिन् जगत् २.३००.१

संवृत्तोऽयं संध्याकालः २.२६६.१
सकला सुमतां रक्षायै २.९८.१
स किं वदनीय २.११६.१
सखि भवति भव २.२२४.१
सः जयति कुमारपालः ८.७.१
सतत नमत्पुरंदर २.३५०.१
सतत विकाससमु २.१८३.१
सत्कर्णिकार रचित २.२३१.१
सत्यं रम्याभोगा २.७४.१
सदलंकृतकृतैः ३.४७.१
सद्गुणरत्नरोहण २.३४७.१
संतोषधनानाम् २.१९०.१
संध्यान्ते प्रतिदिश २.३४०.१
सपदिबलिनृपान् २.६३.१
समदनागेन्द्राणाम् २.२२८.१
समशत्रुमित्रताम् २.६६.१
समाधिपयोधि २.१७२.१
समुदधृतधरित्री २.२२९.१
समुल्लसदशन २.१९८.१
सम्यग्ज्ञानचरित २.१०९.१
सरसिजवक्त्रा २.१६८.१
सरसि सरसिजं २.३०७.१
सरितां कमितुः स्तब २.२८४.१
सर्पद्विपेन्द्रभर २.१४८.१
सर्पद्भिस्तव दिग्जय २.१२४.१
सर्वग सर्वलो १.३.१
सर्वथाविरंचि ३.२२.१
सर्वातिरिक्त लावण्यं ३.३९.१३
सर्वैर्देवैः २.१५.१
सः वः पातु कुन्दः २.३८.१
स श्रेयांसि श्रेयांसः २.५२.१
सस्पृह एव त्वयि २.२३८.१
सह धनुषा समदो २.३५१.१
सा कांक्ष्त्येन्येमेव २.३३९.१
साधु चरणाम्बुज २.२६१
साधु समधाविव २.१२२.१
सारंगाणां न कुल २.३०६.१
सिंहावलोकितार्थेषु ७.५७.२
सितमहसि धवल २.१९२.१
सिद्धनरेन्द्र नंदन २.२७४.१
सुनिश्चितं नः पर १.१३
सुभग तव नव ३.३०.१
सुभग त्वयि दूर २.३९५.१
सुभग सुखदं २.२०७.१
सुभग हे सरभसम ३.५९.१
सुभ्रु भवदीय २.९२.१
सुरासुर शिरानिधृष्ट १.१६.१७
सुरासुर शिरारत्न १.१६.४
सेयं साकांक्षा त्वायि २.३२७.१
सैंहिकेय भय २.१६१.१
सौम्य तस्याः किं ३.५१.१
सौरभ पाण्डिम ३.६९.१
स्कन्धे विन्ध्याद्रे १.१६.२१
स्खलित वचसि २.१८१.१
स्तनित घोरघोष २.१८८.१
स्पर्शन मात्र वशात् २.५९.१
स्पृष्टं त्वयेत्यप १.७.१
स्फीत नव्य गन्ध २.२५४.१
स्फुटज्जवल बकु २.२५५.१
स्फुरति च दक्षिण २.२५५.१
स्फुर्जति संगरजप्रदोषे २.२८२.१

समर इव शयितः ३.१६.१
स्मित बकुल शिरीष २.४०१.१
स्यादस्थानोपगत १.१६.१८
स्याद्वादामृत मुदिते २.११०.१
स्व भर्तृ भक्ता २.२७.१
स्व स्वागमाचार २.१५४.१
स्वादुं स्वच्छं च सलिलं १.१६.२६
स्वामिन् जिनवर ३.४१.१
हृताद्भार्यां चितात् ८.७.४
हत्वा हत्वाद्यमन्त्येन ८.७.३
हरन् सर्वां भोज २.२८६.१
हस्ताक्षेपै वारंवारं २.३५९.१
हा हा पान्थ स्त्रीभिः २.५१.१
हासो हस्ताग्रसम् १.१६.११
हृत हृदयं खलु २.१९५.१
हृदि प्रविष्टा ३.६०.४
ह्रीं विनियन्त्रण २.३५५.१

परिशिष्ट – ३

प्राकृत पदसूचि

अंगत्रंगिम ६ १९ १
अंगय फुडिअ ७ २३ १
अंगुलिआहिं ललिअं ४ १० १
अइचंगगइ मोरई ६ ३२ १
अच्छउ ता उब्भड ७ ३९ १
अज्जवि नयण न ५ २८ १
जट्टुलहु विरइआ ७ ३४
अत्थं भासइ अरहा १ १ १
अणुखणि चंदकिरण ४ २३ ५
अमरपुरसुंदरिहिं ७ ६९ १
अलओ वलओ ५ २५ ४
अलि मालइपरि ६ २० ३७
अलिखगीई ६ १९ १३
अवमन्मिअदुट्ठ ५ २ १
अविरल बाहवारि ४ ६६ १
अविरहिअहं ६ १९ ३८
अविहडअवरो ४ ८७ ६
५ २७ १
असीअमंजरी ५ ११ १
अहरुट्ठ दलइ ५ ६ १
आमुलु वि बहु ५ २९ १
आयामदधवल ७ २२ १
इंदहु तुहुं गुणि ५ ३८ १
इअ उवजाइहिं ६ १६ १
इअ नारिहिं ६ १५ १
इअ वणराइहिं ६ १७ १
इह माला गाहाण ४ २२ १
इह माहवि वम्मह ६ १९ ५०
उअ अच्छरा ७ ६२ १
उअ खंधाहइ ४ १४ १
उअ पोम्मराय १ १० २
उअ महुसमओ ४ २८ १
उस वणावलिआ ७६ ८ १
उअ वयंस वित्थ ४ २७ १
उक्करडा खववलउ ५ ३५ १
उच्छलंतछप्पय ४ ८९ १

उज्जागरओ कवोल	४	७७	१
उज्जागरकसाय	४	५५	१
उण्हय अभयमऊह	७	५०	१
उद्धाइअ झंझानिल	४	८७	१
उन्मिद कमल	३	७३	३
उब्भिज्जउ मायंद	४	८०	१
एए नाममिबद्धा	५	२५	१
एड पसारइ जइ	७	५४	१
एत्तहे गब्भभरा	७	१२	१
एत्थु करिभि भणि	६	१९	४२
एह ललिअदेह	७	७२	१
ओअह तुज्झ विरहे	४	७०	१
ओ चलचलंतिआ	६	१९	३३
ओ दामाइं रयंलइ	४	२३	४
ओ भडकबंधु	६	२०	३४
ओ रणझणंत	६	२०	५
कइअहिं होअेसइ	६	३०	१
कइलास कुलणपय	४	४२	१
कंकण किंकिणि	४	६९	१
कंकेल्लिलयाभयण	६	२०	४६
कंचणभूसण छड्डिअ	७	३५	१
कंपिअ निअवि	६	१९	१९
कज्जललेहाविल	६	२०	५४
कद्दमभग्गा भग्गु	५	३६	१
कप्पूल धवल गुण	७	२	१
कमला तिहिं लहुं	४	५	११
कमला ललिता	४	५	९
कमलिणिपासि	६	१९	१७
कर असोअदल	६	२०	३१
कखाल पहारिण	६	१९	५५
करहयथणहर	५	७	१
करिमयरभुओ	७	६४	१
कलसभवतवस्सि	४	१	४
कवणु सु धन्नउ	६	१९	४९
कहिं हंसिहिं	६	१९	३
कामिणिहिअअसरो	६	२०	२४
कामे कमाहिं कमिदं	२	१५७	१
काली कमली चेहा	४	५	१०
काली स्तडी	६	१९	२३
कालो हरो कुबेरो	४	१३	३
किं अज्जवि माणं	७	४८	१
किं झाइठ तिण	७	३६	१
किउ उरि लच्छिहिं	७	४	१
कित्तिउ वण्णउं	६	१९	५३
कित्ति तहारी	५	३७	१
कि न फुल्लइ	४	८७	१०
कुइ धेन्न जुआ	६	१९	३५
कुमुअकमलहं	५	१८	१
कुवलयखित्त	१	७	६
कुवलयदलनयणे	४	४८	१
कुविदो मयणो	६	१९	५१
कुसुमंतरि	६	१९	८
कुसुमाउहपिअ	४	८५	१
कुसुमुग्गमु	७	३७	१
कृव कण्ण कलिंग	६	२१	२
केआरावु	६	२०	१
केलाससेल	४	९	१
केसरकुरव्वय	४	८२	१
कोअंड पसूण	४	५७	१
कोइलकखुल	६	१९	२६
कोइलावल्लिकए	६	१९	३०
खंडुग्गयमिंदु	४	४०	१

खलि अक्खरउं	६	२०	४
खीरसमुद्दिण	५	३३	१
खेलिरकामिणी	४	३३	१
गज्जइ घणमाला	६	२७	३
गज्जंति गीइओ	४	८३	१
गयघडतुरय	७	४२	१
गयणुप्परि कि न	४	८७	३
गयपत्त परिग्गह	७	२१	१
गलि अंजणधवले	४	२५	१
गहिरु गज्जइ	५	१८	२
गाम्मि पट्टणि	५	२२	१
गुणविवज्जिइ	५	१९	३
गुरुअ च्चिअ अेक्क	१	६	३
गोरडिअहिं उव	६	२०	८
गोराइ चिहुर	४	१९	१
गोरी गीट्टी दर	६	२१	१
गोरोअणगोरी	६	२०	१२
गोवीअणदिज्जंत	५	४	१
घणदूरवसहा	६	१९	२५
घणसारु मेल्लि	७	३	१
घोलिरनवपल्लवु	६	२०	४०
चउलहुपहिं	४	१३	५
चंदणयं पिहु	४	४६	१
चंदुज्जोओ	३	७०	५
चश्चरि चारु	७	४७	१
चरणकमल लग्गे	४	६२	१
चरणेणु वि नव	४	८३	२
चारुचंपयरुइ	७	७१	१
चाणं चअेसु	४	५२	१
चूअमंजरि मंजु	४	६१	१
चूडल्लउ चुण्णी	६	२२	३
चूडल्लउ बाहोह	६	१२	१
चोलुक्क तुज्झ नयरी	४	२३	२
छुहखामु वि	६	१९	७
जं किर मुद्धिआइ	४	४१	१
जं जाइहि	६	१९	९
जं घणलोअण	६	१९	२१
जं सहि कोइल	६	२०	१०
जइ अ झल्लक्कहि	४	८७	५
जइ गंगाजलि	६	२०	४९
जइ जाहिं सुरसरिअ	७	५५	१
जइ तुहुं महुकर	४	८७	११
जइ न हससि न य	७	१५	१
जइ बोल्लइ धण	६	१९	२
जइ वत्थुआण हेट्ठे	४	८७	१२
जइ वम्महं गोरडी	६	२०	२१
जइ वि संखु न	६	२४	१
जगु नीसेसु वि	६	२०	४७
जलइ जइ वि	६	१९	५४
जलइ सरोवरि	७	३२	१
जसु अतुलिअ गय	७	१६	१
जसु पारु लहंति	७	७	१
जसु भुअबलु	७	४४	१
जसु लोहचक्किण	६	२०	१३
जह जह तुह पहु	४	१७	१
जह एहउं ओइण्णे	१	७	५
जह तुहु पवयणु	७	१९	१
जहिं घल्लिअ उप्फु	६	२०	२३
जहिं छज्जइ नर	५	३०	२
जा किन्नरमिहुणि	७	१७	१
जा बलमडप्करेणं	४	१५	१
जाययरसरजि अ	७	५१	१

जासु अंगहिं धणु	५	२१	१
जीअे लग्गेइ चंदणं	४	७८	१
जुवईण नयण	४	११	१
जूहाउ व वूहाओ	४	२३	१
जे आवि मंदेत्ति	२	१५७	४
जे तुह पिच्छहिं	५	३४	१
जेत्यु गज्जहि	५	२१	३
जे निअहिं न पर	६	२७	१
तं तेत्तिउ बाहोह	६	२२	४
तणुअंगिहि लोअण	७	२६	१
तणु नव चंपयमाल	६	२०	१६
तरलं दीहत्तणेणं	४	४५	१
तरुणिहुणिगंड	४	८७	८
तरुणीकिलिकिंचि	६	२०	५५
तहि भुमयहिं	६	२०	६
तहि मुद्धहिं नेहंधहिं	७	६	१
तारावलि भणि मा	६	१९	२९
तुंगो रंगो भिंगो	५	२५	३
तुह असिलट्ठिहि	५	३९	१
तुह गुण अणुदिणु	६	२०	३२
तुह चडिण भुअ	६	२०	४५
तुह दंसण तूरं	७	२४	१
तुह पयावेण	४	५१	१
तुह पुहईसर	७	५७	१
तुह मार मारकिदी	६	२६	१
तुह मुहलायण्ण	६	२०	५६
तुह रणि नट्ठ रसा	७	२८	१
तुह रिउणो निवसंता	४	१८	१
तुह रिउराय	४	१३	१
तुह रिउ पणगय	७	२९	१
तुह विजयपयाण	४	२६	१
तुह विरहिं सा	६	२०	४४
तुहु उज्जाणि मा	७	९	१
ते ज्जि पंडिअ	५	२०	३
तोडिअगुडमुह	६	२०	२६
दहि अक्खयधण	७	३०	१
दार विवज्जिअ विसय	७	३१	१
दारुणदेहदाहय	४	८६	१
दिव्व कहिं ते मत्त	५	२१	२
दारुइ उववाणि	६	२०	१५
दीसइ सुरधनु	६	१९	४४
दीसअे एस तरुणि	४	४७	१
दीहरच्छिआये	६	१९	३४
दीहरमुअदंड	७	५२	१
दुद्दमरिउमहि	७	४१	१
दुद्धरवारिवुट्ठि	४	३१	१
देक्खवि वेल्लडी	६	१९	२०
धवलमिहेण	५	३२	१
नच्चावि अचंदण	४	५३	१
नच्चिर कीरमिहुण	४	६५	१
नच्चिरु किसलकरि	७	१०	१
नमिरसुरासुरिंद	४	३४	१
न मुणिज्जइ गलाउ	४	३८	१
नयणविलासिण	७	४०	१
नखरिंद तुह	४	३६	१
नरु लच्छिविव	७	३४	१
नवकयली पत्तिहि	७	२०	१
नवकुवलयनयण	६	२५	१
नवकोइलखा	४	८३	३
नवघणभमभमंत	५	१	३०
नवघणमालिअत्ति	४	५८	१
नवचंदलेह	७	६५	१

नवमयरंदपाण	४	७१	१
नहकीलस्स व	४	२०	४
नहयलम्मि सयल	४	७९	१
नहयलवराह	६	१९	४६
नहलच्छिभाल	६	१९	४८
नारिहुं वयणुल्लइं	७	१८	१
नासंतिहिं समरा	६	२०	३९
निअइ झुणइ	६	१९	१०
नि अजुवई गणदु	७	६०	१
निअवि वयणु	६	२०	२
निकंदल कय	४	८७	२
निच्छइं पिअसहि	६	२०	२७
निच्छिवि करिवि	५	१५	१
निज्झाइअइ जत्थ	४	७६	२
निघट्ठ डठ	५	३१	१
निब्भरदलिअ	४	८८	१
निम्मलनाणादिट्ठि	४	३५	१
निम्मलि गयणि	६	१९	१६
निसुणिअ माइं	६	२०	२०
पंडिगंडयल	४	८७	७
पइं विणु तहि	६	१९	४
पइं ससिवयणिए	६	२८	१
पच्चूसगयवरु	१	१०	१
पडिह अबहुविह	७	१५	२
पत्तउ एहु वसंतउ	६	२०	३६
पत्तलच्छि सुहयं	४	२७	२
पनमध पनयपकु	४	१	५
पयडिअलंछणमय	७	५६	१
परगुणगहणु	६	३१	१
परनरमुहपेच्छण	६	१९	५३
परहुअपंचमसवण	४	८७	४
परिमल लुद्ध	४	७२	१
पलिअ केस	६	२०	५१
पवणपहल्लिर	४	१६	१
पसरदु वई	७	६१	१
पहु तुह वेरि	५	४२	१
पिअयम कहं	४	८३	५
पिअहु पहारिण	६	२०	४२
पिउ आइउ निवडिउ	७	२७	१
पिच्छ पीवरमहा	४	३७	१
पुणरवि णिअरज्ज	४	३०	१
पेक्खिऊण गयण	६	१९	४५
पेच्छतहु नवमालिअ	६	२०	१८
पेच्छ पाउसलच्छि	५	१८	३
प्रियमधुसंगमि	६	१९	२२
प्रियहि मुहु अर	६	१९	३५
फुडिअकेसर	५	१९	२
फुल्लधु अधोरणीउ	६	२०	३०
फुल्लिअलय निअवि	६	१९	३१
फुल्लिआणेअकंकेल्लि	४	८३	६
फेडवि कुंकुमलेह	६	२०	२२
बंभो हीरो कण्हो	४	१३	२
बहुवया रेवया	७	५९	१
बहुविहभावमुद्ध	४	७४	१
बहुविहसमंरगणि	७	२५	१
बहुहयखरखुर	७	३३	१
बाहो वेहो वग्गो	७	३	२
बिबालिउ भुवणु	६	१९	३२
भसला दंसयंति	४	७५	१
भासासु विचितासु	४	१२	१
भीरु वि चंदट्ठिओ	६	१९	४०
भूबल्लि चावयं	५	१२	१

मइ असरण तुहुं	६ १९ १८	मुह सिरिकलाव	४ ५९ १
मणहरु तुहं मुहु	६ १९ ४१	मुहि करिवि भय	६ २० १७
मणिकं चणरेहिअ	७ ७० १	मेल्लि माणु	६ १९ ५
मणिरयणपहा	६ १९ ११	मेहयं नच्चंत	५ १३ १
मत्तबुवाह वरसं	५ १० १	रणरणति जत्थ	४ ४३ १
मत्तकीइलनाय	५ १७ १	रमणिकवीलु कुरंग	६ २९ १
मत्तकोइलामहुर	४ ६० १	राई चंदकिरण	४ ६७ १
मत्तजलहर	५ २० २	रेहइ चंदो	६ २९ १२
मत्तपिअमाहवी	४ ८३ ४	रेहइ तरुणिअणु	६ १९ २८
मत्तमयरपुच्छ	४ ४४ १	रेह तुह करि	६ २० ११
मत्तमहुअमंडल	४ ५० १	रेहहि अरुणकांति	५ ८ १
मत्तमहुअरितार	५ १९ १	लंघइ सायर	६ २० ९
मत्तवारिहरपंति	४ ८१ १	ललिअविलासो	७ ५ १
मन्नावि प्रिओ	६ १९ १५	लायण्णविब्भमं	५ १४ १
मयणविआरसमुद्दं	४ ६८ १	लुढिदु चंदण	५ २३ १
मयणविलसिअं	७ ६६ १	लेहि वीण	६ १९ ६
मयणविलासगिरि	६ २० ३८	वंसोवित्तो वालो	५ २५ २
मयपरिपुट्ठधुट्ठ	४ ६३ १	वज्जहिं गज्जिर	७ ४३ १
मयवसतरुणि	६ २० ५२	वणफलमरसं	४ २९ १
मलयानिलु मलयज	६ २० १९	वणलच्छिकणय	६ १९ ४७
मसिसब्बंभयारि	४ ३९ १	वम्मीसरकंचण	४ ७६ ४
महु कंतिण रणि	६ २० ४१	वयाणु सरोजु	६ २० ५०
महु दूसह विरह	७ १४ १	वरजाइ सरंतहुं	७ ११ १
महुरसु घुंटिउ	६ २० ५३	वामो बुहो विसालो	७ ३ ३
माणु म मेलिह	५ २६ १	वायाला फरुसा	६ २२ २
मायाविअहं	५ २५ १	विज्जुलमेहमज्झि	६ २० २८
मा रे वच्च पहिअ	४ ६४ १	विरहरहक्कइं	७ ४६ १
मालइकुसुम न	६ २० १४	वोद्रहद्रहम्मि	१ ७ ६ A
मालइमालहिं	६ १९ २७	संतदुहं मयगलहं	६ २० २९
मिउ मलयसमीरणु	७ ५३ १	सक्कारअे सिरसा	२ १५७ २
मुद्धइ गिज्जंतउ	६ १९ ३९	सग्गु पहुत्तिहिं	७ ३८ १

सजया विजया ७ ५८ १
समय मयगल ५ २० १
समरमहोअहिभुब्भड ४ २० ५
सयलसुरासुरिंद ४ ७३ १
सयलाओ जाईओ ५ ३ २
सयलु वि दिणु ७ १३ १
सयवत्तयं ४ ३२ १
सरसयरसुरहि ४ ९० १
सल्लइ पल्लव ६ २० ४८
सवणनिहिअ ४ ८७ ९; ५ २७ २
ससिणा रयणीए ६ २० ७
सहि पंकोप्यन्नु वि ६ १९ ३७
सहि वहलओ ६ १९ १४
सहि विज्जुलअ ७ ४५ १
सा तसु बेट्टिआ ७ ६७ १
सा बाला तुह ४ १७ २
सायरु रयणायरु ५ ५ १
साहीणो चित्तण्णुओ ४ ५४ १
सिंदूरिअगुरुकुंभ ६ २० २५
सिद्धत्थपुलय ६ १९ २४
सिरिकुमरवालभूवइ ४ २० २
सिरिकुमरवाल मुंचसि ४ २३ ३
सिरिमूलराय तिहुअण ४ २१ १
सिरिमूलराय तुह दिस ४ २३ ६
सिरिवद्धमाज जिण ४ २० १
सिरिसिद्धरायनंदण ४ २३ ७
सुंदरु ते किउ ६ १९ ५२
सुणिवि वसंति ५ १६ १
सु तव सुदु वइ ७ ६३ १
सुररमणीअण ५ ३ १
सुरवहुमहुअरि ५ २४ २
सुरसरितुंग ७ ४९ १
सो जयई अजल ४ २० ३
सो जलिअउ मय ६ २० ३५
हंसि तहारउ ५ ९ १
हंहो जुआणय ४ २३ ४
हणिअदुजीह ७ ८ १
हयखुरखणि ४ ९१ १
हरइ जम्मसय ४ ७६ ३
हा खामोअरि ४ ७६ १
हिंडइ सा धण ६ २० ३३
हेरंबो नाणो ४ १३ ४

Printed By :
KANTILAL D. SHAH
at
" BHARAT PRINTERY "
Newmarket, Panjrapole,
Relief Road, **AHMEDABAD-1**

પ્રિન્ટીંગ-પ્રાઇવેટ લિ.
* ભારત પ્રિન્ટરી *
૯૫ ખાંટ, પાંજરાપોળ,
રીલીફરોડ, અમદાવાદ-૨